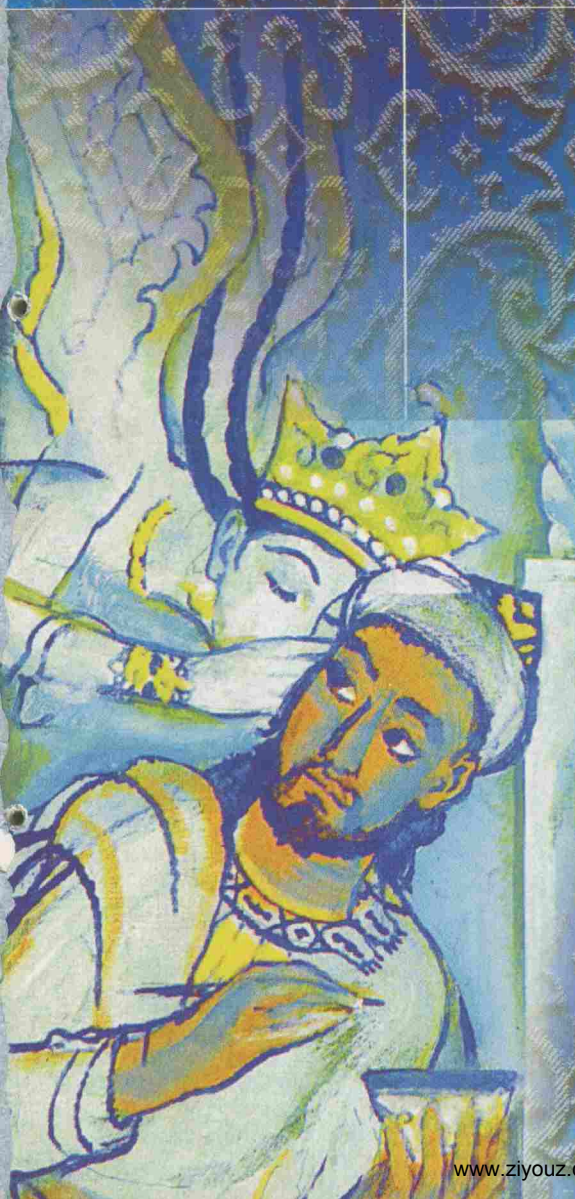

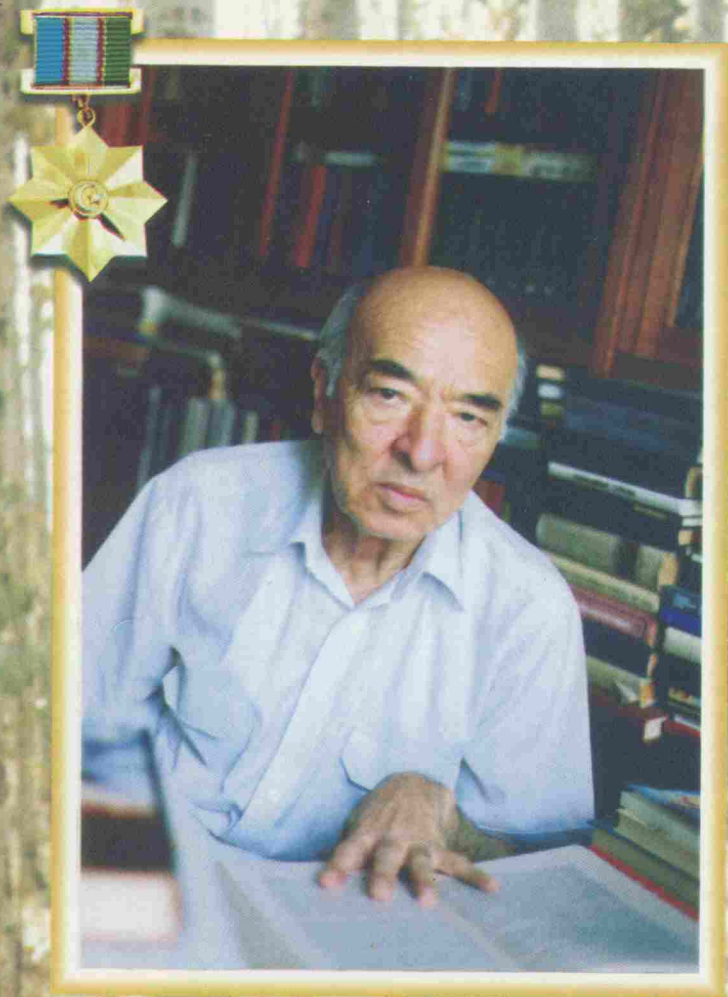
ТАФАККУР

ИЖТИМОЙ - ФАЛСАФИЙ,
МАЪНАВИЙ - МАЪРИФИЙ,
РАНГЛИ - БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

ТАФАККУР 4/2002

**Озод Шарафиддинов – Ўзбекистон Қаҳрамони!
Адабиётимизнинг зур заҳматкаши, умр бўйи ҳақ
Ўзни байроқ қилиб келган матонатли инсоннинг
мардона фаоллигига муносиб баҳо берилди!**

**Биз, “Тафаккур” аҳли Қаҳрамон устозимизнинг
жамоамизга дахлдорлиги – бир муддат журналимизда
хизмат қилганидан фахрданамиз, у кишига саломатлик
ва ижодий бардавомлик тилаймиз!**

УЯТ ВО'ЛАДИ

Устоз Абдулла Қаҳҳорнинг “Уят” деган мақоласи бор. Унда мазкур тушунчага ахлоқий жиҳатдан ёндашилиб, бу — инсонни ҳайвондан ажратиб турувчи туйғудир, деган йўсинда тавсиф берилган.

Мен мақоланинг мазмунини дастлаб телевизор орқали адибнинг ўз оғзидан эшитган эдим. Ўшанда не-не долзарб ижтимоий-маданий муаммолар қолиб, устозимизнинг анчайин бир ахлоқий мавзуда, қолаверса, болалик-ёшлик чоғларимизда ҳар қадамда эшитадиганимиз танбеҳнамо бир сўзга (“Уят бўлади!”) бу қадар урғу бериб сўз юритгани менга эриш туюлгани рост.

Кейинчалик эса, хусусан, сўнги йилларда уят ҳисси фақатгина ахлоқий тушунча эмаслигига бот-бот амин бўлмоқдаман. Назаримда, бу сўзнинг моҳияти хиралашиб, умуман, шу туйғунинг ўзи сусайиб, гоҳида аҳамияти тамоман йўқолиб ҳам кетаётгандек туюлади. Бўлмаса, кечагина айб саналган унчо-мунча қилмишларга бугун фазилат деб қаралмаса-да, ҳарқалай, одатдаги бир ҳол сифатида бепарво муносабат қилинаётганига нима дейсиз!

Ваъда берамиз-у, устидан чиқмаймиз. Хижолат чекиш йўқ.

Бандасининг кўзига тик қараб ёлғон гапирамиз. Тап тортиш қаёқда!

Бировнинг ҳақини паққос урамиз-у, кўзимизни лўқ қилиб тураверамиз. Бор, кўлингдан келганини қил!

Ҳар тадбирни қўллаб, ўзганинг тагига сув қуямизу ўрнини эгаллаймиз. Инсофандиша — “эскилик сарқити”!

Фарзандларимизнинг онасини ҳар турли бозорларга йўллаб, муштипарнинг топиб келганига “иномарка” олиб минамиз. Номусларга ўлмоқ қани?!

Мол-дунёмиз ўғрилиқ, ҳаромхўрлик орқасида орттирилганини ҳамма билади, ўзимиз ҳам биламиз. Лоақал, ерга қарамоқ, қизармоқ ҳаёлимизга келса-чи!

Кирдикорларимиз оламга овоза, биз эса адлу инсофдан лоф урамиз. Охиратда ҳам бир иложи топилар...

Уялмаймиз, уялмаймиз...

Номусу виждон, ҳарому ҳалолдан сўз очган “эскичароқ” одамга бозорни, бозор иқтисодиётини рўқач қиламиз. Бозор... биздан олдин ҳам бор эди, биздан кейин ҳам бўлар. Дунё — бозор ўзи. Лекин у ҳаргиз шармандалигу юзсизликнинг ниқоби эмас. Ҳайвонот боғи дегани ҳам эмас. Агар шундай бўлганида, “уят”дан бошлаб луғатдаги шу тур сўзларнинг барчасини бирма-бир ўчириб чиқмоққа тўғри келарди. Унда, эҳтимол, луғатнинг ўзига ҳам эҳтиёж қолмас...

Ана ўшанда чинакамига шармандалиқ бўлар... Худо ана шунисидан асрасин денг!

...Хижолатдан қизара билган банда нақадар голиб!

ТАФАККУР

Тафаккур

ИЖТИМОИЙ-ФАЛСАФИЙ, МАЪНАВИЙ-МАЪРИФИЙ, РАНГЛИ-БЕЗАКЛИ ЖУРНАЛ

Бош муҳаррир
Эркин АЪЗАМ

Таҳрир ҳайъати:

Дилором АЛИМОВА
Абдулла АЪЗАМ
Муҳсин АШУРОВ
Ҳалим БОБОЕВ
Хуршид ДАВРОН
Ольга ЖОЛДАСОВА
(бадий муҳаррир)
Нуриддин ЗАЙНИЕВ
Баҳодир ЗОКИР
(масъул котиб)
Нажмиддин КОМИЛ
Султонмурод ОЛИМ
Хайриддин СУЛТОН
Нурислом ТҶҲЛИЕВ
Озод ШАРАФИДДИНОВ
Абдурахим ЭРКАЕВ
Тўлепберген ҚАЙИПБЕРГЕНОВ
Муртазо ҚАРШИБОЙ

Муассис — Республика Маънавият ва маърифат кенгаши

Ўзбекистон Республикаси давлат
Матбуот қўмитасида 00124-рақам
билан рўйхатга олинган.

Матнларда фойдаланилган мисол,
кўчирма ва маълумотлар аниқлиги учун
муаллифлар жавобгардир.
Журналдан кўчириб босилганда манба
қайд этилиши шарт.

Манзилмиз: 700047, Ташкент шаҳри,
Мовароуннаҳр кўчаси, 6-уй

133-10-68
139-05-19
139-05-29

Журнал андозаси таҳририятнинг
компьютер бўлимида тайёрланди.

“Шарқ” нашриёт-матбаа акциядорлик
компанияси босмахонаси. 700029, Ташкент
шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41-уй.

2002 йил 6 сентябрь куни босмахонага
топирилди. Қоғоз бичими 70×100 1/16,
6 босма тобак. 3958-бурютма.
Нашр адади 5000 нуска.

Журнални Абдор Ботиров
саҳифалаган.

Ушбу сонда Чингиз Аҳмаров асарларидан
ва Машраб Нуринов олган суратлардан
фойдаланилди.

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Аслиддин БОЛИЕВ, Муҳаммад ҚУРОНОВ.
Бошқарув мезонлари.....4

ТАРИХ ВА ТАРАҚҚИЁТ

Исмоил ШОМУРОДОВ. Қадриятлар фалсафаси.....14

ҲУҚУҚИЙ ТАФАККУР

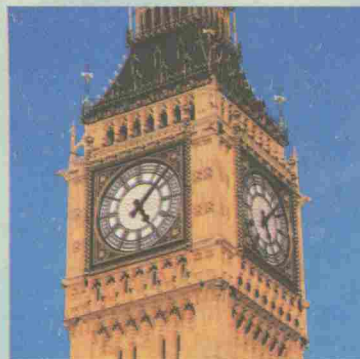
Фаҳриддин МУҲИДДИНОВ. Суд ҳокимиятининг
мавқе-мақоми.....18
Бобоқул ТОШЕВ. Муаллифлик ҳуқуқи нима?.....21

ЯНГИ АСР МУАММОЛАРИ

Баҳодир ЗОКИР. Умрзоқликнинг чораси борми?.....26

ЕТТИ ИҚЛИМ МУҲДАСИ

Ёқубжон ХҲЖАМБЕРДИЕВ. Шаҳзода хиёбонидаги
меҳмонхона.....36

Лондон. Бигбен.

ЮРАК ТИЛГА КИРДИ

Асқар МАҲКАМ. Яна форс тароналари.....48

SAHIFALARIDA

САҲИФАЛАРИДА

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Дилфуза РАҲМАТУЛЛАЕВА. Ўз даври тафаккури маҳсули.....56

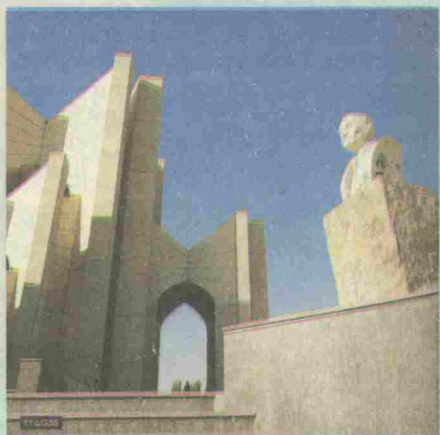
БУЮКЛИК ТИМСОЛЛАРИ

Аҳмад АБДУЛЛАЕВ. Рудакийи соний....60

ИБРАТНОМА

Мухтор ХУДОЙҚУЛОВ. Эзгуликка чорловчи ривоятлар.....66

Толстой суйган ҳикमतлар.....71

Табриздаги «Мақбарат уш-шаро» мажмуаси

ТАЛҚИН ВА ТАДҚИҚОТЛАР

Дилфуза РАҲМАТОВА. Кучли мафкура кучли ғоядан озиқланади.....74

Фарида САИФНАЗАРОВА. Тарбия — узлуксиз жараён.....76

Улуғбек САИДОВ. Икки манбага таянган ғоя.....77

«Чингиз Аҳмаров». Акмал Икромжонов асари.

Гулчеҳра МАТКАРИМОВА. Тенгликда кенглик бўлсин!.....79

Азиз МИРЗАЕВ. Жазонинг муқаррарлиги.....81

Гулчеҳра ТЎЛАМЕТОВА. Шаҳар экологияси.....82

Зулфия МАМАРАЖАБОВА. Кўзгулардан бири.....84

Иродаҳон НАРИМОНОВА. Ранглар ифодаси.....85

Мавлуда ЭРГАШЕВА. “Фикҳ илми — олий ва буюк бир илмдир”.....87

Муҳайё ЯҲЁЕВА. Ҳадисларнинг шеърий талқини.....88

Шаҳодат МУРОДОВА. Отабекнинг ушалмаган орзуси.....90

Зокиржон САИДБОБОВ, Жаҳонгир САПИЕВ. Мир Иззатуллонинг Қўқон хонлигига саёҳати.....92

Боқижон МАТБОБОВ, Зоҳиджон МАШРАБОВ. Давондан Фарғонагача...93

Журналнинг инглизча мухтасар мазмуни.....95

МИЛЛАТ ВА МАЪНАВИЯТ

Аслиддин БОЛИЕВ,
Муҳаммад ҚУРОНОВ

Boshqaruv mezonlari

Дунё мамлакатларининг тараққиёт тажрибаси шундан далолат берадики, ўз умрини ўтаб бўлган эски жамятдан демократия тамойилларига асосланган янги тузумни шакллантиришга киришган ҳар қандай мамлакат учун бошқа стратегик масалалар қатори кадрлар масаласи ҳам ўта долзарб аҳамият касб этади. Буни озод Ватанимиз — мустақил Ўзбекистоннинг ўн бир йиллик тараққиёт йўли ҳам яққол кўрсатиб турибди. Президент Ислоҳ Каримов мамлакатимизнинг ижтимоий-сиёсий йўли ҳар томонлама асослаб берилган дастлабки асари — «Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тараққиёт йўли» китобидаёқ бу масалага катта эътибор қаратиб, шундай деган эди: «Бозорнинг ўзгарувчан шароитларида меҳнат қилишга лаёқатли бўлган ўзимизнинг юқори малакали маҳаллий кадрларимизсиз Ўзбекистоннинг мустақиллигини тасаввур қилиш қийин» (Ислоҳ Каримов. «Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура». Т., «Ўзбекистон», 1996 йил, 76-бет).

Дарҳақиқат, юртимиз истиқлолининг дастлабки йилларидан бошлаб, бу масала давлат сиёсатининг энг муҳим ва устувор йўналишларидан бири бўлиб келмоқда. Қисқа даврда бу борада улкан амалий ишлар қилинди. Чунончи, «Таълим тўғрисида»ги қонун, Кадрлар тайёрлаш миллий дастури каби таълимнинг

янги ва замонавий моделига асос бўлган ҳужжатларнинг қабул қилиниши ҳамда уларга таянган ҳолда бу соҳада мислсиз ўзгаришлар амалга оширилгани — кўп босқичли ўқув тизими жорий этилгани, қанчадан-қанча олий ўқув юртлари, академик лицей ва коллежлар барпо этилгани, иқтидорли ёшларнинг «Умид» жамғармаси йўлланмаси билан хорижнинг нуфузли олий ўқув юртларига ўқишга юборилаётгани — барча-барчаси шулар жумласидандир.

Агар эътибор берсангиз, бугунги кунда дунёнинг таниқли сиёсат ва жамоат арбоблари Ватанимизнинг сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ислохотлар борасида кўлга киритган ўзига хос ютуқларига ҳолисона баҳо берар экан, шубҳасизки, таълим соҳасида, етук кадрлар тайёрлаш бўйича эришаётган натижаларимизга алоҳида тўхталиб ўтади. Президентимизнинг хорижий мамлакатлар давлат ва ҳукумат раҳбарлари билан бўладиган учрашувларида, чет элларга қиладиган расмий ташрифлари чоғида ҳам бу масала ҳамisha асосий эътиборда туради. Масалан, юртошимизнинг яқиндагина жаҳоннинг энг тараққий топган давлатларидан бири бўлмиш Япония давлатига қилган ташрифини олайлик. Давлатимиз раҳбари ўз ташрифи давомида халқаро микёсдаги энг нуфузли билим даргоҳларидан ҳисоб-

ланмиш Васеда университетиди бўлиб, япон олимлари ва талаба ёшлари ҳузурда маъруза қилди. Юртбошимизга ушбу университетнинг фахрий доктори унвони берилиши ҳам мамлакатимизда таълим соҳасида амалга оширилаётган ислохотларнинг Япония мамлакати илмий жамоатчилиги томонидан юксак баҳоланаётганининг ёрқин далилидир.

Бир сўз билан айтганда, истиқлол йилларида юксак малакали кадрлар тайёрлаш борасида салмоқли ишлар амалга оширилмоқда. Бу эса яқин орада бошқарув ишларида, халқ хўжалигининг турли соҳаларида замонавий билимларни эгаллаган ёшлар фаолият кўрсатиши, улар мамлакатимиз қудратини янада оширишга ҳисса қўшишини билдиради.

Биз миллий кадрлар тайёрлаш борасидаги мана шундай ижобий натижалар ҳақида гапирар эканмиз, жамиятимиз ҳаётидаги ўзгаришларга кўпинча тўсиқ бўладиган, эски мустабид тузумдан қолган иллат сифатида яшаб келаётган бюрократчилик ва бюрократия ҳақида ҳам тўхталиб ўтишимизга тўғри келади.

Бир «касаллик» тарихи

Буюк аждодимиз Соҳибқирон Амир Темурнинг ўз зуррётларига қарата айтган «Миллат дардига дармон бўлиш — вазифангиздир!» деган ўғити замирида раҳбар бўлиб эл-юрт корига яраш қанчалик шарафли, айна пайтда масъулиятли экани мужассам. Шу боис ҳар қандай замонда ҳам давлатнинг тақдирини, халқнинг фаровонлигини ана шундай ҳақиқатни, яъни раҳбар ходимларнинг ўз бурчи ва мажбуриятини қанчалик ҳис этиб фаолият юритишига боғлиқ. Айнан шунинг учун ҳам кадрлар масаласи ҳамма вақт долзарб бўлиб келган, бу соҳага дахлдор бўлган илм аҳли, олимлар мазкур масалада тегишли таҳлил, хулоса ва амалий таклифларни тайёрлаган. Бу борадаги ишлар бугунги кунда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, халқимиз ўз бошидан ўтказган собиқ мустабид, бошқарувнинг маъмурий-буйруқбозлик усули ҳукмронлик қилган тузумда кадрлар сиёсати бўйича ҳам бутунлай тескари тушунча ва тамойиллар амал қиларди.

Бу тузум, ўз моҳиятига кўра, зўравонликка асослангани учун унинг расмий йўл-йўриқларини амалга оширувчи амалдорлар тоифаси — совет бюрократияси ҳам, сирасини айтганда, адолатсизлик тимсолига айланиб қолган эди. Тўғри, давлат бор экан, турли расмиятчиликлар бор экан, бюрократия ҳам бўлади. Лекин, оддий халқ вакилларига беписанд қараш, тараққиёт ва янгилик йўлида гов бўлиш нуқтаи назаридан дунёдаги ҳеч бир бюрократия шўро бюрократиясига тенг кела олмас эди. У ўз даврида ўта хатарли ижтимоий иллатга айланди. Собиқ қизил империяни ич-ичидан емириб борган касалликлардан бири ҳам бюрократия эди. Бу касаллик жамият ҳаётига шунчалик чуқур сингиб кетган эдики, унинг асоратлари ҳанузгача бизнинг ҳаётимизда сезилиб турибди, баъзида янги-янги шаклларда намоён бўлмоқда. Бундай тўсиқларни бартараф этиш йўллари ҳақида замонавий илм-фан, хусусан, бошқарув педагогикаси ҳам турли илмий изланишлар олиб бормоқда. Дастлабки кузатув ва хулосалар шуни кўрсатмоқдаки, шўро бюрократиясининг маъно-мазмуни, илдизлари шўро бошқарув тизими моҳияти билан бевосита боғлиқ.

Шўро бошқаруви

Собиқ Иттифоқда, 1986 йилги расмий кўрсаткичлар бўйича, қурилиш соҳасида 11 миллион 660 минг киши меҳнат қилган бўлса, шундан 6 миллион 680 минг нафари қурилиш майдончаларида ишлаган, қолган салкам 5 миллион киши идораларда қурувчилар меҳнатини ҳисобкитоб қилиш билан шуғулланган экан. Шу биргина далилнинг ўзиёқ шўро даврида бюрократизм иллоти қанчалик авж олганини яққол кўрсатиб турибди. Энг ёмони — бу касаллик большевиклар тузумининг дастлабки давриданок бошланган эди. Лоақал рус шоири Владимир Маяковскийнинг ўша даврларда «Бўридай гажирдим бюрократизмни» дея ҳайқирганини бир эсга олинг.

XX асрнинг 80-йилларига келиб эса, шўро салтанатида барча соҳаларда, хусусан, қишлоқ хўжалигидаги ҳақиқий аҳвол ва унинг аниқ кўрсаткичлари би-

лан кўшиб ёзилган рақамлар, фоизлар орасидаги фарқ тобора кенгая боргани ҳам ана шу бюрократизмнинг с а л б и й оқибатидир. Масалан, биргина Қозғистон ўша п а й т л а р и давлатга бир

миллиард пуд ғалла (афсонавий рақам) бериш мажбуриятини олиб, уни «шараф билан адо этар» эди. Лекин, ўйлаб кўринг, бунинг ортида ўша даҳшатли бюрократик машинанинг «каромат»лари яширин эди. Бу даҳшатли машина ўзи ўйлаб топган «социалистик режа»ни бажариб, рапорт бериш учун колхоз ва совхозлардан, уруғлик буғдойгача, ҳатто ҳали пишиб улгурмаган ғаллазорларгача сидириб оларди.

Шўро бюрократлари орасида қандайдир партия анжуманлари, инқилобий саналар олдидан «Чиройли рақамни топинглар!» деган даъват тарқалар эди. Бундай «тайёргарлик ишлари» охиросқибатда паст кўрсаткичларни ошириб кўрсатиш, бир танқидий фикрга ўн ижобий «ютук» кўшиб мақтаниш кампаниясига айланиб кетарди. У даврда инсон ақлига тўғри келмайдиган ғалати тадбирлар ўйлаб топиларди. Масалан, ишлаб чиқариш суръатини ошириш ўзлаштирилган маблағнинг миқдориغا боғлиқ, деган қоида ҳукм сурарди. Яъни, ишлаб чиқарилаётган машина, қурилаётган корхона қанчалик қиммат бўлса, гўё ишнинг сифати ва миқдори ҳам шунча аъло даражада деб баҳоланарди. Аслида бундан мамлакат учун қони зарар, бюрократлар учун эса қони фойда эди. Айтилик, шаҳарлардаги қор тозалаш машиналарини олинг. Уларнинг бажарган иш миқдори қанча ёнилғи ишлатгани билан белгиланар эди. Ҳайдовчи ҳам қанча кўп бензин сарф этса, шунча кўп маош олар эди. Ўзингиз айтинг, бунга ажабланмай бўладими?

Ана шундай ва бошқа кўринишдаги ишга бюрократларча ёндашиш асоратлари онда-сонда бўлса-да, афсуски, ҳамон ҳаётимизда учраб туради. Мамлакатимиз Президенти бу ҳақда кўнгина йигинларда куйиниб гапирарди. Масалан, 1998 йили Ўртбошимиз тиббиёт борасидаги ислохотларга бағишланган мажлисда тиббий хизмат самарадорлигини бу соҳага қанча маблағ сарфланганига боғлаб талқин қилиш тажрибасини қаттиқ танқид қилган эди. Ваҳоланки, тиббий хизмат самарадорлигини бу соҳага қанча маблағ сарфлангани билан эмас, балки шифокорлар меҳнати туфайли қанча кишининг ҳаёти сақлаб қолингани, саломатлиги яхшиланишидан, яъни реал натижадан келиб чиқиб фикр юритиш керак. Давлатимиз раҳбари ўша йиғилишда ана шу ҳақиқатга эътиборни қаратган эди. Дарҳақиқат, шўро тузуми бундай ҳақиқатларни сохталаштириб, одамларни тескари фикрлайдиган қилиб қўйган эди. Бунда, албатта, коммунистик бюрократиянинг «хизмат»лари ҳам «катта» бўлган. Бундай «хизмат» натижаларини деярли барча соҳада, жумладан, бошқарув соҳасида ҳам кўриш мумкин. Албатта, жаҳонда бу иллатга қарши курашнинг синалган йўли ва усули бор. Бу — бошқарувга илмий ёндашув усулидир.

Бюрократия нима?

Одам нега, нима учун, қандай омиллар таъсирида бюрократга айланади? Қандай қилиб сизу биз билан ёнма-ён яшаётган, ишлаётган киши қўққисдан бюрократ бўлиб қолади? Бу саволларга жавоб топишда шахс шаклланишини ўрганадиган, ижтимоий педагогик-психологик қонуниятлар қўл келади. Шу сабабли, келинг, инсонни бюрократга айлантирувчи туб сабабларга ижтимоий-педагогик нуқтаи назардан қараб кўрайлик.

Миллий меросимиз, хусусан, адабиётимиз тарихида давлат хизматчилари, турли мулозимлар, уларнинг феъл-атвори, фазилат ва қусурлари, ижобий ва салбий сифатлари ҳақида ҳикоя қилувчи ҳар хил жанрдаги асарлар кўп. Чунинчи, Алишер Навоийнинг «Маҳбубулқулуб», Турди Фароғийнинг «Тор кўнгулли беклар», Абдулла Қодирийнинг «Мех-

робдан чаён» асарлари шулар жумласидандир.

Бирок, бу соҳа қанчалик таҳлил ва талқин этилмасин, бошқарувга хос кўпдан-кўп иллатлар эски замонларда ҳам, шўролар замонида ҳам сақланиб қолаверди. Президент Ислам Каримовнинг қатъий ва изчил сиёсати туфайли юртимизда бош-қарув борасидаги жиддий хатокамчиликлар барҳам топиб бормоқда. Илгари бюрократия ҳақида гап кетса, «Муштум» каби ҳажвий нашрларда, турли газеталарда юзаки, энгил, ҳеч кимга зиён етказмайдиган «танқид» билан чекланилар эди. Энди эса бюрократияга — давлатни обрўсизлантирувчи сиёсий-мафкуравий таҳдид, яъни ижтимоий-ахлоқий муаммо сифатида қаралмоқда. Бу муаммони ечмасдан туриб, Ўзбекистонда туб маънавий янгиланишлар ва ижтимоий-иқтисодий ислохотларни тўлиқ амалга ошириб бўлмаслиги очиқ таъкидланмоқда.

Маъмурий-буйруқбозлик тузуми — бюрократия учун қулай муҳит эди. «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да бу касалликка шундай таъриф берилган: «Бюрократизм — ишга, ўз вазифасига расмиятчилик билан қараб иш туттиш, қоғозбозлик, сансалорлик, тўрачилик». Бюрократизмни эса «бирор ишни охирига етказишдан кўра уни расмийлаштиришга зўр бериш усули» деб тушунтирадилар. Бу таърифлардан бюрократ — ўз вазифаларини расмиятчилик юзасидангина бажарадиган мансабдор, қонунни ниқоб қилиб олиб бузғунчилик қиладиган шахс экани аён бўлади.

Четдан қараганда, бюрократ ўз ишини вақтида бажариб, керагича расмийлаштириб кўювчи, жиддий, талабчан, барттиб, фидойи инсон бўлиб кўринади. Ваҳоланки, қуруқ расмийлаштирилган маълумот билан одамлар учун фойдали бўлган амалдаги иш ўртасида катта фарқ бор. Шу боис бюрократияга қарши курашда ҳам ўтказган тадбир-чоралар сони эмас, балки аниқ натижа — бошқарув бўғинларида турли сансалорлик, тўрачилик, таъмагирлик каби ҳолатларга қанчалик барҳам берилгани муҳим.

Агар бу борадаги ишлар фақат «Қан-

ча маблағ сарфланган?», «Қанча тадбир ўтказилган?» каби ёндашувлар асосига қурилса, бундан яна бюрократиянинг ўзи ютиши мумкин. Умумий аҳвол эса аввалгидай қолаверади.

Шу сабабли ўрта ва куйи бошқарув қатламлари фаолияти ишини баҳолашда мақсадга эмас, натижага қараб баҳолаш тамойили ҳамиша самарали.

Бюрократия ҳақида гап кетганида, давлат мулозимининг фикрий олами — маънавияти масаласига келишувчанлик, хушомадгўйлик, иккиюзламачилик, шахсий манфаат, шунингдек, ўз мансаб истиқболи — карьерасини хизмат бурчи, давлат манфаатларидан юқори қўйса, у «хушмуомала» бюрократ ҳисобланади. Шу сабабли у бюрократлашган муҳитда ўзини эркин ҳис қилади, ўзига ўхшаганларни имкон борича қўллаб-қувватлайди, кўпайтиради. У ошқоралиқдан, фаолиятининг очиқ муҳокама қилинишидан, ҳудди кўршапалак кўёшдан кўрққани каби кўрқади. Чунки у очиқ баҳсда ўз фикрини ҳимоя қила олмайди. Одамлар билан бевосита мулоқотдан қочади. Мулоқотга киришган тақдирда ҳам барчага маълум гапларни қайд этиш, расмий кўрсатмалар, ўз бошлигининг фикрларини такрорлашдан нарига ўтмайди. Хуллас, у аслида масъул ходим ниқобидagi роботдир. Чинакам фидойи мулозим — давлатга, элу юрт ишига, қонун талабларига, бюрократ эса — бошлигига садоқат кўрсатади.

Бугун юртимизда Ватан, миллат, давлат манфаатларини ўз манфаатлари билан уйғунлаштирган қуруқ расмиятчиликни эмас, амалий натижани кўзлаб ишлайдиган иймонли, ватанпарвар, сўзи ва иши бир, фаол раҳбарлар кўп. Улар Президентимизнинг раҳбарлик ҳақидаги

фикр ва кўрсатмаларини дастуриламал билиб, юртимиз равнақи йўлида ҳалол хизмат қилиб келмоқда. Бюрократлар айнан шундай фидойи раҳбарлардан чўчиди. Чунки давлат, халқ, жамоатчилик ана шундай фидойи ва мард инсонларни қўллаб-қувватлайди, уларга таянади.

Мансабдор маънавияти

Маъмурий буйруқбозлик — ўз ҳукми, ҳокимиятини ҳис қилувчи, буйруқ бериш ваколатига эга мансабдорлар орасида учрайди. Мансабнинг эса катта-кичиги йўқ. «Кўшиб ёзиш» дардига мубтало бригадир, ўртоғи билан ёқалашган ўқувчиси «2» баҳо қўйган ўқитувчи, талабаларни дарсдан олиб чиқиб, уларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган мажлисга мажбуран олиб кирувчи декан ўринбосари, кира пулини ўз чўнтагига уриб, йўловчиларга «мабодо текширса, кўрсатасизлар» деб эски чипта таркатувчи автобус ҳайдовчиси, «фалон марта тadbир ўтказдик, бу — бултургига нисбатан фалон фоиз ортиқ демакдир, ишимизда силжиш бор» дея ҳисобот бериш билан кун ўтказадиган ташкилот раҳбари ва уларга ўхшаш бошқа ходимлар замонавий бюрократизмнинг ёрқин намунаси, оғирнинг устидан, енгилнинг остидан юрувчи устомон, фирибгар кимсаларнинг типик вакиллари.

Киши қачон, қандай шароитларда ўзи билмаган ҳолда бюрократия дардига мубтало бўлади? Давлат бор экан, у бошқарув тизимига муҳтож. Бошқарувни эса қарор, буйруқ, кўрсатма, фармойишларсиз тартибга солиб бўлмайди. Бироқ бюрократ бу ҳужжатлар кундалик фаолият учун дастуриламал эканини унутди ва ҳамма нарсага бир қолип нуқтаи назаридан қарайди. Ваҳоланки, ҳаётда ҳар хил сабаблар туфайли пайдо бўладиган ранг-баранг муаммолар, ҳамма вақт ҳам ана шу кўрсатмаларда белгиланган меъёрларга мос тушавермайди. Бундай вазиятда раҳбардан дадиллик, мустақил иш тута билиш, ташаббускорлик фазилатлари талаб этилади. Бюрократ эса бунга қодир эмас. Унда масалага, бутун масъулиятни ўз зиммасига олиб, ижодий ёндашиш кўникмаси йўқ. Шу сабабдан у хусусий ечим зарур бўлган жойда ҳам

умумий талабга ёпишиб олади. Лекин бундай ёндашув натижасида туман миқёсда ишдаги муаммо ечилмасдан қолаверади. Бюрократ эса «мен масалани кучим етганча ҳал этдим» деб ўзини овутиди. Лекин, ўзингиз тасаввур қилинг, бундай ёндашув натижасида туман миқёсда ташвиши ҳал бўлмаган ариза чиқарилади. Вилоятда ариза соғлом фикрловчи мулозим қўлига тушса-ку, муроди ҳосил бўлади. Аксинча бўлса, у яна сарсон бўлиб, пойтахт сари юзланади. Шу тариқа жамоа хўжалиги ёки тумандаги тегишли идорада ҳал этилиши лозим бўлган муаммо Тошкентдаги марказий идорагача етиб боради. Бундай вазият бир-икки бюрократнинг ўз вазифасига совуққон муносабати туфайли вужудга келади.

«Юқори»га яши кўриниш учун «қўшиб ёзиш» — шўро иқтисодиёти, бошқарув амалиётининг кўзбўямачиликка асосланган асосий қуроли эди. Бу, аслида, бюрократиянинг мумтоз «кашфиёти». Давлат режасида фалон кўрсаткичга эришиш кўзда тутилган, амалда «бор» кўрсаткич эса паст. «Бўлиши керак» билан «бор» орасидаги тафовут очилиб қолса, бюрократнинг иш билмаслиги, раҳбарликка лаёқатсизлиги фош бўлиб қолади. Нима қилмоқ керак? Қаршисида икки йўл пайдо: ё ўз лаёқатсизлигини очик, мардона тан олиб, истеъфога чиқиш, ё бўлмаса мансабни сақлаб қолиш учун «бўлиши керак» билан «бор» орасидаги тафовутни хаспўшлаш, бўяш. Шўро тузуми иккинчи йўлга шароит яратиб берди. Чунки мулк — шахсан ҳеч кимники эмас, давлатники, юқоридан келган тафтишчининг кўнгли олинса, бас. Қуйидагиларнинг эса бу билан иши йўқ. Чунки яна ўша гап: мулк уларники ҳам эмас — давлатники. Оқибатда давлат алданар, бюрократия эса гуллаб-яшна, жипслашиб борар эди. Шу тариқа ўз ахлоқи, муомала меъёрлари, турмуш тарзи, халқдан бегона «қавм» пайдо бўлди. «Бюрократия қавми» халқ ичига кириш ўрнига ундан бегонлашиб, оёғи ердан узила борди.

Оёғи ердан узилган амалдор қисмати

Лавозим, «мансаб мастлиги», амалга сиғиниш, кишининг фазилати, ёши, илми, хизматлари, профессионал мала-

касига эмас, мансабига қараб муносабат ўрнатиш, хўжайинга табассум, фуқарога қовок, маҳалла-кўй, элдан узоқлашиш, эски, фойдаси тегмайдиган дўстларини учратиб қолишдан қочиш ва бошқалар бюрократларнинг муомала меъёрига айланиб қолган эди. Шу сабабли амал курсисидан айрилган бюрократнинг кечмиши ўта аянчли бўлар эди.

«Кўп қатори яшаш» бюрократга дахшат солади. «Кўп қатори яшаш» нима дегани? Ҳар мажлисда, базми жамшидда эркаланиб, янги танишлар орттириб келган собиқ раҳбар ишдан бўшаганининг биринчи соатларидан халқ орасида ўзини танҳо, бегона ҳис қила бошлайди. Ҳамма учун табиий туюлган беғараз муомала собиқ бюрократга озор беради, гўё одамлар унинг шу ердалигини сезмаётгандек ёки билиб, билмасликка олаётгандек туюлаверади. Кечагина ўпишиб кўришиб юрғувчи «қавмдош»ларнинг автомобилларида «кўрмай» ўтиб кетиши уни ич-ичдан эза бошлайди.

Оддий одамлар билан гаплашишга гап, суҳбатга мавзу топа олмаган собиқ бюрократни ичдан пушаймонлик қулғаб олади. Бунинг барчаси жисман халқ ичида, маънан олисда, халқ дарду ташвишларидан йироқ яшашнинг аянчли хотимаси эканидан далолатдир.

Ёш бюрократ

Ҳеч ким онадан бюрократ бўлиб туғилмайди. Одам аста-секин бюрократга айланади. Шўро бошқарув тизими ўзининг «бюрократик педагогика»сига эга эди. Бу «тарбия» ҳар куни тахминан мана бундай ўғитларни уқтирар эди:

— ҳеч иш ҳал қилма, лекин доим фаол кўрин;

— бошлиқлар билан жўшқин, қуюқ саломлаш, улардан тез-тез маслаҳат сўраб тур;

— катталар фикрингни сўрашса, эҳтиёт бўл, «билмадим-у, лекин...» деб гапир;

— шахсий масъулият — бало, ундан қоч;

— таклиф айтиш, бирор ишга муносабат билдиришда шошилма, эҳтиёт бўл, тепангда қанчадан-қанча сендан катта бошлиқлар бор, шуни унутмаки, улар қўл остида ўзидан ақлироқ киши бўлишини ёқтиришмайди;

— ишингни ошқор муҳокама қилишларининг олдини олиб юр...

Бошқарув тизимига келган ёш, иқтидорли мутахассиснинг қулоғи шу каби «ғамхўр» маслаҳатларни эшитиб, кўзлари бунинг амалини кўриб, қўллари ҳужжатни бюрократларча тўлдириб «тарбияланар» эди.

Бюрократик тафаккурнинг XX асрдан XXI асрга ўтиши жуда хавфли. Чунки тафаккурнинг бу шум тури миллат тараққиёти учун узоқ муддат зарар келтириши мумкин.

Ташқи кўриниши ўта сипо, қарашлари имога маҳтал, садоқат ваъда қилувчи юзлари соғломлигидан эмас, беғамлигидан қип-қизил, нигоҳи «буюринг» деб сўраб турувчи, билими, мустақил фикри йўқ ёшлар орасида бюрократия тезроқ ва чуқурроқ томир отади.

Мустақиллик туфайли, образли қилиб айтганда, ўзбек давлатчилигининг узилган олтин занжири қайта уланди. Бу сиёсий ютуқни кўз қорачиғидек асраш ва авайлаш керак. Бюрократия — ана шу ютуқни қадрсизлантирувчи сиёсий таҳдид. Чунки мансабдор — ўз ташкилотда ўзбек давлатчилиги номидан иш кўришга ваколатли шахс. Шу сабабли унинг қонунга, демак, давлатчилигимизга зид ҳар бир хатти-ҳаракатидан озор чеккан оддий фуқаро охир-оқибат давлатдан ранжийди.

Ваҳоланки, миллий давлат — халқ билан давлатнинг узвий бирлигини англа тади. Давлатга садоқатли мансабдор шахс халқ ва давлат бирлигини мустаҳкамлашга хизмат қилади. Натижада у бошқараётган жамоанинг давлатга, ислохотларга ишончи мустаҳкам бўла боради. Шу тариқа ташқи ва ички сиёсий, мафкуравий бузғунчи кучлар зарарсизланади, чекинишга мажбур бўлади.

Бюрократлар — айёр, кучли, хиёнаткор, буқаламун, иккиюзламачи «қавм». Улар дунёдаги ҳар қандай сиёсий-ижтимоий ўзгаришларга мослаша олади. Шу сабабли тараққиётимиз, миллий давлатчилигимизни мустаҳкамлаш йўлидан бу тўсиқни олиб ташлаш мушкул, лекин шарт. Бошқарувнинг барча тармоқлари бюрократияга қарши кураш олиб бориши, бунда назоратнинг замонавий илмий тамойилларига таяниш керак. Илм эса

миллий ва хорижий ютуқларни умумлаштириб, раҳбар кадрларни танлаш, жой-жойига қўйиш, аттестациядан ўтказишнинг янги механизмини ишлаб чиқиши ва амалиёт учун тавсия қилиши лозим.

Бюрократияга қарши курашнинг американча усули

Фуқаролик жамиятида кадрлар сиёсати қандай бўлади?

Бугун биз шу саволни ўртага қўйиб, ўйлаб, жаҳоннинг энг синалган услуб, чора-тадбирларига, эришилган натижаларга таҳлилий назар солишимиз табиий. Шу маънода Америка Қўшма Штатларининг кадрлар сиёсати тадрижи ҳақида айрим маълумотларни билиб қўйиш фойдадан холи бўлмас.

Олимлар АҚШ кадрлар сиёсати тарихини тўрт босқичга бўлишади: 1. «Меросхўрлар ва жентлменлар бошқаруви» даври (1789—1829 йиллар). 2. «Лавозимларга ўз кучи билан эришганлар бошқаруви» даври (1829—1883 йиллар). 3. «Ҳаммага яхши бўлсин» тамойили асосида бошқарув даври (1883—1906 йиллар). 4. «Илмий асосда бошқарув» даври (1906 йилдан то шу кунгача). Босқичларнинг номланиши ўша даврларга хос кадрлар сиёсати назарияси ва амалиёти хусусиятларини акс эттиради.

«Меросхўр ва жентлменлар» бошқаруви даврида ҳокимиятда кўпроқ spoils system (сармоя, куч эгалари) ва merits system (хизмат қилиб қўйганлар) бўлди. Бошқарув лавозимларига, асосан, катта ер эгалари (жентри) кўтарилди. Бироқ улар «халқ ҳаётидан узилиб қолган», оддий кишилар манфаатини ифодалай олмаслиги, гуруҳбозлик, қон-қариндошчилик, сулолавийлик каби иллатлари борлиги учун танқид қилинди. Буларнинг бари янги — «лавозимларга ўз кучи билан эришган кишилар» даврини бошлаб берди. Бу давр 1828 йилда Э.Жексоннинг президентлик сайловидаги ғалабасидан бошланди. У юсак лавозимга эга бўлгач, янги — эгалитар мафкура байроғини кўтарди. Бу раҳбарлик лавозимига танловларни халқ назорати остида ўтказиш, бу жараёнда барча аҳоли қатламларига тенг ҳуқуқ бериш, давлат хизматини демократлаштириш, лоббизм ва корруп-

цияга қарши курашни кучайтиришни тақозо этарди. Бироқ эски тамойилни қўмсовчи сармоядорлар янада кучайиб, катта хавфга айланди ва XIX асрнинг 80-йилларига келиб давлат хизмати тизимини ислоҳ қилиш энг муҳим сиёсий муаммолардан бирига айланди.

«Ҳаммага яхши бўлсин» даврининг муҳим кўрсаткичи 1883 йилда қабул қилинган Пендлтон қонуни бўлди. Давлат хизмати тизимига кириш учун танловлар жорий қилинди, давлат хизматчисининг сиёсий бетарафлиги таъминланди. Америкаликлар раҳбар лавозимларига танловни англияликлардан яхшироқ, яъни амалий профессиограммалар асосига қуришди. Давлат хизматчилари мажбуриятларини Америка мухитидан келиб чиқиб таҳлил қилиш, таснифлаш бўйича фундаментал ишлар натижасида «Фуқаролик маъмурий хизмати лавозимлари таснифи тўғрисида» қонун қабул қилинди. У давлат хизматчиларини сиёсий босимлардан ҳимоя қилди. Давлат хизматчилари ўзларининг аниқ-тиниқ мажбуриятларига эга бўлдилар, бюрократия йўллари ёпилиб, ахлоқий, маънавий меъёрлар етакчи мезонга айлана борди.

Бу ислохот муҳим вазифани ўтаб, давлат хизматчиларини танлаш технологиясининг янги даврини бошлаб берди. Илмий ёндашув тамойилининг жорий қилинишига шароит яратди. Бу билан:

— натижаларни баҳолашнинг объективлигига интилиш бошланди;

— ходим имкониятларининг лавозим талабларига (профессиограммага) мослиги мезонлари жорий этила бошлади;

— шахсий муносабатларнинг танлов натижаларига таъсири бартараф қилина борди;

— давлат хизмати масаласини рационаллаштириш ва раҳбар кадрларни танлаш ва жой-жойига қўйишнинг илмий услублари тобора мустаҳкамланди.

Бу даврга келиб давлат хизмати рентабел соҳага айланди, раҳбаршунослик ривожланди. Олий ўқув юртларида жамиятни бошқарув (public administration) ўқув курси киритилди.

Кейинчалик бу курслар алоҳида институтларга айлантирилди ва кенг даражада илмий изланишлар маҳсули сифатида жуда катта илмий заминни яратди.

Илмий асосда бошқарувга меҳнат самарадорлигини кўтаришнинг бош тамойили сифатида ёндашишга дастлаб тадбиркорлар мурожаат қилдилар. Бир оз вақт ўтгач, илмийлик тамойилининг афзаллиги намён бўла бошлагач, давлат тезда буни ўзлаштириб олди. Чунки АҚШда «бизнесда нимаики ўзини оқлаган бўлса, у барча соҳаларда муваффақиятли қўлланиши мумкин» деган қоидага амал қилинарди.

Илмий асосда бошқарув йўриқномаси қуйидаги тамойиллар асосига қурилди:

— рационаллаштириш — бошқарувнинг муҳим муаммоларини ўрганиш ва оқилона қарорларга таяниш;

— режалаштириш — мақсадга эришиш дастурини асослаш учун дуч келиши мумкин бўлган объектив шарт-шароит ва эҳтиёжларни олдиндан белгилаш (прогноз қилиш);

— ихтисослаштириш — бошқарув жараёнида энг муносиб материаллар, асбоб-ускуналар, маҳсулотлар ва мутахассислардан фойдаланиш;

— стандартлаштириш — энг яхши намуналар ва ютуқлардан фойдаланиш;

— ўлчов — ҳар бир хизматчининг масалани ҳал қилишга қўшган шахсий ҳиссаси, унинг меҳнат самарадорлиги ва малакасини аниқ ҳисоб-китоб услублари орқали ўлчаш, баҳолаш ва рағбатлантириш.

Бу тамойиллар муаммоларни ечишнинг энг мақбул усулини қидириб топиш ва харажатларни имкон қадар камайтириш каби талаблар билан бойитилди.

Илмий бошқарув назарияси давлат хизматини ташкил қилишга қандай ёрдам бериши? Бу чора, энг аввало, бошқарув лавозимларини янгича стандартлаштириш ва таснифлашга асос бўлди. Жумладан, 1949 йили АҚШнинг «Давлат хизматчилари лавозимлари таснифи ҳақида» қонуни қабул қилинди. У давлат хизматининг 18 даражасини аниқлаб берди. Бирон-бир лавозимга ўтказиш, қабул қилиш, имтиҳон орқали амалга оширила бошланди ва бу синовлар, асосан, талабгорнинг лавозим вазифаларини бажариш учун зарур бўлган малакасини ўлчашга хизмат қилди. Ростгўйлик, билим, зиёлилик, сиёсий бетарафлик каби талабларга алоҳида эътибор берилди. Бу

кўрсаткич ва талаблар асосида танлов фуқароларни биринчи жаҳон уруши даврида АҚШ армиясига чақирувда қўлланиб, ўз самарасини кўрсатгани туфайли кейинчалик давлат хизмати соҳасида ҳам қўллана бошлади.

Илмий бошқарувни давлат муассасаларига жорий қилиш бошида қийин кечди. Чунки бизнес самарадорлигининг асосий мезонларидан бўлмиш фойда учун кураш, рақобат давлат бошқаруви тизимида йўқ эди. Бизнесда бўлган талаб-таклиф, нарх-навоини белгилашдаги рақобат, қисқаси, фойдани кўрсатувчи мезонлар бўлиши мумкин эмас эди.

Давлат хизматида шахсий муносабатлар эмас, қонун устуворлик қилар эди. Қонунлар эса сиёсий курашлар натижасида ўзгариб турар эди. Бу муаммони ечиш учун давлат хизмати маъмурий ва сиёсий даражаларга бўлинди. Маъмурий даражага кундалик вазифаларни бажариш, сиёсий даражага эса илмий асосланган услублар асосида ижтимоий-сиёсий масалаларни ҳал қилиш юклатилди.

1937 йили давлат хизмати ҳолатини ўрганивчи махсус комиссия тузилди. Комиссия мамлакатда давлат, жумладан, президент ваколатларини кучайтириш тўғрисида таклифлар киритди. Комиссия эълон қилган маърузада ижро ҳокимияти ваколатларини президент ихтиёрида жамлаш зарурлиги асосланди. Бунинг учун давлат хизматини ташкил этишда аллақанча кескин ўзгаришлар таклиф қилинди (Report of the Committee Special studies (The President's Committee on Administrative Management). Wash., 1937). Яъни, биринчидан, жавобгарликнинг вертикал тизимини, аниқ ва доимий — вертикал алоқаларни яратиш лозим. Иккинчидан, давлат муассасалари сони шунчалик қисқартирилиши керакки, токи уларни президент ва унинг идораси самарали бошқариши мумкин бўлсин. Учинчидан, президентнинг маъмурий иш билан шуғулланиш имкониятларини кенгайтириш, яъни унинг зиммасига режалаштириш, бошқариш, мулозимларни танлаш, молиявий масалаларни ҳал этиш билан боғлиқ бошқа вазифаларни ҳам юклаш таклифи киритилди.

Улар 50—60-йилларга келиб мутахассислар томонидан такомиллаштирилиб

ва жорий қилина бошланди. Ҳокимият тепасига келган Билл Клинтон ҳам ўз ишини мавжуд давлат хизмати тизими-ни ислоҳ қилишдан бошлади.

Шу мақсадда 1993 йили март ойида вице-президент Альберт Гор раислигида миллий комиссия тузилди. Комиссия олти ой мобайнида мавжуд аҳволни ўрганиб, юздан ортиқ тавсия билан чиқди. Тавсиялар амалиётга жорий этилса, яқин беш йил ичида 108 миллиард доллар миқдоридикиқтисодий фойда келиши ҳисоблаб чиқилди.

Мавзуимиз доирасида биз учун америкаликларнинг давлат хизматиға ёндашуви ва комиссиянинг иш услублари муҳим. Қўшма Штатларнинг замонавий давлат хизматиғи тартибга солиб туривчи қонунлар мужассамланса 100.000 бетдан иборат тўплам бўлади. Бу қонунлар ишга қабул қилиш, хизмат пиллапояларидан кўтарилиб бориш, ишдан бўшатиш, непотивизм (уруғ-аймоқчилик), давлат органлари томонидан товар ва хизматдан фойдаланишнинг юқори даражасини чегаралаш, тузилган шартномаларнинг асосланганлигини қайта-қайта текширишни назарда тутлади. Натижада мансабдорларнинг махсулот таъминотчилари билан тил бириктириб, ноқонуний даромад олиш йўллари беркитилди. Федерал агентликларда бюджет харажатларининг ҳар бир доллари аниқ ҳисоб-китоб қилиб кўйилди. Бу эса режалаштирилмаган бюджет харажатларини тўхтатди, маҳаллий органлар, давлат бюджети асоссиз харажатларининг олди олинди. Назорат кучайди.

Авалло, федерал ҳукумат турли тармоқларида банд бўлган тажрибали ходимлар ичидан экспертлар гуруҳи танлаб олинди. Улар агентликлар ва тармоқлараро соҳалардаги кадр, бюджет, моддий техник таъминот муаммоларини пухта ўрганиб чиқди. Ҳар бир вазирликда комиссияга ёрдам кўрсатувчи гуруҳлар тузилди. Давлат хизмати тизими ислоҳоти бўйича тушган таклифларни ўрганиб, экспертизадан ўтказувчи лабораториялар тузилди. Бу тадбирга бир неча минг федерал хизматчи жалб қилинди. Илмий-тадқиқот марказлари ташкил этилиб, улар жамият табақаларининг, шу

жумладан, маҳаллий ҳокимият органлари ва тадбиркорларнинг кадрлар ислоҳотига муносабати махсус ўрганилди. Тезкор тадқиқотлар ўтказилиб, 300.000 дан ортиқ хат ва телефон орқали билдирилган таклиф, фикр-мулоҳаза йиғилди, кўплаб давра суҳбатлари, умуммиллий даражада конференцияларда муҳокама қилиниб, таҳлил этилди.

Комиссиянинг фикрича, ортиқча марказлаштириш, расмийлаштириш ходимлар ва бўлинмаларнинг ташаббускорлигини сусайтиради. Шу туфайли бошқарувда ташаббускорликни рағбатлантирувчи услублар жорий қилиниши зарур эди.

Жумладан, муайян лойиҳалар учун молиявий маблағ олиш мақсадида маълум ташкилотлар ва давлат хизматчилари орасида мусобақалар ташкил қилиш энг самарали услублардан бири экани эътироф этилди. Бу давлат хизматчиларини ўз вазифасига янада масъулият билан ёндашишга, жамоат бирлашмалари билан алоқа ўрнатишга ундайди.

Хуллас, Америкада давлат хизмати назарияси ва уни ҳаётга татбиқ этиш ишлари юзасидан ана шундай тадбирлар давомий тарзда ривожлантирилди. Ҳозирги кунда ҳам бу мамлакатда давлат хизматини янада такомиллаштириш бўйича изланишларни кучайтириш ва бу хизматни, иложи борича, илмий асосда ташкил этишнинг янги йўналишларини кашф этиш давом этапти.

Ҳар ерда ҳозир у нозир

Бюрократ қайси мамлакат ёки минтақада бўлмасин, ҳамиша бир хил қиёфада намоён бўлади: идоровий манфаатларни, қонун-қонидани рўқач қилиб, тараққиётга ғов бўлади, ўзи зимдан қонунни бузиб яшайди. Шарқ маърифатпарварларидан Жалол Али Аҳмад бюрократни ўзлигини, миллийлигини йўқотган, «ғарбийлик» касалига мубтало бўлган киши сиймосида кўради. Бундай киши, — деб ёзади у, — миллатнинг ўтмиши, ҳозирги ҳаёти, келажаги ҳақида, ҳатто, тушунчага ҳам эга эмас. У кўпинча «зиёли» раҳбар. У тўлқин устидаги хасдек беқарор. Оёғини кўйиб таянадиган ери йўқ. Шу

сабабли воқеалар шамоли қаёққа қараб эсса, у ҳам шунга мос равишда ўзгариб туради. Унда мустақил фикрнинг ўзи йўқ... У дунёда шахсий манфаатидан ташқари барча нарсага бефарқ, масжидда ҳам, кинотеатрда ҳам, партия йиғилишида ҳам худди футбол ўйинининг кузатувчисига ўхшайди. Ҳеч қачон унинг чуқур ўйга толганини кўрмайсиз. У дўсти вафот этганда ҳам қатра ёш тўкмайди. У бирон-бир кичик ўлжани қўлдан бой бермайди, жирканмай унга ташланади. У ўзига хосликдан махрум. Ўзига ҳаддан ташқари оро беради, оёқ кийими, машинаси, уйи, кийимининг қандай кўриниши устида тинмай ташвиш чекади. Уни мактаб, масжид, касалхона муаммолари эмас, аввало, уйдаги электрли кир ювиш машинаси ускуналарининг яхши ишлаши қизиқтиради. У ўзининг узок Бандар Аббосдаги ҳамқишлоқларининг урф-одатлари ҳақида ҳеч нарса билмайди. Аммо сизга Буюк Британия лейбористлар партияси ўнг қанотида бўлиб ўтган сезилар-сезилмас ўзгаришларни қойилмақом қилиб айтиб бера олади...

Дарднинг давоси

Бюрократияга қарши муваффақиятли курашиш, бу масаланинг энг оқил ечимига эришиш учун Президент Ислом Каримовнинг раҳбар кадрлар фаолиятини баҳолаш ҳақидаги фикрларига асосланиш зарур. Жумладан, Юртбошимизнинг «Ҳар бир давлат хизматчисининг ўз ўрнида ўтириши 50—60 фоиз ютуқни таъминлайди», деган дастурий фикрини олайлик. Шу фикрга суяниб, «оёғи ердан узилган», «назарий ватанпарвар» давлат мулозимлари, раҳбар кадрларнинг асл маънавий қиёфасини ойнадек холис кўрсатувчи механизм яратиш мумкин ва керак.

Жойлардаги режали текширувларда бошқарув органлари ижро фаолиятини баҳолашнинг янги мезонларига асосланмоқ зарур. Назоратда Президент Ислом Каримов таклиф қилган тамойилдан келиб чиқиб ёндашмоқ, яъни сарф қилинган ресурслар, ўтказилган тадбирлар, расмий қоғозларни «олдинги даврга нисбатан фалон фоиз ортиқ»лигига эмас, балки бажарилган ҳақиқий иш самара-

сига, ўзгаришларга — мақсадга эмас, натижага қараб баҳоламоқ керак.

Президентимизнинг «Жаҳолатга қарши — маърифат» деган дастурий даъвати бюрократия кўринишларига барҳам беришда ҳам самарали усул бўлиб хизмат қилади. Чунки, чуқурроқ ўйлаб кўрсак, бюрократия ҳам аслида жаҳолатнинг бир кўриниши. Қалби ва онги маърифат нурига тўлган амалдор ёки масъул ходим бўлар-бўлмасга давлат ёки идора манфаатларини, қонун устуворлигини рўқча қилиб, фуқароларнинг, бутун жамиятнинг олға ҳаракат қилишига ҳалақит бермайди. Қолаверса, замонавий фикрлайдиган, амалдаги қонун-қоидаларни яхши биладиган фуқаролар ҳам арзимаган расмиятчилик учун оёқ тираб туриб оладиган, кўпчиликнинг хоши-иродасини назар-писанд қилмайдиган ўзбошимча ва зўравон амалдор билан қандай тортишиш, унинг беҳуда талабларига қандай жавоб бериш йўлларини билади.

Аслида бюрократия одамлар ўз ҳақуқуки учун кураша олмайдиган, қонун меъёрларини яхши билмайдиган муҳитда чуқур илдиз отади. Фуқароларнинг илм-маърифатдан, қонун-қоидалардан бебаҳра, иродасиз, бепарво бўлиши — бюрократия учун аини муддао ҳисобланади. Бир сўз билан айтганда, ҳамма ўз вазифасини билиб, тушуниб адо этадиган жамиятда бюрократияга ҳеч қандай ўрин қолмайди. Биз барпо этишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйган ҳуқуқий демократик жамиятда шундай бўлади. Бу жамият тамойиллари ҳаётимизда мустаҳкам қарор топмоғи учун барчамиз фаол бўлишимиз, ҳаётимиздаги муҳим масалаларни қандайдир чаласавод, бойлик ва нафсу ҳавога муккасидан кетган, эл-юрт манфаатидан бутунлай бегона, ўзини — хон, кўланкасини — майдон деб биладиган бюрократ амалдорнинг қошу қовоғига қараб ўтирмасдан, ўзимизга берилган қонуний имкониятлар асосида ўзимиз ҳал эта олишни ўрганишимиз керак. Шундагина кундалик турмушимизда учраб турадиган ортиқча расмиятчиликлардан, бюрократия жафосидан батамом халос бўлишимиз мумкин.

Qadriyatlar falsafasi

Маълумки, XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб Оврupo файласуфлари ўрта-сида эски қадриятларни инкор этиш тамойили кўзга ташлана бошлаган эди. Ўшанда Карл Маркс эски жамиятнинг иқтисодий негизига қарши байроқ кўтариб чиққан бўлса, Фридрих Ницше унинг руҳий асосларини бутунлай ислох этиш заруратига эътиборни қаратди.

Немис фалсафасининг буюк ва ёрқин намояндаси ҳисобланмиш Ницше таълимотининг асосий йўналишларидан бири ҳам аслида эски қадриятларни бутунлай рад этишдан иборат эди. Бу назариянинг ўзига хос хусусиятлари аввало ана шу жиҳат билан изоҳланарди. Айнан шу боис национал-социалистлар кейинчалик Ницшени ўзларининг асосий ғоявий илҳомчисига айлантириб олди. Кўхна қадриятларни мутлақо тан олмаслик, янги тушунча ва қарашларга бўлган эҳтиёж, инсонларнинг қадимий анъаналардан безор бўлиши сингари ҳолатлар XX асрнинг бошларига келиб оммавий тарзда намоён бўла бошлаганига қарамай, зиёлилар бу нарсани анча илгарироқ, XIX асрнинг ўрталаридаёқ сезган ва ҳис этган эди. Чунки XIX асрдаги техник тараққиёт инсоният тафаккурини кескин ўзгартириб юборди. Бундай янгилıklarдан довдираб қолган одамзод, билиб-билмай, ўтмишдаги деярли барча урф-одат ва анъаналарни рад этишга тушиб кетди. Кишилар ўзларининг моддий олам ҳақидаги қарашлари нотўғри бўлиб чиққанини кўриб, бундай ҳол маънавият дунёсига ҳам тегишли бўлса керак, деб ўйладилар. Қолаверса, эски дохийларнинг инкор этилиши, уларга хос хатоларнинг тан олиниши ҳам шундай оқибатларга сабаб бўлди. Назаримизда, у пайтларда ҳали инсоният ҳар бир инсон, ҳатто даҳолар ҳам хатога йўл қўйиши мумкинлигини тушуниб етмаган эди.

Сирасини айтганда, бу хусусда аниқ бир фикр билдириш қийин. Тахминлар эса ҳақиқатни тўлиқ ифодалаб беролмайди. Лекин, нима бўлганда ҳам, XX аср бошида юзага келган эски қадриятларни бутунлай инкор этиш кайфиятининг шаклланишида Ницше қарашлари катта таъсир кучига эга эди. Бу даврда айниқса ёш ва кекса авлод ўртасида кескин ихтилоф пайдо бўлди. Оталар фарзандларини, фарзандлар эса оталарини тушунишни истамас эди. Чунки техник янгилıklarга тамоман маҳлиё бўлиб қолган болалар, гўё қасдлашгандек, уларни тан олмаётган кекса авлод ҳаётига хос қадриятларни ҳам инкор этарди.

Агар солиштириб кўриладиган бўлса, XX асрдаги ҳаёт билан XXI асрнинг дастлабки йилларида бир қадар ўхшашликлар мавжудлиги аён бўлади.

Маълумки, бугунги кунда ғоятда кенг тус олган глобаллашув жараёни ўтган асрнинг илк даврида бошланган эди. Чунончи, телеграф, телефон, радионинг ихтиро этилиши бунинг ёрқин далили бўла олади. Бизнинг асрга келиб бу жараён юксак чўққиларга кўтарилди. Компьютер имкониятларининг кенгайиши, янги-янги ахборот узатиш воситаларининг ихтиро этилиши бунга сабаб бўлди.

Ўтган асрда эски ахлоқ қоидаларининг жуда тез қадрсизланиши, уларнинг ўрнига келган қадриятларнинг ҳали инсонлар онгига яхши ўрнашиб ул-

гурмагани оқибатида одамзод бошига даҳшатли захм касаллиги ёғилган эди. У пайтларда бу дарднинг давоси йўқ эди. Шу сабабли у деярли бутун жаҳонни титратиб турарди. Касаллик жуда оммавийлашиб кетган эди. Ҳатто Ницше ва Мопассан каби машхур зотлар ҳам ана шу балога мубтало бўлган. Уларни-ку қўяту-ринг, ҳатто қироллар ва шоҳлар орасида ҳам бу дардга чалинганлар учраб турганига нима дейсиз!

Назаримизда, шу дарднинг ўзиёқ эски анъаналардан ўйламай воз кечиш қандай мудҳиш оқибатларга олиб келиши ҳақида инсониятни ўйга толдириши, унинг кўзини очиши зарур эди. Зотан, бу касалликнинг оммавийлашувига глобаллашув билан бир қаторда жинсий алоқага бўлган илмий-фалсафий муносабат ҳам сабаб бўла бошлаган эди. Лоақал Фрейднинг ўша даврдаги қарашларини эсланг. У илмий тахминларга асосланиб, инсон учун жинсий алоқа энг асосий эҳтиёж, чунки у аввал-бошданок шундай иштиёқ ва майл билан туғилади, деган ғояларни илгари сурган эди. Эҳтимол, одамзод табиати ҳақиқатда ҳам шундайдир, Фрейдча қараш дунё динлари томонидан минглаб йиллар давомида сингдириб келинган, инсон ҳаётининг маъно-мазмунини ташкил этадиган, инсоннинг ҳис-туйғулари билан боғлиқ ҳақиқатни ўзининг «янгича» қарашлари орқали жуда оддийлаштириб, жўнлаштириб юборган, одамларнинг қалби ва онгу тафаккурида йиллар, асрлар давомида шаклланган дўзах азоби, оғир гуноҳлар тўғрисидаги тасаввурларни бутунлай барбод этган эди. Гап балки Фрейднинг ўзида ҳам эмасдир. Масаланинг моҳияти шундан иборат эдики, одамларга оддий бир баҳона, сабаб керак эди, холос. Ароқхўр баҳона қидиргани каби, одамлар ҳам одатда бирон-бир сабабга муштоқ бўлиб туради. Бироқ ахлоқ борасидаги қадимий қадриятларни инкор этиш инсониятга ғоят қимматга тушди.

Ницше инсониятнинг энг асосий қадриятларидан бири бўлмиш ахлоқ моҳиятан ахлоқсизлик экани хусусида сўз юритган. Унинг бу борадаги хулосалари маълум маънода ўринли ва асослидир. Ҳақиқатдан ҳам, ахлоқ ахлоқсизлик билан, яъни жазолаш орқали ўрнатилади. У аслида ўртамиёна шахсларга мўлжалланган. Ахлоқнинг ҳақиқатни нечоғлиқ тўғри акс эттириши унинг ўртамиёна одамлар учун мўлжалланганининг ўзиёқ билдириб турибди. Агар у жамиятдаги кичик тоифалар манфаатларини кўзлайдиган бўлса, адолатсизликдан ўзга нарса бўлмасди. Ҳамма учун бирдек мос келадиган қонун-қоидаларни яратиб бўлмайди. Энг адолатли қонун ҳам кимнингдир манфаатларини чеклайди ёки қайсидир ҳаётий эҳтиёжларни меъёрлаштиришга мажбур қилади. Чунки ахлоқ фақат якка шахс манфаатини эмас, балки бутун омманинг манфаатини ҳимоя қилади.

Ҳар қандай инқилоб қадриятлар душмани ҳисобланади. Чунки инқилоб — қуроли кўзғолон, давлат тўнтаришигина эмас, авваламбор, ота-боболарга хос қадриятларнинг ёппасига инкор этилиши, топталишидир. Шунга қарамай, инсоният тарихида инқилоблар кўп бўлган. Нега?

Назаримизда, бунинг сабаби қуйидагича. Эски қадриятларнинг догма, яъни қотиб қолган қолипга айланиши натижасида одамлар уларга кўр-кўрона амал қила бошлайди. Улар том маънодаги қадрият эмас, балки инсонларнинг яшашига халақит берадиган сарқитга айланади. Бу қадриятлар вақтида ислоҳ этилиб, замонга мослаштирилмаса, улардан бузғунчи кучлар фойдаланиб қолишга ҳаракат қилади.

Бизнинг ҳар биримиз болалигимизда ҳаёт жуда ўзгача бўлганини эслаб юрамиз. Дейлик, оддийгина ҳолат: бир пайтлар қовунлар жуда ширин бўлишини, энди эса улар айниб, тилими тилни ёрадиганлари йўқ бўлиб кетгани

ҳақида тез-тез эшитиб қоламиз. Ҳамма шундай дейди. Аслида бу ҳақиқат эмас, балки кишининг таъм олдидаги алданишидир. Чунки болалиқда таъм ҳақидаги илк ахборот одамга жуда ўзгача туюлади. Болалиқ — англаш даври. Бу пайтда ҳар бир ахборот ўзгача таъсирга эга бўлади, у мутлақ ҳақиқат сифатида англонади. Болалиқдаги ўша илк тасаввур кейинчалик киши томонидан қабул қилинадиган ҳар қандай ахборот учун асосий мезон бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам болалиқда қабул қилинган, ўргатилган, ўрганилган нарсаларнинг киши онгидан чиқиб кетиши жуда қийин кечади.

Динлар ҳам ўз вақтида эски қадриятларни инкор этиш туфайли вужудга келган. Бироқ ўзига хос томони шундан иборатки, динлар ўтмиш ҳаётни бутунлай рад этмаган. Чунки уларнинг ўзи муайян қадриятлар негизида яратилган. Шу сабабли динларни ҳеч қачон инкор этиб бўлмайди. Ҳеч бир фалсафа, ғоя ёки мафкура кишилар кўнглидаги худонинг ўрнига унга тенг келадиган ҳақиқатни беролмайди. Ҳатто энг адолатли қонунлар ҳам инсон кўнглидаги худоба бўлган эҳтиёжни қондиrolмайди.

Халқимизда бировга қиз бериш ёки қиз олишдан бурун етти пуштини сўраб-суриштириш одати бор. Бунинг замирида нафақат қуда тутинадиган томоннинг генларини ўрганиш, балки ўша оиланинг ўзига хос турмуш тарзини, маънавий-ахлоқий асосларини билишга интилиш ҳам ётади. Оиланинг тарихи қанча узоққа бориб тақалса, у шунча мустаҳкам ҳисобланади.

Инсоният нима учун онгли тарихи давомида ҳар хил сулолаларни улуглаб, ўзининг энг қадимги тарихга алоқадор эканини исботлашга уринади? Бу шунчаки мақтаниш учун бўлганда эди, инсоният бу ишга бунчалар берилиб кетмасди. Ҳамма гап шундаки, табақа, сулола, миллат қанчалар қадимий бўлса, унинг қадриятлари ҳам шунчалик мустаҳкам бўлади. Улар айнан ана шу қонунқоида ва қадриятларга қатъий амал қилгани учун ҳам ҳанузгача соғ-омон яшаб келмоқда. Дунёда бундай кафолатга эга бўлишнинг ўзи катта гап.

Маълумки, Уйғониш даври италян файласуфи Макиавелли сиёсатдаги айёрликлар, давлатни идора қилиш санъати тўғрисидаги фикрлари билан машҳур. Шу файласуф давлатни бошқариш тўғрисида маслаҳатлар берар экан, босиб олинган юртларни кўп вақтлар давомида қўл остида сақлаб туришни ният қилган ҳукмдор энг аввало ўша ердаги тарихий обидаларни йўқ қилиб ташлаши лозим, деган фикрни билдиради. Чунки обидалари тимсолида ўзлигини таниган, тарихини билган халқ ҳеч қачон бировга қарам бўлиб қолмайди. Халқнинг ўзлиги эса унинг қадриятларида мужассамлашади.

Мисол тариқасида АҚШда 2001 йил 11 сентябрда содир этилган даҳшатли террорчилик ҳаракатларини олайлик. Бу ерда портлатилган осмонўпар бинолар американча улугворлик тимсоли эди. Айнан шу боис улар террорчиларнинг нишонига айланди. Айни пайтда АҚШ давлати халқаро терроризмга қарши кенг миқёсдаги курашни фақат ана шу бинолар портлатилган пайтда қурбон бўлганлар қасоси учунгина бошлагани йўқ. Бу аксилтеррорчилик ҳаракати анча чуқур моҳиятга эга.

Қадриятнинг маънавий асослари аслида кўпроқ жамоага боғлиқ ҳолда шаклланади. Яъни у жамоанинг муайян ҳолатга нисбатан бўлган қарashi, фикри, у хусусда ўйлаб топилган қонун-қоидаларини ўзида мужассам этади. Қадриятлар, бир томондан, юқорида айтилгани каби, инсоннинг болалиқ хотиралари орқали, иккинчи томондан эса, жамиятнинг умумий муносабати туфайли ривожланади. Дастлабки қарашда бир-бирига зид бўлган бундай ҳолат қадриятнинг асосини ташкил этади.

Биз мустақилликка эришганимиздан сўнг ўзимизча янги қадриятлар яратишга зўр бериб уринмадик. Балки кўҳна, кўпчилик тили билан айтганда, топталган қадриятларимизни тиклаш йўлидан бордик. Зеро, янги қадриятлар бирдан яратилмайди. Чунки бирор-бир қондани ўйлаб топиб, уни бирданига халқнинг қалби ва онгига сингдириб бўлмайди. Ҳеч бир авлод бундай ишни бир ҳамлада амалга оширишга қодир эмас. Аксинча, халқ ўзи учун зарур қадриятларни йиллар давомида саралаб олади. Ота-боболарнинг неча йиллик ҳаёти давомида синовдан ўтгани учун ҳам биз уларни қадрият деймиз. Бир мисол, америкаликлар учун ушбу мамлакат Конституцияси муқаддас саналади. Унинг муқаддаслиги икки омил билан изоҳланади. Биринчидан, Америка Конституциясига икки юз йилдан ортиқ вақтдан буён амал қилинади. Иккинчидан, Америка халқининг тарихи, тақдири ана шу Конституция тарихи билан узвий боғлиқ.

Ҳаёт давом этар экан, эски қадриятлар ўрнига янгилари келаверади. Чунки ҳар қандай халқ, ҳар қандай миллат тараққиёт давомида ўзини янгилаб, ўзгариб боради. Бусиз халқ ҳам, миллат ҳам инқирозга юз тутади.

Юртимизда туб ислохотларни амалга ошириш жараёнида мамлакатимиз Президенти томонидан илгари сурилган «Янги уй қурмай туриб, эскисини бузманг» деган қоида фақат иқтисодий манфаатларни кўзлаб айтилган эмас. Бу қоида урф-одат ва қадриятларни асраш, уларни оқилона ривожлантириш борасидаги ишларимизга ҳам тааллуқли бўлиб, бу ҳақиқатнинг инкор этилиши халқнинг маънавий ҳаётида улкан бўшлиқни юзага келтирган бўлур эди. Бу эса иқтисодий инқироздан кўра ўн чандон даҳшатлироқдир. Чунки иқтисодий бўҳрон даврида ҳам одамларда ишонадиган, эътиқод қиладиган нарсалар бўлади, шу боис улар ҳаётдаги асосий мақсадни йўқотмайди. Миллий қадриятларидан жудо бўлган миллатнинг эса олға бошловчи, ҳаётига маъно-мазмун бахш этувчи муқаддас нарсаси бўлмайди. Бундай миллат, худди худосиз одамга ўхшаб, даҳшатли ва кўрқинчли бўлиб қолади.

Қадриятлар ўзгариши билан яхши ва ёмон деган мезонлар ҳам ўзгариб боради. Шунинг учун бу жараённинг тадрижий тарзда кечиши оғриқсиз ўтади. Аксинча бўлганда эса, оғир оқибатларга олиб келади.

Қадриятларнинг ўзгариши нафақат одамларнинг турмуш тарзида, балки уларнинг кийинишида ҳам ўз ифодасини топади. Шунинг учун қариялар ёшларни танқид қилар экан, буни одатда уларнинг кийинишидан бошлайди. Эсимда, бир пайтлар қизларни калта кўйлак кияди, дея ёзғиришар эди. Кейин аёллар шим киймоқда, деган койишлар бошланди. Энди эса... юбкаларнинг калталиги, шимларнинг торлиги хусусида гапириляпти. Ҳолбуки, катта шаҳарларда бунга кўпчилик парво қилмай кўйган.

Кийим-кечак ўз ҳолича ҳеч нарсани ифодаламайди. Ва бу ҳақда гапириб ўтириш анча бачкана бўлиб туюлади. Агар ҳамма гап кийимнинг ўзидагина бўлганда эди, бу масалани жуда осонлик билан ҳал этса бўларди. Кийим борган сари аксарият одамлар учун ўзини ифодалаш услубига айланиб бормоқдаки, шу тариқа либос ўзига юклатилган бирламчи вазифа доирасидан чиқиб, анча чуқурроқ маъно касб эта бошлади.

Бугунги глобаллашув замонида жаҳондаги аксарият аҳолининг бир хил кийиниши табиий ҳол. Чунки тинимсиз ахборот алмашинуви жараёнида ҳамма бир-биридан ўрнак олади. Буларнинг барчасига аввало ўша қўнимсизлар, мослашувчилар, ўз қадриятларига қатъий амал қилмайдиганлар сабабчи бўлса ажаб эмас.

Юқоридагилардан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, кўҳна қадриятларни мутлақо инкор қилиш ҳам, уларга бутунлай ёпишиб олиш ҳам яхшиликка олиб келмайди. Энг мақбул йўл — уларга содиқ қолган ҳолда, уларни давр талабларига мувофиқ аста-секин ўзгартириб, такомиллаштириб боришдир. Чунки ҳаёт ва тараққиёт доимий ҳаракатни, мунтазам илгарилашни талаб этади.

Фахриддин МУҲИДДИНОВ

Sud hokimiyatining

ma'qo -- maqomi

Бугун юртимизда, жамият ҳаётининг барча соҳаларида бўлгани каби, суд-ҳуқуқ соҳасида ҳам туб ислохотлар амалга оширилмоқда. Бу жараён Олий Мажлиснинг олтинчи сессиясидан сўнг айниқса янги маъно-мазмун касб этди. Унинг моҳиятини теран англаб олиш учун, бизнинг назаримизда, аввало, «ҳуқуқ», «ҳуқуқий давлат» каби тушунчалар ҳақида тўлиқ маълумотга эга бўлишимиз зарур.

Келинг, дастлаб ҳар куни неча бор эшитадиганимиз «ҳуқуқ» тушунчасига тўхталиб ўтайлик. Ҳуқуқнинг энг оддий ва соф юридик талқиндаги маъноси шундан иборатки, у ҳар бир инсоннинг муайян тарзда ҳаракат қилиш ёки ҳаракат қилмаслигини белгилаб берувчи ўзига хос ижтимоий асос, белги ёки сифатдир.

Демак, ҳуқуқ инсонларнинг жамиятга бирлашиб яшаш зарурати туфайли шакланган, уларга хос онгли, маданий ҳаётнинг узвий бир қисми бўлган реал воқеликдир. Шундай экан, бу ўринда ҳамма учун маълум бўлган «ҳуқуқ — ҳокимиятни талаб этади» деган иборани ишлатиш мақсадга мувофиқ бўлур эди. Ҳуқуқий асослар, меъёр ва тамойиллар кишининг ҳаётини фаолияти учун зарур шароитни мужассам этган, унинг манфаатлариغا мос бўлган ҳолда амал қилади. Бироқ, ҳар қандай ҳолатларда

ҳам, ҳуқуқнинг қатъий ва изчил амал қилишини кафолатловчи кўникма ёки усул-услублар бўлиши даркор. Бундай усул-услубларни эса жамиятдаги етакчи куч — халқнинг хоҳиш-иродасига асосланган ҳокимият шакллантириб боради.

Ҳуқуқ ва ҳокимият ўртасидаги муносабат, энг аввало, ижтимоий тузумнинг табиати, маъно-мазмун ва айниқса давлат ташкилотлари ҳамда муассасалари зиммасида қай даражадаги расмий ваколатлар борлиги билан белгиланади.

Демократик жамиятда, бундай қадриятларга содиқлиги туфайли, ҳокимият идоралари маъмурий-буйруқбозлик усулида иш юритишга бўлган интилишларини жиловлайди, ўз ваколати доирасида ҳаракат қилади.

Сиёсий-ҳуқуқий тизим, хусусан, ҳокимиятларнинг бўлиниши, федерализм ва ўз-ўзини бошқариш муассасалари ҳам ана шу мақсадга хизмат қилади. Бу эса

хокимиятнинг бир субъект ёки гуруҳнинг қўлида тўпланиб қолишига йўл бермайди. Жамиятда айнан ана шундай тартиб ҳукм сурган тақдирда ҳуқуқий давлат, қонун устуворлиги ҳамда фуқаролик жамияти каби тамойилларнинг амалдаги ижроси таъминланади. Шу боис Президент Ислон Каримов бу масалага алоҳида урғу бериб, шундай деган эди. «Ҳуқуқий давлат шунчаки расмий қонунийликни билдирмайди, у инсон шахсини энг олий қадрият сифатида эътироф этишга ва тўла-тўқис қабул қилишга асосланган яхлит амал қилувчи тизимдир».

Бугунги кунда мамлакатимизда бу борада кечаётган туб ислохотлар ана шу мақсадга қаратилган.

Инсоннинг шаъни ва қадр-қимматини ҳурматлаш, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини мустаҳкам ҳимоя этишнинг зарур кафолатлари мамлакатимиз Конституциясида ўзининг яққол ифодасини топган. Асосий қонунимиз жамиятдаги барча ижтимоий манфаатлар замирида аввало инсон ҳақ-ҳуқуқлари ётажагини белгилаб берувчи бирламчи ва муҳим сиёсий ҳужжат, ҳуқуқий манбадир.

Шуниси эътиборга сазоворки, бу ҳужжат юртимиз фуқароларининг сиёсий партияларга бирлашиш, турли нодавлат ташкилотлари ҳамда ўзини ўзи бошқариш идораларини тузиш, уларнинг мустақил фаолият юритиши учун зарур имкониятлар яратеди. Бу эса, бошқарув борасидаги кўпгина вазифаларнинг давлат ҳокимиятига қарам бўлмаган тузилмалар ихтиёрига ўтишини кафолатлайди.

Конституциямизнинг 11-моддасида ҳуқуқий давлатчиликнинг муҳим шарти бўлмиш ҳокимият тармоқлари бўлинишининг тартиби белгилаб қўйилган: «Ўзбекистон Республикасида давлат ҳокимияти тизими қонун чиқарувчи, ижро этувчи ва суд ҳокимиятларининг бўлиниши тамойилига асосланади».

Мазкур конституциявий тамойил ҳар бир ҳокимият тармоғини мустақил фаолият юритувчи тузилмага айлантириб қолмай, ҳуқуқий давлат қуриш жараёнининг асосий ғояси сифатида ҳам майдонга чиқади.

Иккинчи тамойил эса инсон ҳуқуқларини қамраб олади. Инсон ҳуқуқлари, жамият ҳаётидаги турли ижтимоий таъсирларга қарамай, озод ва эркин яшашга бўлган

интилишни ифода этади. Зеро, озодлик ва эркинлик — и ж т и м о и й ҳаётнинг туб моҳиятини ташкил этади.

Ана шу тусунчалардан келиб чиқиб, айтиш зарурки, айнан ҳ о к и м и я т функцияларининг қатъий бўлиниши ҳамда уларнинг мустақил фаолият юритиши, энг муҳими, жамиятда юзага келадиган келишмовчиликлар, баҳс ва тортишувлар фақат ҳуқуқ ёрдамида ва унинг асосида ҳал этилиши «ҳуқуқий давлат» тушунчасининг асл моҳиятини ифода этади. Яъни, давлат шунинг учун ҳуқуқий давлат ҳисобланади, унда фақат ҳуқуқ ҳукмронлик қилади.

Шу маънода, суд ҳокимияти ҳокимиятлар тизимида ўзига хос мавқе ва мақомга эга. Унинг мавқеи ва мақоми жамиятнинг судга бўлган эҳтиёжи билан белгиланади. Келинг, суд қандай ҳокимият ва у нима учун зарур, деган саволга жавоб излаб кўрайлик.

Судга бўлган эҳтиёж фуқаровий жамиятнинг бюрократияга қарши туриш ҳамда инсон ҳуқуқларини ҳокимиятнинг турли ғайриқонуний ҳаракатларидан ҳимоя эта оладиган муассасаларни ташкил этиш салоҳияти билан ўлчанади. Суд ҳокимияти, энг аввало, инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш зарурати туфайли вужудга келади. Шу боис суд ҳокимияти аксарият ҳолларда давлат ўз ҳокимиятини чегаралаш ҳамда ўзини назорат қилишга тайёр бўлган пайтдагина том маънода мустақил ривожланиши мумкин.

Суд тизими алоҳида мустақил ҳокимият тармоғи сифатида шакллланган бўлса-да, унинг тўлақонли фаолият юритиши қонун чиқарувчи ва ижро ҳокимиятлари фаолияти билан бевосита боғлиқ. Улар ўртасидаги мутаносиблик қуйидаги тарзда тартибга солинади:

— қонун чиқарувчи ҳокимият суд тизимини шакллантирувчи норматив ҳуқуқий базани яратеди (процессуал

хуқук). Бундан ташқари, қонун чиқарувчи ҳокимият судьяларни (яъни Олий суд судьяларини) сайлайди;

— ижро ҳокимиятининг тегишли идоралари судьялар жамоасини шакллантиришда иштирок этади. Хусусан, мамлакат Президенти нафақат давлат раҳбари, шунингдек, ижро ҳокимиятининг бошлиғи сифатида Ўзбекистон Республикаси Олий судининг тақдимномаси ҳамда Президент ҳузуридаги судьяларни танлаш ва лавозимларига тавсия этиш бўйича олий малака комиссиясининг тавсиясига биноан вилоятлар, шаҳар ва туман судьяларини тайинлайди. У Ўзбекистон Республикаси Олий суди, Олий ҳўжалик суди ҳамда Конституциявий судининг аъзолари номзодларини сайлаш учун Олий Мажлис сессиясига тақдим этади. Шунингдек, ижро ҳокимияти идоралари судларнинг ўз фаолиятини самарали амалга ошириши учун қонунда кўзда тутилган бошқа ташкилий-молиявий шарт-шароитларни ҳам яратиб беради. Айни пайтда улар судлар қабул қилган қарорлар ижросини таъминлайди.

Мана шундай мутаносибликни сақлашнинг энг муҳим шарти суд ҳокимияти мустақиллигининг таъминланиши билан бевосита боғлиқ. Хуллас, суднинг мустақил ҳокимият мақомига эга бўлиши доимий равишдаги ижтимоий заруратдир. Зеро, жамиятда айбдорларни, яъни қонунни бузган фуқароларни жазолаш, айрим ҳолларда уларнинг тақдирини қонуний асосда ҳал этиш ваколати фақат судлар зиммасига юклатилган.

Шу боис, суд ҳокимиятининг мустақиллигига деярли барча ривожланган ва демократия йўлидан бораётган давлатларда, жумладан бизнинг Ватанимизда ҳам асосий ижтимоий-ҳуқуқий масала сифатида қаралади. Зеро, бугун мамлакатимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислохотларининг пировард мақсади ҳам ушбу ҳокимият тармоғини фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини қатъий ҳимоя этувчи муассасага айлантиришдан иборатдир.

Шу билан бирга, бу ўринда юртимизда шаклланган суд-ҳуқуқ тизимидаги айрим муаммоларни ҳам таъкидлаш лозим, деб ўйлаймиз. Хусусан, бугунги кунда амалда бўлган умумий судларга судьяларни танлаш ва тайинлаш учун тавсия этиш ваколатининг Ўзбекистон Республикаси Олий судига (вилоят судлари ва уларга

тенглаштирилган судларга) берилиши суд ҳокимияти мустақиллигига салбий таъсир этиши мумкин. Негаки, суд мустақиллиги, нафақат яхлит суд идораси бўлмиш суд ҳокимияти мустақиллигини, шу билан бирга, муайян ва аниқ ҳуқуқий муносабат иштирокчиси бўлмиш судья мустақиллигини ҳам назарда тутати.

Мана шу икки тушунча, яъни суднинг алохида ҳокимият сифатида бошқа давлат идоралари ва жамоат ташкилотларидан мустақил бўлиши (умумий), шунингдек, ҳар бир судьянинг ўз ваколатини мустақил амалга ошира олиш қафолати билан таъминланиши (хусусий) — суд тизимининг том маънодаги мустақиллигини ифода этади.

Суд мустақиллигини фақат ана шундай тушунмоқ ва талқин қилмоқ зарур.

Шундай экан, ҳар бир судья мансаб фаолиятини амалга оширишда ўз раҳбарлари таъсиридан ҳам мустақил бўлиши даркор. Бу талаб Конституциянинг 112-моддасида, жиноят-процессуал ва фуқаролик-процессуал кодексларида ҳам мустаҳкамлаб қўйилган.

Судьяликка номзодларни танлаш ва тайинлаш учун тавсия этиш ваколатининг Ўзбекистон Республикаси Олий судига, вилоят судлари ва уларга тенглаштирилган судларга берилиши оқори суд идораларига чиқарилган ҳукм ва қарорлар қонунийлигини назорат қилиш ваколатини бериб қолмай, судьяларнинг мансаб тақозосига кўра уларга вертикал-таркибий бўйсунмиш тартибнинг ўрнатилишига ҳам шароит яратади. Бу эса охириқибатда жамиятдаги субъектив ҳуқуқнинг асосий қафолати бўлган суд ҳимоясининг сусайишига олиб келиши мумкин.

Табиийки, барча ҳаёт ҳодисалари каби, суд-ҳуқуқ тизими ҳам хумнинг ичига солинган нарса эмас. Бинобарин, уни ҳаёт ва ислохот талабларини инobatга олмаган ҳолда, қатъий ва ўзгармас шаклга солиб қўйиб бўлмайди. Бошқача айтганда, суд мустақиллиги биз учун шунчаки мақсад бўлиб қолмаслиги зарур. Балки у жамиятда қонун ва адолат устуворлигига эришишнинг ишончли ва самарали механизмига айланиши лозим.

Ўйлаймизки, бугун юртимизда бу соҳада яратилаётган ҳуқуқий шарт-шароитлар ҳамда янги тахрирда қабул қилинган «Судлар тўғрисида»-ги қонун ана шу йўлдаги яна бир салмоқли қадам бўлиб қолади.

Бобоқул ТОШЕВ

MUALLIFLIK HUQUQI NIMA?

Қадим-қадимдан хоҳ у оғзаки, хоҳ ёзма тарзда бўлсин, яратилган ҳар бир асар чин ихлос билан қадрланган, ҳар хил тажовузлардан ҳимоя қилинган. Қолаверса, барча соҳадаги муаллифларга алоҳида иззат-икром кўрсатилиб, ҳатто ижод аҳлига илоҳий туйғулар соҳиби сифатида қаралган.

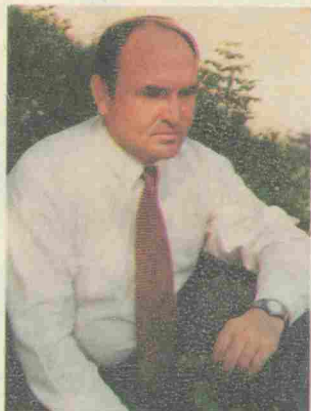
Бора-бора ҳуқуқ тизимида муаллифлик ҳуқуқи деган махсус йўналиш пайдо бўлди, шаклланди, ривожланди. Бу соҳа тарихи ва унга риоя этиш борасида олимлар ўртасида турли қарашлар мавжуд. Айримлар муаллифлик ҳуқуқи дастлаб Европа мамлакатларида пайдо бўлган, ўша ерда тараққий этган деса, яна бир гуруҳ мутахассислар муаллифлик ҳуқуқи узоқ ўтмишга бориб тақалади, унинг ривожланишида Шарқ мамлакатларининг алоҳида ўрни бор, деб билади.

Ҳар қандай ёзма асар аввал қўлёзма тарзда яратилади, кейин босма китоб кўринишини олади. Китоб яратилишининг аҳамияти дунё тарихида моддий маданият қуроллари пайдо бўлишидан кам эмас. Қўлёзма китоб барча замонларда ва барча халқларда, айниқса, Марказий Осиёда алоҳида эъзозда бўлган. Буюртма бўйича ёки подшоларга ҳадя сифатида тайёрланган китоб ниҳоятда гўзал қилиб безатилган. Муқовага миниатюра, рангли расм ва нақш чизилган, китоб эгасининг исми шарифи, гоҳо хаттонинг номи, тилаклари битилган. Безакли қўлёзма бир қатор усталар — хаттот, наққош, музаҳҳиб (зарҳал берувчи), мусаввир ва саҳҳофнинг (саҳифаловчи) ҳамкорликдаги ижодий маҳсули бўлган. XIV-XV асрларда Самарқанд, Ҳирот, Бухоро, Табриз, Шероз шаҳарларида жамоат ва хусусий кутубхоналарда ноёб қўлёзмалар кўп бўлган. Темурийлар даврида хаттот, музаҳҳиб, наққош,

мусаввир ҳамда саҳҳофларнинг юксак маҳорати безакли қўлёзманинг шу қадар гўзал намуналарини яратдики, улар ҳанузгача жаҳонни лол қолдириб келади.

ЮНЕСКОнинг китоб ва муаллифлик ҳуқуқи бўлими ходими, профессор Е.И.Герасимовнинг фикрича, муаллифлик ҳуқуқи қадим Шарқ мамлакатларида ноширлик иши билан шуғулланиш натижасида юзага чиққан муносабатлар жараёнида шаклланди. Китоб чоп этиш-ку асли Хитой ва Кореяда қадим замонларда ёғоч ҳарфларнинг пайдо бўлиши билан бошланган. Лекин, бу усулдан металл ҳарфларга ўтилгани учун, у ибтидоий ҳолатда қолиб кетилган. Немис мутахассиси И.Гутенберг XV асрда ҳарф босишни ихтиро қилиши натижасида саноат усулида биринчи марта оммавий равишда китоблар чиқарилиши муаллифлик ҳуқуқининг пайдо бўлишига замин яратди. Китоб бозорда товар сифатида айирбошланди ва аҳолининг интеллектуал талабини қондиришга хизмат қилди. Дастлаб, асар яратган муаллифнинг ҳуқуқи эмас, балки ки-

тоб чиқараётган ноширининг ҳуқуқини ҳимоя қилиш бошланди.

Умуман олганда, муаллифлик ҳуқуқи интеллектуал мулк маҳсулотлари яратилиши ва ундан фойдаланиш чоғида юзага келадиган муносабатлар

натижаси сифатида пайдо бўлган. Муаллифлик ҳуқуқи масалалари ҳар хил шарҳланган. Асосан, жамиятдаги ҳукмрон синф ўзининг эрки-иродасини шу муносабатлар ва ҳуқуқларда акс эттирган.

Муаллифлик ҳуқуқи фуқаролик ҳуқуқи меъёрлари сифатида ривожланиб, қатор давлатларнинг қонунчилигида батафсил акс эттирилган. Қиролича Анна ҳукмронлик қилган Англияда муаллифлик ҳуқуқи тўғрисида жаҳондаги илк қонун 1709 йили дунёга келди. Бу қонунда муаллиф асарларидан нусха кўчириб кўпайтиришга рухсат бериш ҳуқуқини олади. Шундан сўнг «Copyright» (нусха олишга рухсат) атамаси пайдо бўлди.

1787 йили АҚШда қабул қилинган Конституцияда интеллектуал мулк масалаларига алоҳида моддалар ажратилган. Шунга асосан, 1790 йили Конгресс хариталар, чизмалар ва китоблар ҳимояси ҳақида биринчи федерал қонунни қабул қилди. Бундай қонунчилик келгусида театр асарлари, ашула ва бошқа ижод намуналарига ҳам татбиқ этила бошлади.

Францияда 1791, 1793 йилларда қабул қилинган декретларда муаллиф асарлари «мулкнинг энг муқаддас тури» сифатида тан олинди, муаллиф ҳуқуқлари қонунларда мустаҳкамланди. Француз қонунчилигидаги ўзига хослик шундан иборатки, унда АҚШ қонунларидан фарқли ўлароқ, муаллифга ўз асаридан бошқалар фойдаланишига рухсат бериш ҳуқуқигина эмас, балки «шахсий номулкий ҳуқуқлар»га ҳам кенг ўрин берилди.

Англиянинг 1709 йили қабул қилинган қонунда асардан рухсатсиз фойдаланиш

ҳуқуқбузарлик («қароқчилик») деб эълон қилинди. Бу мамлакатда муаллифлик ҳуқуқи қонунчилиги ривожлантирилиб, 1842 йили янги Муаллифлик ҳуқуқи қонунини қабул қилинади ва бу қонунда муаллифларнинг ҳуқуқлари янада кенгайтирилди. Кейинги қонунлар 1911, 1956 йилларда қабул қилинган.

XIX асрнинг бошларида Лотин Америкаси мамлакатларида ҳам муаллифлик ҳуқуқига оид қонунчилик пайдо бўлди ва ривожлантирилди.

Пруссиянинг 1794, 1837, Даниянинг 1741, Испаниянинг 1762, Россиянинг 1830 йиллардаги қонунлари муаллифлик ҳуқуқини нафақат бир давлат ҳудудида, балки бутун дунёда ҳимоя қилишга қаратилган эди. Муаллифлик ҳуқуқини халқаро миқёсда ҳимоя қилиш тизими сифатида буюк адиб Виктор Гюгонинг ташаббуси билан 1886 йили кўп томонлама Берн Конвенцияси ташкил топди. Оқибатда дунёнинг кўпгина Конвенцияга аъзо давлатларида муаллифлик ҳуқуқлари бир хилда ҳимоя остига олинди.

Ўзбекистон Республикасида ҳам муаллифлик ҳуқуқининг ўзига хос тарихи мавжуд. Қадимда шоирлар, rassomлар, ўймакорлар, дostonчилар ва бошқаларнинг шаъни, қадр-қиммати, улар яратган асарлар маънавий бойлик сифатида ҳимоя қилинган, муаллифлар эса рағбатлантирилган. Илгари муаллифлик ҳуқуқи шарият меъёрлари асосида ҳимояланган бўлиб, яратилган асарларнинг дахлсизлиги таъминланган.

Одат меъёрлари асосида ҳимояланган, аждодларимиз томонидан яратилган фан, адабиёт, санъат асарлари шу кунларгача етиб келди ва инсоният учун ҳамон хизмат қилмоқда. Айниқса, Соҳибқирон Амир Темур ва бошқа темурийзодалар ҳукмронлик даврида муаллифлик масалаларига катта эътибор берилган. Соҳибқирон ҳазратлари беш тушунча: Оллоҳ, тафаккур, қилич, иймон ва китобни қудрат таянчи ҳисоблаган.

Ёзув ва китоб туфайли дунёвий ва уривий (охиратда кечадиган) ҳаёт ҳақидаги илму донишнинг турли жабҳаларида ва ижтимоий турмуш соҳасида жамғарилган бебаҳо маънавий бойликлар кекса авлоднинг оламдан ўтиши билан ном-нишонсиз йўқолиб кетмай, улардан келажак

авлодларни ҳам баҳраманд қилиш имконияти туғилди, узлуксиз маданий юксалиш учун замин яратилди. Саройларда олиму фузало, адибу шуаро, уламою фақиҳлардан иборат илмий-адабий муҳит таркиб топган, яратувчанлик, бунёдкорлик ва ижодкорлик фаолияти турли йўллар билан рағбатлантирилган. Одамлар ровий (ривоятчи), ноқил (нақлчи) ва қисса-хонлар хизматидан доимо баҳраманд бўлганлар.

Маълумки, муаллифлик ҳуқуқи инсон ҳуқуқларининг ажралмас қисми ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 29-моддасида: «Ҳар ким фикрлаш, сўз ва эътиқод эркинлиги ҳуқуқига эга» дейилади. Халқаро ҳужжатлардан «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси» (18-19-моддалари), «Фуқаролик ва сиёсий ҳуқуқлар тўғрисидаги Халқаро Пакт» (18-19-моддалари) ва бошқаларда муаллифлик ҳуқуқи масалаларига алоҳида эътибор берилган. Хусусан, «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси»нинг 27-моддасида «Ҳар бир инсон жамиятнинг маданий ҳаётида эркин иштирок этиш ва унинг самараларидан фойдаланиш ҳуқуқига эга» дейилган.

Ижод эркинлиги илмий тадқиқотлар ўтказиш, илмий ихтиролар яратиш, адабиёт ва санъатда янги асарлар ижод этиш асосида амалга оширилади. Давлат эса муаллифларнинг бош ҳимийси сифатида жамиятнинг маданий, илмий ва техникавий ривожланишига ғамхўрлик қилади.

1956 йили 35 давлат вакиллари иштирок этган халқаро муаллифлар ва бас-такорлар Конфедерацияси (СИЗАК) томонидан қабул қилинган Хартияда бундай дейилади: «Адабиёт, санъат, бадиий ва илмий асарларнинг муаллифлари жамиятда шундай маънавий ва интеллектуал мавқега эгаки, улар инсониятнинг умумий манфаатлари олдида жавобгар ва цивилизациянинг ривожланишида ҳал қилувчи куч ҳисобланади. Давлатлар муаллифга шахсий ютуқларинигина эмас, балки умуминсоний қадриятлар яратишдаги манфаатларини ҳам ҳисобга олган ҳолда янада кенг-роқ ҳимоя яратиши лозим. Ҳар қандай давлат миллий қонунчилиги тизимини шакллантираётганда муаллифлик ҳуқуқига оид юқоридаги ҳуқуқий-сиё-

сий меъёрларни қонуний меъёрлар билан уйғунлаштирмоғи даркор».

Шунга кўра ҳам, ҳар қандай давлатда муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясининг мустақам тизими яратилмоғи лозим. Давлат томонидан муаллифлик ҳуқуқи ҳимоясининг қонунчиликда Рим ҳуқуқи, Англо-саксония ва шўро қонунчилигига асосланган 3 турдаги тизими мавжуд эди.

Жаҳонда XX асрнинг 90-йилларида йирик халқаро сиёсий ўзгариш юз берди — социалистик тузум емирилди. Натижада муаллифлик ҳуқуқи қонунчилиги мажмуасида «социалистик тизими» ҳам ўз таъсир доирасини йўқотди. Хусусан, Ўзбекистон Республикасининг «Давлат мустақиллиги асослари тўғрисида»ги 1991 йил 31 августда қабул қилинган Қонуни республикамизда мавжуд социалистик мафкурага асосланган қонунчилик тизимини парчалаб ташлади. Жумладан, муаллифлик ҳуқуқига оид янги, мустақил, халқаро ҳуқуқ меъёрларига асосланган қонунчилик замини яратилди.

Мустақиллик йилларида янги «Фуқаролик Кодекси»нинг қабул қилиниши Ўзбекистонда муаллифлик ҳуқуқи қонунчилиги ривожланишининг янги босқичи билан бошланди. Кодекс меъёрлари муаллифлик ҳуқуқига оид муносабатларни тартибга солиб, муаллифларимиз ҳуқуқларини бутун жаҳонда ҳимоя қилишга қаратилган. Шунингдек, қонунчилик меъёрлари хорижий муаллифларнинг ҳам ҳуқуқларини мамлакатимиз ичкарисида ҳимоя қилиш кафолатини беради.

1996 йил 30 августда Ўзбекистон Республикасининг «Муаллифлик ҳуқуқи ва турдош ҳуқуқлар тўғрисида»ги Қонуни қабул қилинди. Унда муаллифларнинг шахсий номулкий ва мулкый ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, асарларидан фойдаланиш тартиби ва бошқа шу каби бир қанча муҳим қоидалар белгиланган. Республикамиздаги муаллифлик ҳуқуқига оид мавжуд қонунчилик инсоният мулки ҳисобланган ҳар қандай асарни ҳимоя қилиш, уларнинг дахлсизлигини таъминлаш инсоният тафаккурини бойитишга хизмат қилади.

Бироқ ақлий-ижодий тараққиёт қанча кучайса, муаллифлик ҳуқуқларини ҳимоя қилишга қаратилган қонунчиликни такомиллаштириш эҳтиёжи ҳам шунча ортиб боради.

◀ 1

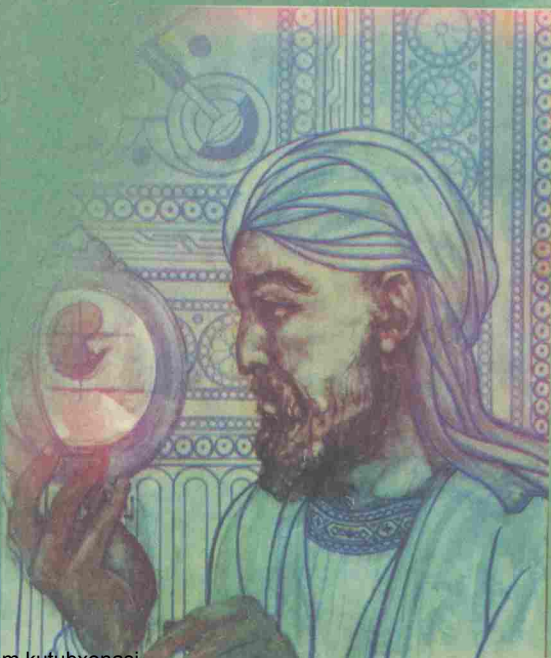
▶ 2

3 ▲

1. "Илхом париси".
2. "Ал-Фарғоний".
3. "Сабъаи сайёр".
4. "Абу Али ибн Сино".
5. "Баҳор".
6. Шарқшунослик институтидаги деворий сурат.

4 ▼

Чингиз Аҳмаров — 90

Чингиз Аҳмаров — XX аср Ўзбекистон тасвирий санъати тарихида ўчмас из қолдирган буюк мусаввир.

У монументал тасвирий санъат йўналишига асос солибгина қолмай, қадимий миниатюра жанрининг қайта тикланиши, бугун етук санъаткор даражасига кўтарилган кўплаб мусаввирларнинг вояга етишига ҳам беқиёс ҳисса қўшган.

Тасвирий санъатда халқчиллик, ватанпарварлик руҳини қарор топтириш, монументал ва миниатюра санъатида асрий аънаналаримизни тиклаш ҳамда ривожлантиришдаги хизматлари эвазига устоз мусаввир 2001 йили “Буюк хизматлари учун” ордени билан тақдирланди.

*Рафазель ТОҚТОШ,
Ўзбекистон Бадий академияси
фахрий аъзоси*

▼ 6

5 ▲

Баҳодир ЗОКИР

UMRZOQLIKNING CHORASI BORMI?

Мен Самарқанд, Бухоро ёки Хева каби қадимий шаҳарларимизга йўлим тушганда ҳар гал бир хил манзарага дуч келаман: бундаги оламга машҳур обидаларни зиёрат қилиш учун дунёнинг турли чеккаларидан ташриф буюрган сайёҳлар орасида қора кўзойнак тақиб олган, ёши саксон-тўқсонни қоралаб қолган бардам, чайир чолу кампирларни учратаман. Тавба, шунча ёшга етганда олис ўлкаларга саёҳат қилиш шартмикан, деган фикр кўнглимдан ўтса-да, барибир уларга ҳавас қиламан. Демак, тани-жони соғ, белида куч-қуввати бор эканки, олис ўлкалар ихтиёр этади. Қизиқ, нима учун бизнинг қарияларимиз орасида сайру саёҳат урф бўлмаган? Нима сабабдан улар бу қадар камҳаракат? Нима, уларнинг бошқалардан кам жойи борми? Аммо ҳарчанд уринмайин Лондон, Париж ёки Токиода сайр қилиб юрган ўзбек отахони ёки онахонини кўз олдига келтира олмайман.

Тўғри, мустақилликка эришганимиздан кейин кўплаб отахон-онахонларимиз учун Оллоҳ манзили — муқаддас Макка ва Мадинага ҳаж қилиш яна анъанага айланди. Аммо ҳажнинг йўриғи ҳам, ундан кўзланган мақсад ҳам бошқа. Қолаверса, инсон фақат еб-ичиш, фарзандли бўлиш, уй қуриш, тўю томоша қилиш ёки тоат-ибодат учун дунёга келмайди. Назаримда, инсон ўзини англаши, ватани, миллати, кўҳна анъаналарини қадрлаши учун бошқа халқлар маданияти ва қадриятлари билан яқиндан танишмоғи лозим. Албатта, бунга бадий адабиёт, санъат орқали ҳам қисман эришиш мумкин. Лекин ўз кўзи билан кўриб келганга нима етсин! Дарвоқе, узоқ юртларга сафарга бориш учун хоҳишнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун, аввало, қармонда етарлича ақчангиз бўлиши керак. Аммо, энг муҳими, руҳингиз енгил, танингиз соғ бўлмоғи даркор.

Маълумки, кейинги вақтда оммавий ахборот воситаларида “геронтология” деган сўз тез-тез тилга олинадиган бўлиб қолди. Айниқса, мамлакатимизда 2002 йил — Қарияларни қадрлаш йили деб эълон қилингани геронтология масалаларига диққат-эътиборни янада кучайтирди.

Хўш, геронтологиянинг ўзи нима? Унинг илмий-фалсафий моҳияти нималардан иборат? “Геронтология” (юнонча: gerontos — қария ва logos — фан) — жонли мавжудот, жумладан, инсоннинг қариш жараёнини тадқиқ этувчи фан соҳаси. Ҳозирги вақтда унинг ўнлаб йўналишлари мавжуд.

Гериатрия (қариган жисм касалликларининг хусусиятлари ҳақидаги таълимот), **герогиена** (катта ёшдаги кишиларнинг гигиенаси ҳақидаги таълимот), **ижтимоий геронтология** (қариш жараёнининг демографик, ижтимоий-иқтисодий, диний ва бошқа жиҳатлари билан боғлиқ муаммоларни ўрганувчи йўналиш), **геронтопсихология** (кекса ёшдаги кишилар руҳиятини умум-психологик воситалар, усуллар ёрдамида тадқиқ этувчи йўналиш) шулар жумласидандир.

Геронтология тарихига бир назар

*Мана, инсоннинг ҳаёт йўли: йигирма ёшда — товус,
ўттизда — шер, қирқда — туя, эллиқда — илон, олтмишда — ит,
етмишда — маймун, саксонда — ҳеч нима.*

Бальтасар Грасиан

Инсон ҳаётининг мазмуни, уни белгиловчи омиллар, умрбоқийлик масаласи азалдан буюк алломаларни қизиқтириб келган. Мелоддан олдинги V-IV асрларда яшаб ижод этган эфеслик (Юнонистондаги шаҳар — **Б.З.**) Гераклитнинг “Борлиқдаги барча жисмлар тинимсиз ҳаракатда намоён бўлади, ҳамма нарса оқади, ўзгаради” деган ғоясида ҳаётнинг моҳияти тараққиёт, ўзгариш, борлиқ ривожини тўғрисидаги таълимотга асосланиши ифодаланган. Шундай экан, нима сабабдан тўхтовсиз ривожланиш, тараққиёт, ҳаётнинг мукаммаллашуви жараёнида унга тамоман қарама-қарши — қариш, емирилиш ҳодисаси рўй беради?

Мазкур ҳодисанинг фалсафий моҳияти, унинг асосий сабаблари илк бор буюк юнон алломаси Арастуниг энтелехия (ҳаётини куч) ҳақидаги таълимотида ўз ифодасини топган. Файласуфнинг назарида, қаришнинг сабаби қарама-қарши ҳодисалар — ҳаёт (ривожланиш ва тараққиёт), ўлим (қариш, емирилиш) ўртасидаги курашда намоён бўлади. Ҳар бир тирик мавжудотга хос “ҳаётини куч”, чеклангани боис, вақт ўтиши билан таъсирини йўқотади. Эътиборли жиҳати шундаки, орадан неча минг йиллар ўтган бўлса-да, Арастуниг ана шу ғояси замонавий геронтологик назариялар (хусусан, инсон жисми машина сингари емирилиши ҳақидаги концепциялар ёки емирилишнинг муайян омилларини, хусусан, ген, фермент, тўқима, ҳужайра ва ҳ.к.) излаб топишга уринаётган олимлар учун ғоявий асос бўлиб хизмат қилмоқда.

Юнон файласуфи Эпикур, римлик аллома Лукреций Карнинг умрбоқийлик масаласига оид қарашларида моддиюнча ёндашувнинг гувоҳи бўламиз. Масалан, Эпикурнинг назарида, ривожланиш жараёни секинлашуви оқибатида атомларга бўлиниб кетган жисм ҳис этиш қобилиятидан маҳрум бўлади ва шу боис ҳаёт интихоси биз учун аҳамиятсиздир. Лукреций эса қариялар ёшларга ўрин бўшатиб беришини ижобий ҳодиса сифатида баҳолаб,

«Оллох умрингизга барака берсин!»

емирилиш жараёнининг муқаррарлиги ва табиийлигини таъкидлайди.

Римлик машҳур нотих ва файласуф Цицерон ҳам мазкур масала борасида ўз қарашларини баён этган. У “Тускула суҳбатлари”нинг биринчи китоби — “Ўлимга нафрат” асарида инсон жисмининг емирилиши асрий ёвузлик экани ҳамда руҳнинг абадийлиги ҳақидаги ғояни асослашга уринган. “Катта Катон ёки қариллик тўғрисида” диалогиди бу хусусда шундай дейди: “Агар инсон руҳининг абадийлигига ишониб хато қилаётган бўлсам, мен шуни хоҳлайман ва тирик эканман, бу хатомдан маҳрум этишларини истамас эдим”

(Марк Туллий Цицерон. М., 1975 йил, 384—385-бетлар). Лекин шу асарнинг бошқа бир жойида муаллиф “Умрбоқийлик инсонга насиб этмаган экан, у табиат қонуниятларига биноан ўз вақтида сўнгани маъқул, зеро, қариллик — ҳаёт саҳнасидаги сўнги фожиадир”, дейди.

Уйғониш давридан бошлаб насронийлик динининг ўлим, умрбоқийлик ҳамда “қайта тирилиш” мўъжизаси ҳақидаги ақидаларига қақшатқич зарба берган рационалистик ғоялар майдонга чиққан. Хусусан, немис мумтоз фалсафасининг кўзга кўринган вакиллари Фихте, Кант ва Гегелнинг фалсафий қарашларида мазкур муаммо маънавий-руҳий жиҳатдан теран таҳлил этилган. Масалан, Кантнинг фикрича, борлиқнинг интиҳоси ҳақидаги ғоя моддийликка эмас, ахлоқий-маънавий ва руҳий тамойилларга таянади. Аммо Х асрда яшаб ижод этган буюк бобокалонимиз Абу Али ибн Сино бу ғояни немис файласуфларидан анча илгарироқ асослаб берган эди. Алломанинг руҳнинг жисмдан ажралганидан кейин мустақил яшаши ва абадийлиги ҳақидаги таълимотида бу ғоя ўз ифодасини топган. Айниқса, буюк аждодимизнинг “Тиб қонунлари” асарида турли ёшдаги кишилар учун жисмоний машғулот, массаж (уқалаш), овқатланиш ва ухлаш тартиби ҳақида қимматли тавсиялар берилганини назарда тутиб, уни геронтология фанининг отаси дейишга ҳақлимиз.

XVIII асрнинг иккинчи ярми ва XIX асрда рационализмга қарама-қарши янги оқим — иррационал (гайримантикий) йўналиш вужудга келади. Мазкур йўналишга хос ҳаётнинг мазмун-моҳияти ва умрзоқлик масаласини ифодалашдаги тушунлик кайфияти А.Шопенгауэр, Э.Гартман, Ф.Ницше каби файласуфлар қарашларида яққол намоён бўлади. Чунончи, А.Шопенгауэр назарида, ҳаётнинг интиҳоси иррационал, ўта мавҳум асосда (буни у “ирода” деб атайти) акс этади. Э.Гартман ва Ф.Ницше эса ҳаётнинг мантиқсизлигига келишувчанлик билан ёндашиш лозимлигини таъкидлаган. Шу боис ҳаёт интиҳосини улар табиий жараён эмас, “жисм ва руҳнинг бир доира ичида абадий айланиши” дея баҳолайди. Бундай ёндашувни кейинроқ экзистенциализм таълимоти асосчилари М.Хайдеггер, Ж.П.Сартр, А.Камю каби алломалар янада ривожлантирган.

Хуллас, ижтимоий-фалсафий фикрнинг бир неча минг йиллик тараққиёти давомида турли-туман ёндашув ва ғоялар илгари сурилган бўлса-да,

хаётнинг мазмун-моҳияти, ибтидоси ва интиҳоси масаласининг тугал ечими излаб топилмаган. Эҳтимол, бу ҳол табиат ва унинг энг буюк мўъжизаси — инсоннинг мураккаблиги ҳамда мукамаллиги билан боғлиқ бўлса ажаб эмас. Ҳар ҳолда, бу борада изланишлар бугунги кунда ҳам давом эттирилмокда.

Хўш, файласуфлар ана шу азалий масала юзасидан мавҳум жавоб бераётган экан, бу борада табиатшунос олимларнинг нуқтаи назари қандай?

Умрзоқликнинг табиий омиллари

Умрзоқлик масаласига бир оз бўлса-да ойдinлик киритиш учун, аввало, қариш жараёнининг моҳиятини англаб олиш лозим. Айтиш мумкинки, бу борада ўнлаб концепциялар, бир қанча жиддий назариялар яратилган. Камтарона бир мақола доирасида уларнинг ҳар бири тўғрисида тўхталиш имкони йўқ. Фақат мазкур назариялардан келиб чиқадиган умумий хулосаларга таянган ҳолда бу ҳодисанинг қуйидаги учта сабабини эътироф этиш мумкин:

1. Табиатдаги барча нарсалар емирилгани, қаригани каби тирик мавжудот ҳам шу қонуниятга бўйсунди.

2. Инсон жисми вақти-соати келиб янгиланиш, қайта тикланиш қобилиятини йўқотади. Ушбу қобилият инсон умрининг биринчи (ёшлик) ва иккинчи (етуклик) даврида яққол намоён бўлса, учинчи (кексалик) босқичида аста-секин сўниб боради.

3. Инсон танасининг емирилиши ва қаришига сабаб бўладиган жараёнларнинг тезлашуви.

Энди ана шу сабабларнинг ҳар бири хусусида қисқача тўхталиб ўтамыз.

“Тажовузкор” молекула

Маълумки, “емирилиш”, “қариш” деган тушунчалар ҳам жонсиз, ҳам жонли мавжудотларга нисбатан қўлланади. Яъни, табиатдаги барча жисмлар емирилиш ва қаришга маҳкум. Агар табиатшуносни “Емирилиш ва қариш деганда нималарни тушунмоғимиз керак?” деб сўрасангиз, у бамайлихотир, “Бу — энтропия (тизим ва жисмлардаги тартибсизлик — **Б.З.**) жараёнининг кучайиши” дея жавоб берган бўлар эди. Соддароқ қилиб айтганда, бу жараён инсон генларида кўплаб жароҳатлар ҳосил бўлиши ёки улар фаолиятининг издан чиқиши, бузилиши билан белгиланади. Ушбу жараёнда айниқса эркин радикалларнинг салбий таъсири бир қатор биокимёвий ва тиббий изланишлар орқали асослаб берилган. Маълум бўлишича, инсон танасидаги модда алмашинув жараёнида ҳосил бўладиган бу каби ўта хавфли ҳужайралар, боғланмаган электронга эга бўлгани сабабли, тўқималардаги турли моддалар билан қоришиб, уларни емиради (яъни, тўқимадаги ишқорланишни кучайтиради). Шу соҳа олимларининг эътироф этишича, эркин радикаллар инсон умрини бир неча ўн йилларга қисқартирадиган асосий омиллардан бири экан. Бундан ташқари, саратон, юрак-қон томири касалликлари ва бошқа бир қанча хавфли хасталикларнинг пайдо бўлиши ҳам ана шу “тажовузкор” молекула фаолияти билан боғлиқ экани исботланган.

Инсон танасининг емирилишига сабаб бўладиган яна бир омил — тўқима ҳужайраларининг бир-бири билан тутшиб кетиши оқибатида организмда муҳим вазифаларни бажарадиган ҳужайралар фаолиятининг бузилишидир. Қолаверса, мазкур жараённинг тезлашуви яна бошқа бир талай, масалан,

радиация, кислород етишмовчилиги, танада зарарли моддаларнинг тўпла-
ниб қолиши каби омиллар таъсирида ҳам рўй беради. Бу ўринда шуни
таъкидлаш жоизки, инсон танасида ана шу салбий омиллар таъсирини бар-
тараф этадиган, тўқима жароҳатларини тузатадиган ўзига хос таъмирлаш
“устахона”си мавжуд. Аммо вақт ўтиши билан у ҳам қисман ёки бутунлай
“ишламай” кўяди.

“Таъмирлаш” тизими нима сабабдан ишдан чиқади?

Инсон тўқималарининг ажойиб хусусияти шундан иборатки, умрнинг би-
ринчи бўлагиди унда тез бўлинувчанлик, яъни янгиланиш қобилияти яққол
намоён бўлади. Бу даврда инсон танасига қандай жароҳатлар етказилма-
син, қандай салбий омиллар таъсир этмасин, агарда тўқималар тез-тез ян-
гиланиб турса, тана ёш ва соғлом бўлиб қолаверади. Аммо маълум даврдан
бошлаб тўқималарнинг янгиланиш хусусияти сусайиб боради ва кейинроқ
бутунлай тўхташи сабабли ҳалокат юз беради. Хўш, нима сабабдан шундай
бўлади? Бу жараённинг моҳияти нимадан иборат?

Аввало, табиатдаги барча ҳодиса ва жисмлар муайян тизимлардан таш-
кил топишини кўз олдимишга келтирайлик. Масалан, атом ядро (ўзак) ва
электрондан иборат, атомлар йиғиндиси молекулалардан, қуёш тизими эса
сайёралардан ташкил топган ва ҳоказо. Шу билан бирга, барча тизимлар
бир-бири билан кескин рақобатда намоён бўлади. Пухтароқ, чидамлироқ
тизим яшаб қолади, чидамсиз ва мўртлари эса емирилади ҳамда бошқа
нисбатан чидамлироқ тизимнинг шаклланишига замин яратади. Шу тариқа
бу жараён тўхтовсиз рақобат шароитида табиий муҳитга энг мослашувчан
— жонли организмларнинг вужудга келишигача давом этади. Тирик мавжу-
дотлар эса бир талай имтиёзли жиҳатларга эга. Улардан энг муҳими —
атроф-муҳитга бошқа мавжудотларга қараганда яхшироқ ва тезроқ мосла-
ша олиш қобилияти.

Демак, тирик мавжудот олдида турган асосий муаммо — ўзгарувчан ат-
роф-муҳит шароитига мослашиш зарурати. Хўш, бунга қандай қилиб эри-
шиш мумкин? Табиат жинсий кўпайиш механизми орқали масаланинг узил-
кесил ечимини яратган. Маълумки, ҳар бир тирик мавжудот минглаб хусу-
сиятларга эга. Мавжудотлар тизимида ушбу хусусиятнинг ўзгармаслиги бар-
часининг ҳалокатига сабаб бўлиши мумкин. Аммо жинсий чатишув орқали
минглаб хусусиятларнинг қоришуви оқибатида чексиз белги ва хусусият-
ларга эга ўзига хос “жонли масса”нинг мавжудлиги барча жонли мавжу-
дотларнинг янгиланиб туриши ва яшовчанлигининг асосий омили ҳисоб-
ланади. Шу боис атроф-муҳит қай тарзда ўзгармасин, танадаги ҳужайра-
лар орасидан авлодни давом эттириш учун лоақал битта ҳаётбахш молекула
топилади. Демак, табиий бўлиниш жараёнида шундай мавжудотлар ярати-
лиши лозимки, улар нафақат соғлом, шу билан бирга, сермахсул, серпушт
ҳам бўлиши шарт. Бу ҳол уларнинг тур сифатида боқий яшаб қолишида
асосий омил бўлиб хизмат қилади.

Тўқималарни янгилаш мумкинми?

XIX асрнинг охири ва XX асрнинг биринчи ярмида генетика ҳамда био-
кимё соҳасидаги мутахассислар орасида ДНК молекуласи тўқималарнинг
бўлиниши жараёнида худди ўзига ўхшаган молекулани яратади, деган ху-

лоса ҳукмрон бўлган. Аммо кейинги йилларда амалга оширилган изланишлар бу жараён бир оз бошқачароқ кечишини кўрсатди. Яъни, бўлиниш жараёнида молекуланинг думи узилиб қолиши сабабли у борган сари кичрайиб, охир-оқибат ўз вазифасини бажаролмай қолар экан. Маълум бўлишича, хромосомалар дум қисмида жойлашган ўзига хос пойнак (фанда у “теломер” деб ном олган) ёрдамида ҳимояланар экан. Тўқиманинг ҳар бир бўлинишидан кейин у қисқариб, кейинроқ бутунлай йўқ бўлиб кетар ва шундан кейин тўқима янгиланиш хусусиятидан маҳрум бўлар экан. Олимларнинг фикрича, мазкур пойнак тирик жисмлар емирилишининг ўзига хос биологик соати вазифасини ўтайди.

Демак, ушбу муаммонинг ҳал этилиши организм емирилишини тўхлатувчи ҳамда канцерогенезга (масалан, рак тўқималарининг ҳосил бўлишига) қарши самарали воситалар яратиш имконини бериши мумкин. Жаҳондаги кўплаб илмий лабораторияларда ана шу масала хусусида жиддий изланишлар олиб борилмоқда. Натижалар ҳам чакки эмас. Масалан, Калифорнияда жойлашган “Герон” ирсий-технологик фирмасида ишлаётган бир гуруҳ олимлар ген муҳандислиги усулларида фойдаланиб, тўқимага теломероза ферментини киритиш орқали бояги пойнакнинг узайишига эришган. Бу — бўлиниш жараёнини икки баробар кўпайтириш, оддийроқ қилиб айтганда, тўқиманинг “умри”ни икки баробар ошириш дегани. Агар тирик тўқима 50—59 марта бўлиниш хусусиятига эга бўлса, “Герон” тажрибасида бу ҳол 100 марта рўй беради. Тахминларга кўра, ушбу тажрибалар организм емирилишини тўхтатиш масаласини тўлиқ ҳал этмаса-да, аммо улар орқали инсон умрини анчагина узайтириши мумкин бўлган “халоскор” дорини яратиш эҳтимоли катта.

Қолаверса, миллион йиллар аввал ҳосил бўлган илк молекулалар тез емирилиб, “қариб” қолаверган. Аммо, аста-секин табиий танлов жараёнида ҳимоя воситасига эга бўлган молекулалар ҳам шаклланган. Бу мисол яна бир бор тирик организмнинг емирилишдан ҳимояланиши мумкинлигидан далолат беради. Аммо репродуктив (авлод қолдириш) вазифасини адо этиши билан ўша заҳоти организмнинг тез емирилишига сабаб бўладиган механизмларнинг ишга солиниши ҳақида илмий маълумотлар ҳам кўпаймоқда.

Машҳур жарроҳ, академик Н.Амосов назарида, бу ҳол инсон генларига салбий таъсир этувчи омилларнинг кучайиши билан боғлиқ. Ана шу омиллар инсон танасида кечадиган кимёвий реакцияларнинг, хусусан, оқсил моддаси синтезининг секинлашувига сабаб бўлади. Натижада инсон танасидаги турли тўқима ва аъзоларнинг емирилиши кузатилади. Даҳшатлиси шундаки, бу жараён тоғ кўчкисининг тўсатдан шиддат билан ёпирилиб келиши сингари рўй беради. Яъни, хасталанган бир тўқима ёки аъзо иккинчисини, у

ўз навбатида, учинчисини жароҳатлайди. Мазкур жараён, айниқса, кекса ёшдаги кишиларда хавфли тус олиши мумкин, чунки уларда ҳимоя воситасининг, масалан, микроорганизм ёки ўсмаларга қарши иммунитет табиий равишда сусайган бўлади (Н.Амосов. "Книга о счастье и несчастьях". М., 1984, 150-бет).

Бу хусусда табиатшунос олимлар томонидан бир-биридан қизиқ фикр-мулоҳазалар ҳам илгари сурилмоқда.

Организм емирилишининг давоси борми?

Мазкур фикр-мулоҳазалар табиат тирик мавжудотни муайян репродуктив ёшга етказиб, сўнг у ҳақда "ғамхўрлик" қилмай кўяди деган ғояга таянади. Аммо бу ҳол емирилиш ёки қаришнинг муқаррарлигидан далолат бермайди. Масалан, табиатда абадий яшайдиган тўқималар мавжудлиги бунга мисол бўла олади. Саратон касаллигини қўзғатувчи хужайралар, айрим бактериялар, қон, эпидермик, ошқозон эпителий тўқималари шулар жумласидандир. Тўқима ҳам гап бўлибдими! Уммонларда гидра, актиния сингари бутун бошли "ўлмас" жониворларни учратиш мумкин. Уларни том маънода "қариш" нималигини билмайдиган умрбоқийлик тимсоли деса бўлади. Қолаверса, яқинда "Timeslot" деб номланган илмий-оммабоп фильмда медузаларнинг умрбоқий тури кашф этилгани хусусида маълум қилинган эди. Бу каби мисоллардан яна бир қанчасини келтиришимиз мумкин. Мазкур мисоллар навқиронлик, умрзоқлик табиат қонуниятларига зид эмаслигидан далолат беради.

Хуллас, инсон узоқ умр кўриш иложи йўқлигидан эмас, балки табиат шуни мақсадга мувофиқ этиб белгилагани сабабли нобуд бўлади. Аслида инсон тирик мавжудотнинг бир тури сифатида ўлмасдир. Чунки табиий танлов ҳар бир тирик мавжудотни эмас, инсоннинг тур сифатида яшовчанлигини таъмин этувчи белгиларнигина танлаб олади, мустаҳкамлайди. Яъни, турнинг айрим вакиллари емирилиш ва ўлимга маҳкум этилган бўлса-да, унинг ўзи боқийдир. Зеро, инсоният пайдо бўлганидан буён қанча-қанча халқлар, миллатлар, элатлар дунёга келиб кетган, аммо "Homo Sapiens" тур сифатида неча минг йиллардан буён яшаб келмоқда.

Демак, қариш ва ўлим — муқаррар эмас экан-да! Бу хусусда рус олими, Физика-кимё биологияси илмий тадқиқот институтининг директори, академик В.Скулачёв шундай дейди: "Аввало, ҳар бир тирик мавжудот учун ўлим муқаррар эмаслигини таъкидламоқчиман. Масалан, бактерия лаборатория шароитида исталганча яшаши мумкин. Рак тўқималари пробиркада юз йилдан зиёд вақтдан буён яшаб келмоқда. Бундай ҳолларга ўсимлик оламида ҳам дуч келиш мумкин. Масалан, муртчалар ёрдамида кўпайтириладиган қулупнай ҳам маълум маънода "боқий"дир ("Наука и жизнь", 2002 йил, 6-сон, 42—46-бетлар). Шундай экан, нима учун инсон тўқималари ўлиши керак?! Ҳамма гап шундаки, бу ҳол улар қариб қолганидангина рўй бермайди. Маълум бўлишича, улар ўзини ўзи "нобуд" этар экан. Биз учун қанчалик ҳайратланарли бўлмасин, инсон тўқимасининг нобуд бўлиши ўсимликдаги кузги хазонрез, итбалик думининг йўқ бўлиши каби олдиндан белгилаб қўйилган.

Илмнинг янги йўналиши — тўқимавий емирилиш биологияси вакиллари таъкидлашича, тўқима қариганидан эмас, атрофидаги тўқималарга хавф туғдирган ёки уларга кераксиз бўлиб қолган пайтдагина нобуд бўлар экан. Бошқача айтганда, тўқима ундаги жараёнлар бир маромда кечаётга-

ни ҳақида маълумот олиб турса, нормал фаолият юри-тади, аммо жиддий нуқсонлар пайдо бўлиши билан ўзини ўзи нобуд қилиш ҳақида “буйруқ” олади. Ҳайратланарлиси шундаки, илмий изланишлар натижа-сида ана шу “буйруқ” учун “масъул” бўлган оқсил мод-даси аниқланган ва у “p66” деб номланган. Профес-сор П.Пеличчи раҳбарлигидаги бир гуруҳ америка-лик ва италиялик олимлар сичқонларда ўтказган таж-рибада айна шу оқсил моддасининг ҳосил бўлиши учун жавобгар генни таъсирсизлантириб, жонивор-лар умрининг 30 фоиз узайишига эришган.

Канадалик бир гуруҳ биологлар эса танасида ати-ги мингта тўқимаси бўлган чувалчангнинг иккита ге-нини таъсирсизлантириганда улар 6 баробар кўпроқ умр кўриши исботланган. Бундай илмий натижалар-га дуч келган ҳар бир одам ҳайратланиши табиий. Бу борада шундай ажойиб кашфиётлар бўлса-ю, инсон улардан бебахра қолса?! Албатта, бу каби изланиш-лар инсон умрини узайтириш йўлида қўйилган жид-дий қадамлар. Аммо шуни ҳам эътиборга олиш керакки, инсон табиат томо-нидан яралган энг муқаммал, ўта мураккаб ва сирли хилқатки, унинг битта, иккита ва ҳатто юзта генини таъсирсизлантириб (*инсон танасида бир неча триллион тўқима мавжуд — Б.З.*) ҳам умрини узайтириш амримаҳол. Шу боис умрзоқлик масаласини биргина “мўъжизакор” таблетка ёрдамида ҳал этиб бўлмаса керак. Бунга фақат инқилобий кашфиётлар, туб ўзгаришлар туфайлигина эришиш мумкин деб ўйлаймиз. Ҳар ҳолда, шу соҳа олимлари-нинг аксарияти мазкур муаммонинг оқилона ечимини излаб топиш учун ҳали жуда кўп жиддий тадқиқотларни амалга ошириш лозимлигини эътироф эт-моқда. Зеро, мавжуд илмий маълумотлар шундан далолат берадики, инсон-нинг саломатлиги, умрининг узоқлиги генгагина боғлиқ эмас.

“Ҳар қандай манзил бизга писанд эмас!”

Инсон ҳаётига глобал тажовуз

Неолит даврида, яъни бундан уч-тўрт минг йил илгари яшаган киши-ларнинг умри 25 ёшдан ошмаган. Қадимги Юнонистон, Рим, Миср ва бош-қа ўлкаларда ҳам у 30 ёш атрофида бўлган. XIX асрга келиб бу кўрсаткич 34 ёшга етган. Аммо XX асрнинг иккинчи ярмида мўъжиза рўй берди — инсон умри икки баробар узайди. Бу инсоният ҳаётидаги оламшумул воқеа эди. Ҳазилакам гапми, ахир, қарийб беш минг йил давомида умрнинг узоқлиги деярли ўзгармаса-ю, бор-йўғи 50 йил ичида у шундай даражага етса?! Ал-батта, бу ҳол ўтган асрдаги илмий-техникавий тараққиёт, айниқса, тиббиёт соҳасида эришилган улкан ютуқлар билан боғлиқ экани шубҳасиз. Хўш, ва-зият шу тарихи давом этса, у ёғи нима бўлади, деган савол ўша вақтда аксарият кишиларни ўйлантириб қўйган эди. Аммо геронтологияга оид тад-қиқотлар натижаларига кўра, умрнинг узайишига асосан болалар ҳамда ба-лоғат ёшидагилар ўлимнинг камайиши туфайли эришилган. Кекса ёшда-ги кишиларнинг ўлимида эса деярли ўзгариш йўқ. Ҳозирги вақтда ҳам 80 ёшдан ортиқ умр кўриш айрим кишиларгагина насиб этади.

АҚШ Саломатлик ҳисоботи миллий марказининг маълумотларига кўра, миллионлаб кишиларнинг ёстиғини қуритаётган юрак ва қон-томир хаста-

ликларидан бутунлай халос бўлганда ҳам инсон умри атиги 6-7 йилга, саратон касалига даво топилганда эса — бир ярим-икки йилга узайиши мумкин экан, холос.

Сирасини айтганда, ўрта аср алхимикларининг ҳар қандай нарсани олтинга айлантира оладиган, инсониятга боқий умр бахш этадиган мўъжизавий аралашмани яратиш борасидаги саъй-ҳаракатлари самарасиз яқунлангани сингари умрзоқлик масаласи замонавий фан учун ҳам жумбоқ бўлиб қолмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, умрзоқликнинг эллик фоизини — ирсият, эллик фоизини — атроф-муҳит ва турмуш тарзи каби омиллар белгилар экан. Замонавий фан ҳозирча аниқлаб бергани шу.

Ҳозирги вазиятда сўнги икки омил, назаримда, инсон саломатлиги ва умрзоқликнинг 70-80 фоизини белгилаяпти, десам хато бўлмаса керак. Зеро, инсон зоти бугун рўбарў келаётган глобал муаммолар (экологик бўҳрон, қиргин куролларининг ортиб бораётгани, иқтисодий инқироз, очлик, қашшоқлик, гиёҳванд моддалар савдоси, СПИД, маънавий қашшоқлашув ва ҳоказо) унинг саломатлиги ва ҳаётига жиддий таҳдид солмоқда. Ҳатто айрим тадқиқотчилар одамзод умумсайёравий, умумтамаддуний фалокат бўсағасида турганини таъкидламоқда. Дарҳақиқат, айрим олимлар реал воқеликни бир оз чигаллаштириб кўрсатишга мойил бўлса-да, бу гапларда жон бор, албатта. Аммо, инсоният эртами-кечми, мазкур муаммоларнинг ечимини излаб топишига, оқилона ёндашув галаба қилишига ишончимиз комил. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Акс ҳолда, доимо мўъжиза излаб яшайдиган инсоннинг ҳаётида маъно қолмайди.

Шу маънода академик Н.Амосовнинг бу хусусдаги фикрлари эътиборга молик. Унинг таъкидлашича, “Қариликдан қутулиш қийин, лекин уни узоқлаштириш кўп жиҳатдан одамнинг ўзига боғлиқ. Табиат биз ўйлагандек шафқатсиз эмаски, етмиш ёшга етар-етмас инсон ҳаётига нуқта қўйса! Аксинча, у тўқима ва аъзоларнинг атроф-муҳитга мослашувчанлик қобилятини ишга солиб, қариш жараёнини секинлаштиради. Қолаверса, инсон хатти-ҳаракатини бошқариб турадиган онгнинг “олий мослашув” механизми воқитасида ҳам бу жараённи секинлаштириш мумкин” (Н.Амосов. *Ўша китоб, 150–151-бет*).

Н.Амосов узоқ йиллардан буён ўзига хос фалсафий таълимот — “чеклашлар ва зўриқиш” режимини тарғиб этиб келмоқда. Унингча, бу режим инсон саломатлигини сақлаш, касалликлардан ҳимоя қилишдан ташқари, умрнинг узайишига ҳам хизмат қилади. Мазкур режим, биринчидан, одам ёшлигиданоқ тинимсиз меҳнат, машқ (жисмоний ва ақлий) ёрдамида танасини чиниқтириб боришини талаб этади. Инсон қаригани сари унинг ҳаракати ҳам кўпайиб бориши лозим. Бундай ёндашув ёш кексайган сари одам ўзини аяши, кўпроқ дам олиши, камроқ ҳаракат қилиши керак, деган тасаввурларга мутлақо тўғри келмайди. Биз аксарият қанча кам ишласак, қанча кам жон койитсак, соғлигимиз ҳам шунча мустаҳкам бўлади, деб ўйлаймиз. Амосов эса, аксинча, тинимсиз ҳаракат туфайли инсон янада бардам ва бақувват бўлиб боради, деб таъкидлайди.

Дунёнинг бир қатор тоғли минтақаларида (Абхазия, Озарбойжон, АҚШнинг Кентукки штати ва ҳоказо) узоқ умр кўрган кишилар орасида олиб борилган изланишлар натижалари ҳам алломанинг ушбу қарашларини тасдиқламоқда.

Бу тадқиқотларда иштирок этган юз ёш ва ундан зиёдроқ умр кўрган

қариялар умрзоқликни белгиловчи бир қанча муҳим омиллар (соф тоғ ҳаво-си, мўътадил иқлим, оқилона овқатланиш тарзи, бахтли оилавий ҳаёт, кек-саларга ҳурмат, руҳий хотиржамлик ва бошқа) қаторида биринчи галда тинимсиз ҳаракат, машқ ва меҳнатни таъкидлагани бежиз эмас (П.Гарб. "Долгожители". М., "Прогресс", 1986; "Феномен долгожительства". М., "Наука", 1982).

Амосов асослаб берган концепциянинг яна бир муҳим жиҳати шундан иборатки, унда инсоннинг руҳиятига алоҳида эътибор берилади. Хусусан, олимнинг назарида муайян даврдан (тўғрироғи, маълум ёшдан) бошлаб инсон физиологияси эмас, балки унинг руҳий ҳолати кўпроқ аҳамият касб эта бошлайди. Бир қарашда мавҳум туюлган бундай фикр замирида, жиддийроқ ўйлаб кўрилса, ҳақиқат борлиги аён бўлади. Чунки танингиз соғ бўлиши, умрингиз узайиши учун тинимсиз меҳнат қилишингиз, юқори калорияли овқатдан ўзингизни тийишингиз, яъни бор иродангизни ишга солишингизга тўғри келади. Аксига олиб, кексайганда кўпгина эҳтиёжлар табиий равишда сўнади. Аммо улардан иккита зарарлиси — тўйиб овқатланиш ва ётиб дам олиш эҳтиёжи барибир устунлик қилиб туради. Бу эса, ўз навбатида, меҳнат қилиш ва зарур тартиб-интизомга риоя этиш кўникмасини сусайтиради. Айниқса, инсон нафақа ёшига етгач, бекор ўтирманг, янада кўпроқ ҳаракат қилинг, иш билан овунинг, дейиш ўрнига, марҳамат, энди маза қилиб дам олинг, дейиш ҳар биримизнинг ҳаётга бўлган иштиёқимизни сўндиради.

Шу ўринда мамлакатимизда аҳоли саломатлигини яхшилаш борасида амалга ошириладиган ишлар, хусусан, кўплаб спорт ва соғломлаштириш масканларининг бунёд этилиши келажакда катта самара бериши шубҳасиз. Бу, айниқса, ёшларимизнинг соғлом ва баркамол бўлиб ўсиши, умрзоқлигига хизмат қилади. Аммо қарияларимиз-чи? Улар умрининг қолган қисмини чойхонада ўтказиши керакми? Шунини инобатга олган ҳолда, қариялар саломатлигини тиклаш, уларни давлат ва жамоат ишларига кенг жалб этиш, ақлий ва жисмоний фаолиятини кучайтириш, хуллас, жамиятдаги нуфузи ва обрў-эътиборининг янада оширилишига қаратилган махсус дастур ишлаб чиқилса, чакки бўлмас эди. Қарияларимиз қисман давлат ҳисобидан, қисман ўзлари ишлаб топган маблағлар эвазига ўзга юртларга сайру саёҳатга борсалар, дунёни кўрсалар, бошқа халқлар маданияти ва қадриятлари билан яқиндан танишсалар бунинг фойдаси беқиёс бўлар эди. Худо тинчлик-хотиржамликни берса, юртимиз юксак тараққий этган давлатлар қаторидан ўрин олса, ана шу орзуларимиз ҳам албатта амалга ошади.

Мақолага нуқта қўяётган пайтда "Труд" газетасидаги "Дунё яшаради" номили кичкинагина хабарга кўзим тушиб қолди. Унда бир гуруҳ америкалик олимларнинг умрзоқлик омилларига оид тадқиқотининг натижалари эълон қилинган экан. Мазкур тадқиқотда умрзоқлик муаммоси паст тана ҳарорати, DHEHS (дегидроэпиандростерон сульфати) гормони баланд ва аксинча, инсулин даражасининг пастлиги каби учта физиологик кўрсаткичлар билан бевосита боғлиқ экани исботлаб берилган. Қирқ йилдан кўпроқ вақтдан буён ушбу тадқиқот жараёнида ихтиёрий равишда иштирок этаётган бир ярим минг кишида ўтказилган тажриба орқали олимларнинг илмий фарази тасдиқланган. Яъни, бояги учта кўрсаткичга эга бўлганлар бошқаларга қараганда кўпроқ яшаши исботланган. Аммо бу ҳол уларнинг ирсияти ёки турмуш тарзи билан боғлиқми — буниси номаълум...

Ёқубжон ХЎЖАМБЕРДИЕВ

Shahzoda hiyobonidagi mehmonhona

Италия инглизлар учун қай даражада ота юрт ҳисобланса, америкаликлар учун Англия ҳам шундай азиздир. Қадимий Лондон уларнинг наздида, қудратли Рим каби бой тарихи билан гавдаланади.

Вашингтон Ирвинг

Шошилманг. Балки бир-икки саҳифадан сўнг мазкур иншодан ҳафсалангиз пир бўлар. Шу боис иншонинг номланишига қараб, «Бу қандайдир саргузашт ёки жиноятчилар оламига оид нарса бўлса керак, эҳтимол, аллақандай омадсиз муҳаббат қиссасидир» деган хулосадан тийилиб туриг.

Тўғриси айтсам, мазкур иншога сарлавҳа қўйилганига салкам икки йил бўлди. Шунча вақтдан буён мана шу сарлавҳа ёзиб қўйилган саҳифа столнинг бир чеккасида ётади. Ўша саҳифага қачон кўзим тушса, Англияда, ўша Вашингтон Ирвинг улуғлаган қадимий Лондоннинг тарихий обидалари, мулоқотда бўлганим кишилар кўз олдимдан ўтади, Лондоннинг қандайдир ачқимтир, зах ҳавосидан нафас олгандай бўламан. Аммо, на чораки, кўрган-кечирганларим, ҳис қилганларим, қолаверса, унда-бунда ўқиганимдан олган таассуротларимни қандай қоғозга тушириш, сўзни нимадан бошлашни билмай ҳалакман. Сизни, азиз ўқувчи, ушбу қораламаларни ўқишга шошмасликка даъват этганим ҳам шундан.

Хуллас, бизни — ўзбекистонлик саккиз нафар журналистни Лондоннинг Хитроу аэропор-

тида, ярим кечада «Би-Би-Си жаҳон хизмати» компаниясининг ходимаси Кэти хоним кутиб олди.

Кэти, Кэти... Бу аёлни биринчи кўришдаёқ ҳаммамиз яхши кўриб қолдик. Лондондек мухташам шаҳарда, мутлақо бегона юртда биринчи учрашган одамнингизни яхши кўрмасдан иложингиз ҳам йўқ-да, деб ўйлашингиз мумкин. Балки шундайдир. Аммо мана шундай катта аэропортда, минглаб одамлар ичида таниб, исмларимизни айтиб чақирган (бунинг устига, яна учрашимиз биланоқ кўлимизга шанба-бозорликни тутқазиб кўйган) аёлни яхши кўрмай бўлармиди! Кэти биз билан бир ярим ой бирга бўлди. Лондоннинг ўнлаб тарихий обидаларини, музейларини томоша қилдирди, қаерга қандай боришимизни тушунтириб берди. Машгулотларимиз чоғида кўлидан келганча тилмочлик қилди. Бунда унинг мижоз миллатидан бўлгани ҳам кўл келди деб ўйлайман. Мижозлар, ҳар ҳолда, биз туркийларга яқин келади. Кэти бизни Бермингем, Брайтон каби Англиянинг ажойиб шаҳарларида сайр қилдирди. Ўзи Лондондан 150 чақирим узоқликдаги кичик бир шаҳарчада истиқомат қилар экан. Эри, бир ўғли бор экан. Ўғли Дэвид институтни битаириб, аллақайси жойда ишлар экан. Оилада иккита машина бўлиб, биттасини фақат Кэти миниб юрар экан. Биз «Би-Би-Си жаҳон хизмати» компаниясининг бош биноларидан бири — Бушхауздан метро билан борилса беш бекат узоқликдаги Шаҳзода хиёбонида жойлашган меҳмонхонада турамыз. Ана шу беш бекат масофадан ҳам баъзан машгулотга кеч қолиб келамиз. Кэти эса ҳар куни 150 чақирим масофа йўл юриб, соат роппа-роса 9 да етиб келади ва бизни машгулот хонасида кутиб олади. Бугина эмас, келишимиз билан хошимизга қараб чой ёки қаҳва дамлаб беради. Энди айтинг, мана шундай аёлни яхши кўрмай бўладими?..

Воқеалардан бир оз олдинга кетиб қолдим, чоғи.

Начора, аёл киши ҳақида гапирганда

одам ўзини тўхтатиб қолиши қийин кечади. Хуллас, бизни аэропортдан тўғри меҳмонхонага олиб келишди. Боя айтганимдай, ярим тун. Бизни ўз машинасида олиб келган занжи йигит дарвоза тугмасини босиб-босмай ичкаридан «Жаст эминет» деган кўнғироқдай овоз эшитилди ва зум ўтмай бўйчан аёл эшикни очди. Ичкари кирганимиздан сўнг бояги маъмура аёл компьютернинг тугмаларини босиб, ҳар биримизнинг исми шарифимизни айтиб, кўлимизга хоналаримизнинг калитини тутқазди. Каминага 3-қаватдан 27-хона тегди. Калитларни кўлга олгач, зинага олиб борадиган йўлакка юрдик... Юрдигу кўлимиздаги юкларимиз билан йўлакка тиқилиб қолдик. Ҳозирги аҳволимиз катта чорраҳадаги юзлаб машиналарнинг бир-бирига йўл бермай, тиқилиб қолган ҳолатини эслатар эди. Шунда хоразмлик Шухратжон бундай деди: «Ёшуллилар, сизлар «Тошкент» меҳмонхонасида эмас, Буюк Британия деган оролдаги меҳмонхонадасизлар. Унутмангларки, бу ерда ҳар бир қарич ер ҳисобли». Ростдан ҳам, меҳмонхона йўлагининг эни бир метрдан сал ошса ошадики, ортиқ эмасди. Зиналар эса бир метрга ҳам етмайди, тор. Аҳвол шу даражадаки, кўлингиздаги жомадонингизни бемалол кўтариб юришнинг ҳам иложи йўқ. Жомадонни елкага ташлаб олиш ёки ўзингиздан олдин тутиб бориш зарур бўлади. Шу тахлитда бир амаллаб хоналаримизга бориб жойлашдик. Хоналарнинг кенглиги ҳам йўлак ва зиналар-

дан ортиқ эмас. Аммо мана шу торгина хонада мижознинг яшаб, ҳордиқ чиқариши учун ҳамма шароит муҳайё. Ўнгдаги эшикдан хобхонага кирасиз. Қўйилган катнинг бош томонидаги деворда телефон. Этак томонида овқатланадиган айлана хонтахта, битта курси. Унинг ёнида «ошхона» — плита, совутгич, идиш-товоқ ювгич; уларнинг тепасида деворга осиглиқ идиш-товоқ қўядиган жавонча ва электрпечь. Тўғрида дераза. Деразанинг ёнидаги девор «ичида» эса ҳаммом.

Бир куни хонамга бухоролик ёш журналист Бахшулло кириб келди.

— Ака, бундай батартибликни қаерда кўргансиз? — деб мурожаат этди саломалиқдан сўнг.

— Мана, Англияда кўряпмиз, яна кўриб қолармиз, — дедим Бахшуллони ўтиришга таклиф этар эканман. Аммо ўтириш учун ягона курси бўлиб, унда ҳам ўзим ўтирган эдим. Шундай пайтда хонтахта атрофига кўрпачалар солинган кенг уйларнинг қадри ўтаркан.

— Сизни билмадим-у, бундай тор хонада менинг юракларим сиқилиб кетяпти, — деди Бахшулло.

— Қизилқумни соғиндингиз, чоғи?

— Э, нимасини айтасиз! Ўйласам, юрагим торс ёрилай дейди. Ҳавонинг расволигини айтмайсизми! Кунора ёмғир. Келганимиздан буён ёлчителиб қуёш кўрингани йўқ. Баъзан ўйлаб қоламан, Ўзбекистонда ҳам шу қуёш чиқармикан ёки юртимизнинг ўз қуёши борми?

Бахшуллони юртни соғингани ҳар бир сўзидан, ҳаракатидан сезилиб турар эди. Дарвоқе, Ўзбекистонда ҳам мана шу Лондонни ёритиб турган қуёш чиқади ёки...

Инсон табиати қизиқ. Ахир, Ўзбекистонда ҳам шу қуёш чиқади. Лондон ҳам, Тошкент каби, Ер шарининг маълум бир нуқтасида жойлашган. Бундай ҳақиқатларни билсангиз-да, баъзан негадир уларни тан олгингиз келмайди. Йўқ, Ўзбекистоннинг қуёши, замини, одамлари бошқача, дейсиз ичингизда. Нега? Нима учун шундай?

У қандайин кучки, одамни мутлақ ҳақиқатлардан тондиради? Наҳот, бу соғинч юрт соғинчи бўлса...

Буюк Маҳатма Ганди ўзининг «Барча одам — биродардир» деган китобида Англияни қандай «забт» этгани хусусида кўп ҳикоялар келтиради. Жумладан, Англиянинг мустамлакаси бўлган Преторияда хизмат қилиб юрган кунларини эслаб шундай деган: «Англияда бўлган одамларнинг кўплари соч-соқолларини ўзлари олишга тезда кўникиб кетишади. Бироқ менга маълум бўлган одамларнинг ҳеч бири ўзининг сочини ўзи олишга ўрганмаган. Бир куни Преториядаги инглиз сартарошига соч олдириш учун кирган эдим, у таҳқиромуз оҳангда сочимни олишдан бош тортди. Шундан кейин ўз сочимни ўзим оладиган бўлдим».

Англия бизни ҳам кўп нарсага ўргатди. Соқолимизни ўзимиз олдик. Озиқ-овқатимизни ўзимиз пиширдик. Киришимизни ўзимиз ювдик. Агар Маҳатма Ганди бу юмушларнинг барчасини кўпроқ ўз руҳи ва иродасини тоблаш учун қилган бўлса, биз ёнимиздаги арзимас пенсларни иқтисод этиш учун қилдик. Чунки Англия дунёдаги ҳамма нарса қиммат бўлган мамлакатлардан бири. Қаҳвахонада бир кишининг ўртамиёна тушлик қилиши учун 9-10 фунт-стерлинг керак бўлади. Бу бизнинг пулимизда тахминан 12-15 минг сўмга тўғри келади. Бизда 10 минг сўмга 10 киши ичкиликсиз бемалол овқатланиши мумкин. Саноат молларининг баҳоси 80-йиллардаги собиқ шўро мамлакатидagi нарх-навога тўғри келади. Масалан, 150 фунт-стерлингга яхши костюм-шим харид қилиш мумкин. Ҳавонинг намлиги боис бўлса керак, одамларнинг юзи захил. Одатда ранги захил одамлар тунд, ичимдагини топ дейдиган хилидан бўлади. Инглизлар эса анча қувноқ, ҳатто аскияга мойил одамлар экан. Афсуски, уларда ўзбекларнинг аскияси йўқ. Шунга қарамай, улар ҳазилни ўрнига қўйишади.

* * *

Англиянинг таржимаи ҳоли.

Бир пайтлар 49 давлатни бирлаштирган империя кўп томонлама довруқ таратган. Бугун биз «Англия» деб атайдиган мамлакат аслида Буюк Британия ва Шимолий Ирландия Қўшма Қироллиги деб юритилади. Унинг таркибига Англия (майдони 130,3 минг квадрат километр), Уэльс (20,8 минг квадрат километр), Шотландия (78,8 минг квадрат километр) ҳамда Шимолий Ирландия (Ольстер — 14,1 минг квадрат километр) киради. Буюк Британия Атлантика океанида жойлашган бўлиб, уни Овруро қитъасидан Ла-Манш ва Дувр бўғозлари ажратиб туради. Пойтахти — Лондон шаҳри. Лондонда 7 миллион аҳоли яшайди. Сиёсий тизими — конституцион монархия. Шу боис қирол ёки қироличанинг ҳуқуқлари чегараланган. Давлатни Бош вазир — ҳукумат бошлиғи бошқаради. Давлат расмий конституцияга эга эмас.

* * *

Рабиндранат Тагор сўнгги китобларида бири бўлмиш «Тамаддуннинг инқирози» асарида ўз мамлакатининг муаммолари ҳақида фикр юритиб, бундай деб ёзган: «Бугун мен саксон ёшга кирдим. Ортимда жуда узун йўл қолди. Бугун ана шу йўлнинг охирига бораётган эканман, мен бу йўлнинг бошланишига тийрак кўз билан қараш ва ўзимда ҳамда ватандошларимда юз берган чуқур ўзгаришларни тушуниш имконига эгаман. Зотан, бизнинг бугунги қийинчиликларимизнинг сабаблари ҳам ана шу ўзгаришларда яширинган».

Ҳиндистон зиёлиларининг дунё билан танишлари Англиядан бошланади. Бу юртга биринчи бўлиб кимлар келгани, нима ишлар қилганини ҳиндлар инглиз адабиёти орқали билиб олган. Ҳиндлар ўша пайтлардаги дунёқараши, билим доираси билан ҳам, ижтимоий тарқоқлиги билан ҳам анчайин маҳдуд эди. Масалан, улар оламнинг тузилиши ва унинг сир-синоатлари ҳақидаги маълумотлар-

га эга эмас эди. Уларнинг юртида табиий фанлар билан қизиқувчилар бармоқ билан санарли эди. Р.Тагор эндигина кўлига қалам ушлашни ўрганаётган даврларида инглиз тили ва адабиётини билган одам саводли саналар эди. Улар ҳам Шекспир драматургияси, Байрон шеърляти, инглиз сиёсатининг инсонпарварлиги ҳақида томоқлари қирилиб кетгунча баҳслашганлар. Ҳинд зиёлилари ҳам миллий мустақилликни унча-мунча жойдан эмас, айна инглизлардан кутишган. Мустақилликни худди мана шу инглизларнинг ўзидан бошқа биров олиб бермаслигига ишонишган. Чунки Тагорнинг ёшлик даврларида инглизлар қалбида кейинчалик тишларини кўрсатган ёвуз шовинизм йўқ эди. Ёш Тагор ва унинг ватандошлари инглизларнинг олижаноблигига тўла-тўқис иймон келтиришган. Ҳатто, ҳинд дохийлари ҳам озодликни зобитлардан кутишар эди. Англияни ўз ватанидан қувилган ва таъқиб этилган муҳожирлар учун бошпана деб билишарди.

Ўша даврларда ўз халқининг озодлиги учун курашган муҳолифат Англияда меҳмондўстлик билан кутиб олинар эди. Бундай қарашларнинг кенглиги, инсонпарварлик оддий одамларда катта ҳурмат-эътибор уйғотар эди. «Қачондир, ёшлик пайтларимда Англияга борганим ва у ерда Жон Брайтоннинг парламентдаги чиқишини тинглаганим ёдимда, — дея эслайди Р.Тагор. — Ўша нутқ, назаримда, ҳақиқий инглиз руҳи билан йўғрилган эди. Ундаги миллатчиликдан холи бўлган либерализм менда шу даражада чуқур таассурот қолдирган эдики, бугун ҳам — улардан даҳшатли равишда кўнглим қолган дамда ҳам ўша олис меҳрнинг бўлаклари қалбимда акс садо беради...»

Бундай сифиниш Р.Тагор ҳаётининг биринчи ярми давомида сақланиб қолади. «Кейин, — деб ёзади у, — биз билан инглизлар ўртасида жарлик пайдо бўлганини чуқур алам билан сезиб қолдим. Шахсий манфаатлари ҳақида гап кетган-

да уларнинг юзларидаги инсонпарварлик ниқобини бирпасда сидириб ташлашларини кўриб турган ҳар қандай одамнинг ҳам кўнгли қолиши табиий...»

Дунёдаги барча империялар ҳар доим ўзининг оқ томонларини бўрттириб кўрсатишга уринган ва кўпинча бунинг уддасидан чиқиб келган. Жумладан, Рабиндранат Тагордай буюк зот ҳам Англия ва совет империясининг ширин ёлғонларига чиппачин ишонганини кўриб, беихтиёр ёқангизни ушлайсиз. Албатта, Тагорни лақмаликда айблаб бўлмайди. Лекин...

Р.Тагор кейинчалик Москвада бўлганда ҳам советларнинг миллий сиёсати катта таассурот қолдиргани ҳақида илҳомланиб ёзади. «Бу мамлакатда, — дейди у, — мусулмонлар ва номусулмонлар ўртасида сиёсий тенгсизлик йўқ, ҳокимият ўз бурчини ҳар икки томон манфаатларини ҳимоя қилишда деб билади».

Бундай олиб қараганда, Р.Тагор ўзи билиб-билмай, мусулмон ва номусулмонлар ўртасида сиёсий тенгсизлик йўқ, деганда ҳақ. Ахир, ҳар иккала тоифадаги одамларнинг диний муассасалари, диний расм-русумлари вайрон қилиниб, йўқ қилинган, диндорлар таъқиб остига олинган, қандай қилиб улар орасида тенгсизлик бўлсин?!

Бугун Тагор йўқ. Бугун Тагор кўкларга кўтариб, сўнг кўнгли қолган Буюк Британия империяси ҳам, совет империяси ҳам парчаланиб кетди. Зотан, бугун бошқа замон. Инсоният XXI асрга қадам қўйди.

«— Кечирасиз, жаноб, — дейди миямининг бир четисидаги катакчага жойлашиб олган овоз, — дунёда шундай халқ-

лар борки, улар аллақачон XXI асрда яшамокда.

— Йўғ-э, — деб эътироз билдирган бўламан.

— Мана, марҳамат, ўқинг: «Ҳиндистоннинг кўпгина вилоятларида йил ҳисобини Викрам Самват тақвими асосида юритишади. Мазкур тақвим Куёш вақтига асосланган. Унга кўра, XXI аср 1944 йил апрел ойидаёқ бошланган...»

Аслини олганда, дунёдаги ҳар бир одамнинг ўзи алоҳида бир тақвим. Улардан ҳар бири бир-бирига ўхшамаган анъаналар, қарашларга асосланиб яшайди. Масалан, барча маърифатли америкаликлар учун Италия, Англия ва Миср бугунги кунда ҳам сайру саёҳат маскани ҳисобланади. Улар бу мамлакатларга жон-жаҳдлари билан талпинишади. Ҳолбуки, инсон тани қаерда бўлишидан қатъи назар, Ралф Эмерсон таъкидлаганидек, руҳ уйда қолади. Руҳ — ватанники! Гарчи «шоирлар қишлоқда тугилиб, Парижда ўлсалар»да, руҳ доим ўша тугилиб ўсган қишлоқда қолаверади...

Биз Лондонда яшаётган бўлсак-да, руҳимиз Ўзбекистонда эди. Баъзан мутлақ ҳақиқатлардан тондирадиган нарса ҳам ана шу руҳ. Ерда бўласизми, кўкда бўласизми, уйкудами ёки бедорликда бўлсин, руҳ ҳамиша уйғоқ. Ўзга мамлакатларда юрсангиз, у сизни доим ҳимоя қилади. Айтайлик, сайру саёҳат маскани бўлган юртларда сизни қандайдир хизматкор ёки контрабандист сифатида эмас, мустақил шахс сифатида намоён этади. Албатта, сиз агар шунга муносиб бўлсангиз...

Алқисса, Лондонда чиқадиган газеталарга разм солсангиз, улар инглизларнинг ўй-фикрлари, қизиқишларини аниқлаб берувчи барометр вазифасини бажаришини ҳам англаб қоласиз. Масалан, Лондонда «Сан» деган газета чоп этилади. У фақат олди-қочди воқеалар ҳақида ёзади. Асосан актрисалар, модельерлар, актёрларнинг ҳаёти, уларнинг қизиқишлари, ҳою ҳаваслари, ким ким билан дон олишадию кимнинг жазмани ташлаб кетгани тўғрисида маълумот беради. Газета 4 миллиондан ортиқ нусхада чоп этилади. Эрталаблари метрога чиқсангиз, ўриндиқлар устида, вагонларнинг ойна четларида турли газеталарни, кўпинча эса «Сан» газетасини кўриш мумкин. Ўйловчилар поездга ўтираётиб газеталарни шунчаки варақлашади. Ўқигани ўқийди, ўқимагани жойига ташлаб кетаверади. Бошқача айтганда, камхарж талаба метрога тушиш учун пул топса, бас, манзилига етгунча бугунги янгиликлардан бемалол хабардор бўлиши мумкин. Умуман, Англияда юзлаб газета-журнал чоп этилади. Бу нашрларнинг барчаси хусусий ёки хиссадор гуруҳлар тасарруфида.

Масалан, Буюк Британияда чиқадиган 86 фоиз газетанинг акциялари катта-катта магнатларга тегишли. Жумладан, «Нью-Интернейшль» (тиражи 545 минг) ва «Гардиан» (тиражи 405 минг) либерал газеталар ҳисобланиб, юксак савиядаги ахборот воситаси сирасига киради. «Дели Телеграф» эса энг оммавий газета бўлиб, кунлик тиражи 1 миллион 41 минг нусхани ташкил этади. «Сан», «Мирор», «Дейли Мейли» каби газеталарнинг кунлик тиражи 2-4 миллионни ташкил этса-да, улар олди-қочди газеталар ҳисобланади. Бошқача айтганда, ҳар қандай жамиятда одамлар интеллектуал фикр, воқеа-ҳодисалардан кўра олди-қочди гапларга, бировларнинг шахсий ва оилавий сирларини билишга кўпроқ қизиқишини юқоридаги газеталарнинг тиражидан ҳам билса бўлади. Бу ҳақда «Гардиан» газетасига мақолалар ёзувчи мустақил журналист Марсел Берлекс бизга шундай деди:

— Малика оиласидаги воқеаларга қизиқиш, таниқли кишиларнинг шахсий ҳаётига аралашиб, уларнинг маошлари, таниш-билишлари, жазманлари ҳақида ёзиш муаммога айланиб қолди. Айниқса, Диана ўлимидан кейин бу нарса авж олди. Журналистлар ана шундай нарсалар ҳақида кўпроқ ёзишни истайди. Чунки буларнинг ҳаммаси анъана. Шунга қарамай, журналист одамларнинг шахсий ҳаётига қай даражагача аралашиб мумкин, деган муаммо мавжуд. Масалан, Франциянинг собиқ президенти Миттеран пинҳоний равишда жазмани билан яшаган. Ундан қизи бўлган. Аммо бу ҳақда Франция матбуоти лом-мим демаган. Бизда эса бундай эмас. Биз ўзимизни ким бошқараётганини билишимиз керак. Давлат тепасига келган ҳар бир одамнинг ўтмиши ва бугунини жамоатчилик албатта билиши зарур. Нега? Чунки турли мишмишлар тарқалгандан кўра, бор гапни газетада ўқиган маъқул. Зотан, англияликлар турли мишмишларга, айниқса, эр-хотин ўртасида бўладиган можароларга жуда қизиқишади. Майли, булар ҳақида газеталар ёзсин. Нима қилипти? Ёлғон бўлса, суд олдида жавоб беради. Катта миқдорда жарима тўлайди. «Сан» газетаси Элтон Жоннинг баччабозлиги ҳақида ёзди. Ахборот нотўғрилиги туфайли газета 1 миллион фунт-стерлинг миқдорида жарима тўлади... Ёки шу газетанинг ўзи Диананинг жазмани ҳақидаги мақоласи учун 20 минг, суратнинг сохталлиги учун 500 минг фунт-стерлинг жарима тўлади...

Албатта, Марсел жаноблари айтган юқоридаги гаплар бизнинг матбуотимиз учун мезон бўлолмайди. Фақат биз бир нарсани, барча низолар суд орқали ҳал этилиши лозимлигини ўзимизга сингдира билсак, бошқа кўп нарсалар ўз-ўзидан ҳал бўлади, деб ўйлайман. Оммавий ахборот воситаси биринчи навбатда жарчи! Мабодо жарчи элу юртга ёлғон жар солса, ўша ёлғон учун жавоб бериши керак. Бизда ҳали бу нарсалар одат тусига кирганича йўқ. Тўғри, онда-сонда фалон газетани ёки журналистни судга

беришибди, деган гаплар кулоққа чалиниб қолади. Аммо, бу ишлар охиригача етказилмайди: оқи оққа, қораси қорага ажратилмайди. Англиялик журналист Тереза хоним айтадики, холислик, ростгўйлик журналистнинг биринчи фазилати бўлиши керак. Агар ўша Тереза хоним бизнинг ишимизга, ёзаётган мақолаларимизга, кўрсатув ва эшиттиришларимизга ана шу мезон билан ёндашадиган бўлса, бошини чангаллаб қолиши турган гап. Чунки, нафақат Тереза хоним, балки ўзимиз ҳам қайси масалада холисмизу қайси масалада ҳақиқатдан кўз юамиз — фарқлаб олишимиз қийин. Шу боис, қанчалик зўр бермайлик, энг оммавий газетамизнинг тиражи 50 минг нусхадан ошмайди.

Ҳамонки гап Англия, унинг оммавий ахборот воситалари ҳақида бораётган экан, улар фаолиятининг айрим жиҳатларига кенгроқ тўхталиб ўтамиз. Умуман, инглизлар ёки янада тўлароқ айтсак, Англия нимани томоша қилади, нимани ўқийди? Бу саволга «Би-Би-Си» мисолида жавоб берадиган бўлсак, «Би-Би-Си»,

унинг томошабин ёки тингловчи билан мулоқоти учта асосий тамойилга таянади. Уларнинг биринчиси — ахборот бериш, иккинчиси — маълумот бериш, учинчиси — кўнгил очиш. Айтайлик, «Би-Би-Си» телевидениесининг «Бугун» («Тудей») деган дастури бор. Уни фақат ва зирлар ва журналистлар томоша қилади. Унда фақат ахборот берилади. Айтишларича, Маргарэт Тэтчер ушбу дастурда чиқишга қанчалик ишқибоз бўлмасин, бутун сиёсий фаолияти давомида бор-йўғи икки марта иштирок этган экан, холос.

Агар «Би-Би-Си»нинг тарихи ва таркибий тузилишига разм соладиган бўлсак, у дунёдаги биринчи жамоатчилик телевидениеси ҳисобланади. Ушбу ахборот воситаси учун мустақиллик ҳамма нарсадан устун. Томошабинларнинг манфаатини бутун бошли нозирлар кенгаши ҳимоя қилади. Бундан ҳам муҳими, «Би-Би-Си» мустақиллигининг бош кафолати нақд қирол хартиясидир. «Би-Би-Си» 1922 йилда кичик-кичик радиостанциялар асосида ташкил этилган. Унинг биринчи директори Жон Риф бўлган. 1926 йилда ана шу радиостанциялар бирлашиб, ягона миллий радиони ташкил этади. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Би-Би-Си» ташкил бўлган даврданоқ, жамоатчилик радио-телевидениеси ҳисобланиб, давлат ҳисобига эмас, айнан жамоатчилик ҳисобига яшаган. Ҳозир ҳам шундай. Бугунги кунда ҳар бир телевизор учун 99 фунт-стерлинг (бир йилда) тўланади. «Би-Би-Си» каналларида реклама берилмайди. Тижорат кўрсатуви, эшиттиришлари йўқ. Унинг бош тамойилларидан бири ҳам тижорат, партия ва бошқа сиёсий тизимлардан эркин бўлишдир. Балки шунинг учун бўлса керак, Овруосиё минтақаси бўйича катта шарҳловчиси Мальколм Хаслетнинг таъкидлашича, Маргарэт Тэтчер «Би-Би-Си»ни хуш кўрмаган. «Би-Би-Си»ни губернаторлардан иборат котибият бошқаради. Улар ҳукумат томонидан тайинланади. Унинг таркибида 21 минг-

дан ортиқ ходим ишлайди. Улар турли миқдорда маош олади. Бири иккинчисининг қанча маош олишини билмайди. Умуман, «Би-Би-Си»нинг қисқача тарихи ана шундай. Энди савол туғилади: Британия ахборот воситалари Марказий Осиё республикалари ҳақида нималарни ёзишади?

Сирасини айтганда, 1991 йилгача мазкур республикалар Россиянинг мустамлакаси сифатида қаралиб, улар ҳақида гап кетганда, асосан ҳарбий соҳалар ёритилган. Собиқ СССР бутун дунёдан «темир парда» билан ўралган эди. Англия журналистлари қай даражада мохир, тезкор бўлмасин, ўша «темир парда» орқасида нима бўлаётганини ҳар доим ҳам англаб етавермасди. Бу борада мутахассис ҳисобланган Елизавета Радсоннинг айтишича, кейин-кейин атроф-муҳит, масалан, Орол денгизи муаммолари, ундан кейинроқ эса диссидентлик ҳақида ёзиш мумкин бўлди. Лекин ахборот олиш ўта мушкул эди. Инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш борасидаги 1975 йилги Хельсинки келишувидан сўнг бу борада бир оз силжиш бўлди.

Ахборот воситаларига «тўртинчи ҳокимият» деб ким томонидан ном берилганини билмайман. Аммо инглиз журналистикасининг ота юрти Шотландия экани хусусида ўқиганим бор. Хусусан, Вальтер Скотт даврида шотланд (инглиз эмас) журналлари машҳур бўлган. Лондон эмас, балки Эдинбург (Шотландия пойтахти) инглиз журналистикасининг маркази ҳисобланган. Инглизларга шотландлар ибрат эди. Умуман, Англия матбуотининг тарихи жуда узокқа бориб тақалади. XVII асрда бўлиб ўтган Англия буржуа инқилобидида жуда кўп табақа иштирок этган. Масалан, индипедентлар ўртаҳол буржуазия ва буржуалашган дворянлар манфаатини ҳимоя қилган. Бу гуруҳга Оливер Кромвель бош бўлган. Ҳозирда ҳам шу номда газета чоп этилади. «Индипедент» газетаси либерал газета бўлиб, ўртаҳол одамларнинг манфаатларини ҳимоя қилади. Бир кунлик тиражи 281 минг нусха.

Демократик давлатларда ҳамма нарса пулга чақилиб, ошқора айтилади. Жумладан, оммавий ахборот воситалари ҳам пул туради. Масалан, Англияда биргина аудиторияни, яъни тингловчи билан томошабиннинг «ичидаги гап»ни ўрганиш учун ҳар йили 3 миллион фунт-стерлингдан ортиқ маблағ сарфланади.

«Би-Би-Си»дан ташқари бошқа барча радио-телевидениелар асосан реклама ҳисобидан кун кўради. Масалан, «Капитал» деган радионинг эрталабки рекламаларининг ҳар дақиқаси 6-7 минг фунт-стерлинг туради. «Моника» радиосида 30 сониялик реклама 60 минг фунт-стерлинг. Бир ой мобайнида битта рекламани икки кунда тўрт марта намойиш этиш учун 250 минг фунт-стерлинг тўлаш керак.

Бошқача айтганда, реклама оммавий ахборот воситаларининг қон томири. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас. Модомики, радиоэшиттиришлар, телекўрсатув, газета мақоласи маҳсулот экан, уни сотиш керак. Сотиш учун эса хоҳиш-истакнинг ўзи камлик қилади. Бунинг учун истеъдодли журналист, мохир режиссёр, сифатли қоғоз, замонавий нашриёт ва студиялар учун илғор техник анжомлар зарур бўлади. Буларнинг барчаси катта пул туради. Журналист жонли мақола ёзмаса, режиссёр кўримли кўрсатув, ёқимли эшиттириш тайёрламаса, уларнинг кимга кераги бор? Демак, бундай ахборот воситаларига ҳеч ким реклама ҳам бермайди. Бундай шароитда фақат бир гуруҳнинг манфаатини эмас, балки умумнинг манфаатини, қизиқиш ва дардларини, муаммоларини кўтариб чиққан ахборот воситаларигина яшашга ҳақли. Табиийки, рекламани ҳам ўшаларга берсангиз арзийди. Шу боис ҳар бир муҳаррир, ҳар бир журналист биринчи навбатда яхши мақола ёзишга, қизиқарли дастур тайёрлашга алоҳида эътибор беради. Биринчидан, ёмон маҳсулот тайёрласангиз, сотолмайсиз. Иккинчидан, рекламани бозорга олиб чиқишдан аввал ўзингиз тайёрлаган дастур ёки мақола

шакли ва мазмунини сота билишингиз керак. Учинчидан, бозор — студиянги-нинг харидори, шу боис махсулотингиз унинг талабларига жавоб бериши лозим. Сиз ўз харидорларингизни аниқ билишингиз зарур. Тўртинчидан, сизнинг дастур ёки мақолангиз бозор (аудитория) измида бўлиши керак. Ўз аудиториянги-зни аниқлай билсангиз, ишингиз энгил кўчади. Бешинчидан, малакали ва иқтидорли ходимларга эга бўлишингиз лозим. Кўп нарса уларга боғлиқ. Олтинчидан, реклама берувчилар учун рекламаларнинг фаолияти муҳим аҳамиятга эга. Бу эса сизнинг дастурингизга боғлиқ. Сиз таклиф этаётган нарсалар ўз мижозларини топсагина реклама ҳам «ишлайди».

Ҳақиқий теле ёки радиожурналист қаршисида ҳар доим янги дастур олди-дан «Нимадан бошлаш керак?» деган савол кўндаланг тураверади. Тажрибали журналист ва мутахассислар бу саволга жавоб беришнинг бир нечта вариантларини ишлаб чиққан. Масалан, дастур муаллифи биринчи галда ўз аудиториясини аниқлаб олиши лозим. У тайёрлаган дастурни кимлар, қандай касбдаги, қайси ёшдаги одамлар кўради ёки тинглайди? Иккинчидан, кўрсатув ёки эшиттириш шаклини топиш лозим. Учинчидан, яна аудиторияга қайтиб, уни чуқур ўрганиш керак бўлади. Сиз топган шакл аудиторияга мос келадими ёки йўқми — шунини аниқлаш зарур. Масалан, Лондонда жойлашган «Капитал» радиоси ўз аудиториясини мунтазам равишда ўрганиб боради. Чунки ўртага катта пул тикилган. Мўлжалдан озгина оғиш ҳам рақобатчи-га жой бўшатиб бериш билан баробар. Бу соҳада бир қанча одамлар тингловчи ёки томошабинни айна бугун қандай масалалар қизиқтиради, улар ўз экранларида нимани кўришни истайди, деган каби саволларга жавоб излайди. Бунинг учун турли анкета, саволномалар тарқатилади. Масалан, лейбористлар қандай қилиб ҳокимият тепасига келишган? Бу масалани ёритиш борасида махсус саволнома ҳам мавжуд. Айна пайтда

кўрсатув орасида бериладиган рекламаларга жуда эҳтиёт бўлиб ёндашиш тақозо этилади. Рекламани ҳеч қачон кўрсатувнинг бошида бермаслик лозим. Кўрсатувни одамнинг диққатини жалб қиладиган лавҳа ёки фикрдан бошлаш зарур. Англияда сизнинг аудиториянги-зни қандай одамлар ва қанча одам ташкил этишини билмасдан туриб ҳеч ким реклама бермайди. Агар сиз бундай маълумотга эга бўлмасангиз, билингки, рекламадан маҳрумсиз. Бу маълумотлар матбуотда эълон қилинади.

Албатта, «ёзиб ишлайдиган журналист»нинг йўриғи бошқа. У бутун оғирликни бир ўзи тартади. Ўзи материал йиғади, ўзи таҳлил қиладди, ўзи ёзади ва суд олдида (агар зарурат туғилса) ҳам ўзи жавоб беради.

Инглиз журналистлари «команда» йиғишга катта эътибор беришади. «Команда» дегани — жамоа ташкил қилиш дегани. Бирон-бир бўлимда бўш жой (вакансия) пайдо бўлса, ўша жойга одам олишдан олдин шу ўрин умуман телевидениега нима беради, деган масала устида жиддий ўйлаб кўрилади. Ҳақиқатдан ҳам бўш ўрин мавжуд бўлсагина ўша жойга одам олиш керак, деган хулосага келинади. Энди ходимни вақтинчалик ишга олиш керакми ёки доимий ишга олиш керакми деган масалани ҳал этиш зарур бўлади. Англияда кўпинча бўш ўринларга вақтинчалик ишга олинади. Масалан, «Би-Би-Си»га ишга кириш жуда ҳам қийин. Бунда шартнома фақат маълум муддатга тузилади. Ундан кейин мазкур бўш ўрин учун қанча маблағ ажратишингиз мумкинлиги, одам олгудек бўлинса, қайси пайтда қабул қилиш лозимлиги, сўнг мазкур бўш ўриннинг вазифаси нималардан иборат эканини аниқлайсиз. Бўш ўринга ишга олинган одам махсус ном билан аталади. Масалан, муҳаррир, менежер ёки профессор ва ҳоказо. Ана ундан кейингина танлов бошланади. Энг қизиғи, бу ишларнинг ҳаммаси, жумладан, танлов тестлари, реклама ва ҳоказолар билан махсус гуруҳлар шуғулланади.

Кўриб турганингиздек, чет элда битта одамни ишга қабул қилиш учун атрофлича тадқиқот олиб борилади. Балки шунинг учун уларнинг газеталари ўқишли, дастурлари кўримлидир. Хўш, бу масалалар бизда қандай? Мен бошқаларни айтиб ўтирмайман, шахсан ўзим гувоҳи бўлган, ўз бошимдан ўтказган «тажриба»лар хусусидагина гапираман. Чунки ўзим ҳам бир қатор газёта-журналларда бўлим бошлиғи, бош муҳаррир ўринбосари, бош муҳаррир каби лавозимларда ишлаганман. Тўғриси айтсам, биз муайян ишхонадаги бўш ўриннинг ўзи керакми, деган масала ҳақида жиддий ўйлаб кўрмаганмиз. Негаки, бизда яқин-яқингача ҳам оммавий ахборот воситалари давлатники эди. Улардаги ҳар бир ўринни Молия вазирлиги тасдиқлаб берарди. Шу боис юқоридаги масала бизнинг хаёлимизга ҳам келмаган. Бизда журналистика соҳасига қизиқувчилар жуда кўп. Аммо журналистлар кам. Бизнинг камчилигимизми ёки касб нуқтаи назаридан фожиамизми, биринчидан, ўша ўринга қабул қилинадиган ходимни кўпинча касбимизга умуман алоқаси бўлмаган одамлар танлайди. Шу боис ҳам бўш ўринга ҳақиқий журналистлар эмас, шу касбга қизиқувчилар, ҳавас-

корлар (дилетантлар) қабул қилинади. Ҳа, десангиз, вақти келиб ўрганади, бизнинг вазифамиз ёшларни тарбиялаш, дейишади. Ваҳоланки, журналистика чўпонлик ёки қурувчилик соҳаси эмаски, ишнинг боришини бир-икки кун кузатиб, ўрганиб кетсангиз. Қурилма устида икки ой тик туриб меҳнат қилса, устанинг андавани ушлашига қараб сувоқчиликни ўрганиб кетаверса. Бу касбнинг нонини ейиш учун журналист бўлиб туғилиш даркор. Яъни бунда фақат ўқиш-ўрганишнинг ўзи кифоя қилмайди, худо берган истеъдод, дид-фаросат ҳам керак.

Кейинги йилларда, гарчи журналистлар ўз нонларини ўзи топиб еётган бўлсалар-да, ахборот воситаларимизнинг аксарият қисми ҳамон ҳаваскорлик даражасида қолиб кетаётганини англаб етганимизча йўқ. Чунки бугун ҳам кўпгина газеталарда, радио-телевидениеда бир пайтлар ишга шунчаки ҳавас орқасидан келиб қолган ходимлар меҳнат қиляпти. Ҳақиқий журналистлар эса кам.

Шу пайтгача бизда «индивидуализм» тушунчасини «шахсиятпарастлик» деб талқин этилди. Аммо дунёдаги жуда кўплаб воқеа-ҳодисаларнинг содир бўлиши, улкан қурилишлар, ўлмас асарларнинг яратилиш тарихига назар ташласан-

гиз, уларнинг таг-заминида ўша биз ёмон кўрган «шахсиятпарастлик» ётганини англаймиз. Ўша «индивидуализм» замирида, аслида, шахсиятпарастликдан кўра юксакроқ тушунчалар яширинганини сезмаслик мумкин эмас. Ҳар қандай индивидуализмдаги ҳаракат ботинга қараб интилади. Одам шу тариқа қидирган нарсаларини ўзидан, миллий урф-одатлардан, думлардан топишга уринади.

Шу маънода, журналистика — индивидуализм маҳсулидир. Ҳар бир журналист — мустақил шахсдир. Индивидуализм эса ҳар қандай кулликни, у хоҳ жисмоний, хоҳ маънавий бўлсин, батамом инкор этади. «Журналист, — дейди Жуля Монтен, — ҳаётдаги жуда кўп ярамас нарсалар ҳақида ёзиши ва ҳатто уларни ёқлаши ҳам мумкин. Албатта, муаммога қайси жиҳатдан ёндашишга кўп нарса боғлиқ. Аммо кулликни, инсоннинг мутелигини ёқлаган журналист, у ҳар қанча истеъдодли бўлмасин, журналист эмас».

Жуля 28 йилдан буён парламент мухбири сифатида мақола ёзади. У «Гардиан», «Миррор» газеталарида ишлаган. Парламентдаги аёллар орасида биринчи лобби-мухбир.

— Мухбирликнинг икки тури бор, — дейди Жуля. — Айтайлик, лоббичи мухбирлар кўрган нарсасини ҳикоя қилади, изоҳлайди. Бошқа мухбирлар эса фақат бўлган воқеани шарҳлайди. Лоббичи мухбирнинг асосий вазифаси — шарҳ. Жумладан, у парламент аъзоларининг таънаффус вақтидаги турли мулоқотлари, парда ортидаги гап-сўзлар, масалан, мажлис арафасида қайсидир бир палата аъзосининг бош вазир билан учрашганию уларнинг бирон-бир масала юзасидан ўзаро келишиб олишгани тўғрисидаги тафсилотлар газетада ёзилиши мумкин. Аммо бу ерда бир нарса — ахборот олинган манба қатъиян сир тутилади. Албатта, баъзан манбалар ошқора айтилади. Бироқ унинг ўзига хос шартлари борки, лобби-мухбир уларни бажариши лозим. Масалан, қиролича билан бош вазир ҳафтанинг ҳар сешанбасида

учрашади. Лекин бу ҳақда ҳеч қаерда ошқора айтилмайди...

Англия парламенти икки палатадан — куйи палата ва лордлар палатасидан иборат. Парламентнинг 657 аъзоси бўлиб, шундан 140 нафари аёл. Парламент мажлисларида истаган одам, хоҳ журналист, хоҳ сайёҳ ёки Англиянинг оддий фуқароси бўлсин, қатнаша олади.

Парламент мажлислари ўтказиладиган залнинг энг юқорисида кузатувчилар учун махсус жой ажратилган. У ердан парламент аъзоларининг баҳслари, гап-сўзлари бемалол эшитилиб туради. Масалан, биз борган куни парламент аъзолари Бош вазир Тони Блэр ҳисоботини тинглади. Бир томонда — консерваторлар партиясининг вакиллари, иккинчи томонда эса лейбористлар Бош вазир фаолиятини, Англиянинг ўша пайтдаги ички ва ташқи сиёсатини, иқтисодий масалаларни жиддий муҳокама қилдилар. Мен шу пайтгача аския фақат ўзбек халқиға тегишли санъат деб юардим. Ўша мажлисда қатнашиб билдимки, инглизлар ҳам аскиябозликда ўзбеклардан қолишмас экан. Парламент мажлисида иштирок этарканмиз, бир нарсани аниқ ҳис қилиш мумкин эди. Бу — депутатларнинг эркинлиги.

Биз Англия ҳаёти, матбуоти, телевидениеси билан танишар эканмиз, бу ерда матбуот — бетараф қатламнинг ҳақиқий қобиғи эканини кўрдик. Бу қобиқ жамиятда эсадиган ҳар бир эпкини сезади. Унинг учун майда мавзу, катта мавзу деган гаплар йўқ. Унинг энг муҳим вазифаси — инсонга холис ахборот бериш, жамоатчилик фикрини шакллантириш, уни хавф-хатарлардан огоҳлантириш, маълумотли қилиш ва албатта бўш вақтини мароқли ўтказишга ёрдам беришдан иборат. Масалан, биз Лондонга борган кунларимиз «Гардиан» газетаси саҳифаларида уй хайвонлари гўштининг ирсиятга таъсири муаммоси кенг муҳокама қилинаётган экан. Мазкур газетанинг кунлик тиражи 401 минг нусха.

Француз файласуфи Вольтер «Эркин-

лик ва мулк — табиат нидоси» китобида эгаменлик концепцияси хусусида фикр юритар экан, бундай деган: «Эгаменлик манбаи миллат бўлиб, ҳар қандай ҳокимият, жумладан, қирол ҳокимияти ҳам ана шу манбага асосланиши лозим. Жамият ҳар бир мансабдор шахсдан унга топширилган бошқарув фаолияти юзасидан ҳисобот сўрашга ҳақли». Бизнингча, ана шу ҳисобот ахборот воситалари орқали берилиши, муҳокама этилиши керак. Вольтер даврида ҳам, ундан кейин ҳам шундай бўлган. Модомики, юртимизда биз фуқаролик жамияти қурмоқчи эканмизми, ахборот воситалари қонунлардагина эмас, амалда ҳам эркин бўлиши керак. Бунинг биринчи шarti — улар хусусий ёки жамоатчилик асосида бошқарилиши лозим. Жумладан, Англияда матбуотнинг 86 фоизи турли гуруҳлар қўлида; «Ньюс интернейшнел» тасарруфида бутун матбуотнинг 38 фоизи жам бўлган. Бу гуруҳни Мердок гуруҳи ҳам деб аташади. «Юнайтед» гуруҳида 15 фоиз, Д.Миррорда 20 фоиз, «Ассосштайтед экспресс» гуруҳида эса 13 фоиз матбуот нашрлари жамланган. Қолган 14 фоиз газеталар либерал газеталар (масалан, «Гардиан», «Таймс» каби) ҳисобланади. Бу гуруҳларнинг ҳар бири мустақил ахборот қироллиги мақомига эга. Жамиятда юз бераётган ҳар қандай воқеа-ҳодиса, янгилик, сиёсий-иқтисодий ўзгаришлар уларнинг назаридан четда қолмайди. Бу гуруҳлар учун ўнлаб ижтимоий институтлар, юзлаб агентликлар, минглаб мухбирлар, журналистлар хизмат қилади. Англияда полиция ходимларини жуда кам учрата-сиз. Воқеа-ҳодиса содир бўлган жойга биринчи бўлиб полиция ходими эмас, балки газета мухбири етиб боради, десалар, ишонаверинг. Шахсан ўзим Лондонда бир ярим ой давомида икки жойда — қиролича саройи бўлмиш Букенгем ва Понтобелло бозорида полициячиларни кўрдим, холос.

— Ёлғизлик муаммоси ҳам азалий

мавзулардан ҳисобланади, — дейди Жуля кейинги кундаги машғулотда. — Сизларда билмадим-у, аммо бизда бу мавзу ҳақида кўп ёзишади. Ҳатто «Самаритлар» деб номланувчи жамоатчилик ҳаракати ҳам бор. Бу ҳаракат тахминан ўтган асрнинг 50-йилларидан бошлаб фаолият юрита бошлаган. Ҳаракатни доктор Вар номи билан боғлашади. Эмишки, илк бора «ой кўрган» расида қиз касал бўлиб қолдим деб ўйлаб, кўрқанидан ўз жонига қасд қилади. Қиз жасадини қабрга қўйиш чоғида бояги жамоатчилик ҳаракати пайдо бўлади. Фожиавий ҳодиса доктор Варни қаттиқ изтиробга солади. У қизчанинг ўлимига асосий сабаб унинг ёлғизлиги эканини тушуниб етади. Шунингдек, жамият шу пайтгача ўзи англаб етмаган қандайдир ёрдамга муҳтож эканини ҳам доктор пайқаб қолади. Бу ёрдам асога суянганча кетиб бораётган йўловчига кўмак беришдан бошланади...

Жуля ушбу жамоатчилик ҳаракати ҳақида сўзлар экан, газетада чоп этилган ҳар бир ахборот, ҳатто мўъжаз мақола ҳам, одамга фикр бериши, уни янгиликдан хабардор қилиши лозимлигини уқдириб, кичик бир маълумотни қўшиб кетди: иш кунлари Лондон марказига бир миллиондан кўп одам йўл олади. «Лондон транспорти» топилмалар бюроси йилига 20000 та йўқотилган китоб, 11000 та саквож ва 5000 дона кўзойнак тўплайди. «Айтмоқчи, сизлар истиқомат қилаётган Шаҳзода хиёбонидаги меҳмонхона мижозлари ҳам буюмларини тез-тез йўқотиб туради. Эҳтиёт бўлинглар. Чунки паспорт тизими жорий этилмаган бу мамлакатда бир марта қўлга тушмагунингизча ҳамма нарса қизиқ туюлаверади», деб огоҳлантириб қўяди Жуля гапининг ниҳоясида.

Хайрият, биз буюмларимизни ҳам, бошимизни ҳам йўқотмасдан омон-эсон Ўзбекистонга қайтиб келдик. Шаҳзода хиёбонидаги меҳмонхона бизга вақтинча бошпана бўлди, холос.

Yana fors taronalari

Асқар МАҲҚАМ

*Доғлар кетмиш мажруҳ кўнгилдан,
Маст васваса кўзғамас тугён.
Мен дардимга Техрон гулидан
Чойхонада тополдим дармон...*

Сергей Есенин

«МАҚБАРАТ УШ-ШУАРО»ДА

Табриз шаҳрида Исломга қадар ўтган 407 нафар шоир дафн этилган «Мақбарат уш-шуаро» (Шоирлар қабристон) бор.

Исломдан кейин ва ҳозир ҳам бу ерга фақат шоирлар дафн этилади.

Сорбонга ўтиндим: «Нахот «Мақбарат уш-шуаро»ни кўрсатмайсан? Биз бу мазорни зиёрат қилмай Табриздан кетмаймиз». Сорбон шумшайди, посбон ҳайрон. «Вақтимиз зиқ», деди кимдир...

Мозорбонга дедим: «Бу ерга фақат шоирлар дафн этиладими?» У «Ҳа», деди. «Шоҳ ҳам, гадо ҳам қўйилмайдими?» «Йўқ», деди мазорбон. «Бу ерга қўйилган энг сўнгги шоир ким?» дедим. «Шаҳрийёр», деди мазорбон. «Мен ҳам шоирман», дедим маъюс тортиб.

*Эй мазорбон!
Эй мазорбон!
Бунча гамгин мазоринг!
Йўлда ётган тош эмасман,
кўрсат менга барини.
Эй мазорбон!
Эй мазорбон!
Бунча қизгин бозоринг!
Менга кўрсат энг аввало
Шамсиддиннинг¹ қабрини...*

¹ Шамс Табризий назарда тутилади.

Эй мозорбон!
 Эй мозорбон!
 Даҳмаларинг бунча чўнг,
 Шунча шоир қандай сизди
 бир мозорнинг бағрига?
 Эй мозорбон!
 Эй мозорбон!
 Нечун зарра ишинг йўқ,
 Бошла мени энг аввало
 Шамсиддиннинг қабрига.

Эй мозорбон!
 Эй мозорбон!
 Гўрковингни бир кўрсат,
 Ғассолингни чорлагин, кўзларига тикилай.
 Эй мозорбон!
 Эй мозорбон!
 Ранжимагин сен фақат,
 Шамсиддиннинг қабрин кўрсат,
 тупроғига йиқилай...

Эй мозорбон!
 Эй мозорбон!
 Йўлим менинг олисдир,
 Оёғимда зарра мадор,
 танда зарра қувват йўқ.
 Эй мозорбон!
 Эй мозорбон!
 Билмадим не боисдир,
 Бу дунёда менда ҳам бир
 Шамсиддиндек улфат йўқ...

Эй мозорбон!
 Эй мозорбон!
 Кўнглимда бир заҳм бор,
 У Табризнинг тупроғига жуда-жуда ўхшайди.
 Эй мозорбон!
 Эй мозорбон!
 Кўнглимда бир ваҳм бор,
 Қулоқ бергил, сўйламасам уни сира бўлмайди.

Эй мозорбон!
 Эй мозорбон!
 Айтгил, нечук ҳикматдир,
 Бу оламда тоқ ўтганни

хок қаърига жам этдинг?
Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Бахтми бу ё қулфатдир,
Чориққа зор шоирни ҳам
ўлагач, мухташам этдинг?

Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Мен ҳам битта шоирман,
Гарчи яқом чок эмасдир,
кўнглимда минг-минг чок бор.
Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Оҳ урсам, бу оҳимда
«Мақбарат уш-шуаро»ни
уйғотгучи титроқ бор!..

Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Гарчи келдим бош уриб,
Неча-неча шоирларга макон берган азизга.
Эй мозорбон!
Эй мозорбон!
Изн берил,
бош уриб
жон берайин
Шамсиддинни йўқотган бу Табризга...

ХАЙЁМ

Хайём! Бу масжиднинг зар қуббалари
Нечун тўнтарилган жомга ўхшайди?
Нечун шайхулисломнинг турбатлари
Пишиқ гиштдан десам, хомга ўхшайди?..

Хайём! Хаймаларинг чок-чок бўлдилар,
Унда ҷумолилар кезар сарсари.
Сенга қадаҳ сунган гуллар сўлдилар,
Хазон махлуқига ем бўлди бари...

Хайём! Бу Ишқ надир? Жонни сўроқлар,
Қўлда тиги, кесар томирларимни.
Қандоқ чидар сени қучган тупроқлар,
Пароканда айлар хотирларимни...

*Хайём! Қадаҳ сунгилки, отаишдаман,
Агар чўғим тушса, тошлар куядир.
Гоҳо лаъл лабда, гоҳо қошданман,
Бари қоним билан жисмин бўяйдир...*

*Хайём! Мен ҳам битта оишқи зорман,
Менга хуросонлик ҳурлардан гапир.
Бошим олиб кетай десам, ночорман,
Туркистонда қолиб кетди бу фақир...*

* * *

Табриз шаҳрида бир оқшом мушоира бўлди. Мушоирада Техрон ва Табризнинг забардаст шоирлари, ёш афғон қаламкашлари иштирок этдилар. Мушоиранинг бошланиши хийла оғир кечди. Ҳеч ким биринчи бўлиб шеър айтишга журъат қилолмасди...

*Табриз тупроғида оғир кечди тун,
Ҳатто шоирларни босди салобат.
Кел, эй, Мавлононинг ҳурмати учун
Менга Шерозийнинг шеърларидан айт!*

*Табриз тупроғида чайқаларди тун,
Нилий қуббаларда қуръоний оят.
Кел, эй, Табризийнинг ҳурмати учун
Менга Ширвонийнинг шеърларидан айт!*

*Табриз тупроғида адашгандек тун,
Юлдуз сачроғида шода-шоода байт.
Кел, эй, Фирдавсийнинг ҳурмати учун
Менга Шаҳриёрнинг шеърларидан айт!*

*Табриз тупроғида энг охирги тун,
Май ичмай шоирлар юрарди сармаст...
Кел, эй, меҳмонингнинг ҳурмати учун
Менга Навоийнинг шеърларидан айт!..*

* * *

*Қораяди Табриз шомлари,
дарвеш тоғлар аста кўз юмар.
Эртақларда ўлмас шоҳларни
пари қизлар ўпиб ўлдирар...
Лаб тутаркан бу маккоралар,
оғу билан бўяниб рангин.*

Шаҳанишоҳлар, ҳай бечоралар,
жон бераркан ушлаб юрагин...
Қорайганда қора қасрлар
жимжит ҳарам ичра тўлганиб,
Мана, неча-неча асрлар
шоҳлар ётар ерда булганиб.
Балки эртак, балки чин-ёлгон,
нима дердим, менга барибир...
Паривашлар бўярлар ҳамон
оғу билан гунча лабларин...

ҲАЗОРА НОЛАСИ

Мусофирман,
гарибман,
билмам...
Табриз, менга афсоналар айт!
Юриб-юриб бунда келибман,
Табриз, менга афсоналар айт!
Аразладинг ва қаро кийдинг,
Қаро зулфинг, қародир қошинг.
Карбалода йиглаб йиқилдинг,
Ҳусайндек кесилди бошинг.
Табриз, менга афсоналар айт,
Тунлар ҳижоб кийганида тек.
Менинг кампир бувим ҳам бир пайт
ҳижоб кийиб юрарди сендек.
Табриз, менга афсоналар айт,
қаро қошли қизларинг яшир.
Гавҳар денгиз қаърида фақат,
гавҳар ерда ётмайди, ахир.
Табриз, менга афсоналар айт,
мен-да гариб,
сен-да гарибсан
Табриз, менга афсоналар айт,
мен-да Табриз,
сен-да Табризсан...

ЎЛГАН ОҚҚУШ

Албурс этагида юксак чинорлар
қўриқлайди собиқ шоҳ саройларин.

Бу ерда бир замон банг жонороллар
қийратиб ўтганлар Техрон ойларин...
Башанг ҳовузларда оққушлар мисол
юзган паривашлар оқ тутун чулғаб.
Шоҳнинг кўксидаги туклари хиёл
тегса, қасрлар-да кетган зириллаб.
Қайноқ эҳтироснинг жўшган қозони,
олтин равоқларда ёнган лаъллар.
Шоҳнинг тиззасида ётган Техронни
ҳамон хотирлайди бўм-бўш қасрлар...
Энди ширатгоҳлар мўлтирар ёлғиз,
наҳсу ҳирс сўнди от кишинашларидек.
Қоп-қора булутлар чекинди олис,
малика Фараҳнинг ўйнашларидек...
Техрон таҳоратсиз тонглар ортидан
масжид минорларин кўтарди баланд,
чиқиб кетди хоин «ёр»лар ёдидан
ва сузик қизларнинг оҳлари дардманд...
Энди чилим тортиб бунда кечалар
ёд этади босриқ тушдек кечмишини.
Чинорлар негадир сирли чайқалар
қасрлар эслатар ўлган оққушини...

ТАБРИЗ МУСЛИМАСИ

Дедим: «Исминг недир, эй моҳитобон?»
Деди: «Исмим ёлғиз Худога аён!»
Дедим: «Наҳот шунча сирлидир исминг?»
Деди: «Сўрма, мени гуноҳкор қилдинг!»
Дедим: «Осийларга тўладир дунё!..»
Деди: «Мен билмасман, билар Кибриё!»
Дедим: «Мен шоирман, ҳофиз наслидан!»
Деди: «Мен Табризнинг муслимасиман!...»

ЙИҒЛАЁТГАН КЎК МАСЖИД

Йиртилиб ётибди буюк бир масжид,
саганалар турар ўриндиқ бўлиб...
Худонинг қаҳрими ё бир мустабид
Оллоҳнинг уйига кирмиш ёприлиб.
Тикилдим, кўзимга қон тўлди гўё,
масжид бурдаларин кўтаргим келди.
Ахир, бу ўзининг уйинг-ку, эй воҳ,

Худованд, масжидда гуноҳ не эди?..
 Эҳтимол, салтанат — наҳс босган уйдир,
 Эҳтимол, малика — ғар ё зинокор.
 Худованд, бу ахир байтул-маъмурдир,
 не учун айладинг уни хору зор?
 Кошинлар юлинган юракдек ётар,
 ўйилган кўз каби девор дарзлари.
 Бир умр зикрингдан тинмаган зотлар
 изи ҳам тўзгандир гирдибод каби...
 Қаёқдан билардим?.. Оёғим титраб,
 гиёҳдек чўнг девор остида қотдим.
 Бизлар-ку қошингда турибмиз йиғлаб,
 Кўк масжид не учун йиғлар, худойим?..

* * *

Тун эди...
 Ва Табриз даҳмаларида
 мен девон ушлаган руҳларни кўрдим.
 Хонларни еб чўккан қалъаларидек
 сўнгақлар кечалар тентирарди жим...

Тун эди...
 Ва мурғак Имоми Маҳдий
 зулматга чўкарди гўё беасар...
 Табризда ҳар дарахт бир шоир эди,
 сўнг ҳар бир дарахтни кесди минг лашкар...

Тун эди...
 Фалакда ой парча-парча...
 Қилич ва бош бунда мангуга бирдек...
 Ёр эмас, девонин қаттиқ қучганча
 шоирлар тентирар Шамс Табриздек...

КАНДУВОН

Табриз шимолида, шаҳардан тақрибан эллик-олтмиш чақирим нарида
 «Кандувон» деб номлангувчи тоғ қишлоғи бор. Бу қишлоқ аҳли қарийб
 минг йилдан буён тоғ ўнгиридаги сунъий горларда яшайди. Бу ерда 950
 хонадон бўлиб, аҳоли икки мингдан зиёддир.

Бу дунё аслида Кандувон экан,
 ҳаётнинг маънисини шунда жамулжам.
 Оламни вайрона бир работ деган
 машойих қай ҳолда яшаган, билмам...

Валекин Кандувон бир гордир тамоm,
уйилган кўзлари — туйнук, тирқишдир.
Молингни ҳайда, эй аҳли мусулмон,
дунё бу — охираm сари юришидир...
Мен келдим уялиб энгил-бошимдан,
термилдим бу ялангоёқларга жим.
Қачондир фаромуш бўлди ёдимдан
нур эмас, тунроқдан яралганлигим...
Тур узра тургандек ҳазрати Мусо
ўқраяр чўққи даҳр нокасларига.
Кандувон тўлқиндек тунурар гўё
дунёнинг бемаъни ҳавасларига...
Иштонли-иштонсиз, салла-салласиз
бу ерга келишар аҳли томоша.
Бақрайиб, сўкиниб маза-матрасиз
кетишар олифта шаҳарга шоша...
Кандувон горларин кўзи чуқурдир,
тубида азалий ҳикмат намоён.
Эй катта шаҳарлик, юзларингни бур,
Кандувон мўминдир, Канду — мусулмон...
Сирғалиб, туртиниб, жеркиб юрганлар
тикилар горларга: «Тирикми булар?...»
Бир сариқ хонимга қораси айтар:
«Оҳ, Худо, ваҳишийлар, нуқул ваҳишийлар...»
Ахтариб юргандим дунё тубини,
тубсизлик қошига келдим ногаҳон.
Салмоқлаб чўққининг пок тунугини
дедим: «Бу дунёнинг туби — Кандувон».
Бўларкан оқ қаср, кўк қасрдамас,
горларда яшаса бу фоний одам.
Бировнинг бошида, орқасидамас
яшаса бўларкан ўз ҳомига ҳам...
Эй дунё золлари!
Эй такаббурлар!
Эй сунда чўмилиб, сипқорганлар жом!
Сизни ҳам емоққа шайдир қубурлар!
Сизни ҳам ер ютар бир кун батамом!..

O'z davri tafakkuri mahsuli

Маълумки, Алишер Навоий сиймоси қўп асрлардан бери қалам аҳлини тўлқинлантириб, янги-янги изланиш ва тадқиқотлар олиб боришга, унинг бадиий тимсолини яратишга ундаб келмоқда. Буюк мутафаккир образини сахна асарлари орқали гавдалантириш айниқса гоят масъулиятли вазифа (чунки асар сахнага чиқса, уни минглаб томошабин кўради) ҳисобланади. Бу борадаги дастлабки қадамни шоир ва драматург Уйғун ҳамда адабиётшунос Иззат Султон («Алишер Навоий» драмаси) қўйган эди. Кейинчалик Иноят Махсумовнинг «Навоий Астрободда», Восит Саъдулланнинг «Салтанат ларзада», Жўра Маҳмуднинг «Адолат куни» пьесалари дунёга келди. Бу асарларнинг ҳар бири ўзига хос услуби ва жанр талабларига мувофиқ талқини билан ажралиб туради. Лекин Уйғун ва Иззат Султон қаламига мансуб драма узоқ йиллардан буён сахнадан тушмай келаётган асар сифатида алоҳида ўрин тутди.

Асарнинг бундай муваффақиятига сабаб — муаллифларнинг Алишер Навоий образини яратишга катта масъулият билан ёндашганларидадир. Адиблар улуғ зот сиймосини бадиий адабиётга олиб киришдан аввал Навоий асарларини қунт билан ўрганган, драма воқеаларини тарихий манбалар асосида ривожлантиришга интилган. Асар биз билган ҳолга келгунга

қадар бир неча бор қайта ишланган ва ниҳоят, 1945 йилда Ҳамза номидаги театрда (дастлабки намойиши 1 апрелда бўлиб ўтган) сахналаштирилган. Ушбу намойишдан сўнг авж олиб кетган муҳокамаларда ҳукмрон мафкура нуқтаи назаридан ёндашган танқидчилар, тарих ҳақиқатини бузиб бўлса-да, Навоий ва Ҳусайн Бойқаро муносабатларини кескинлаштириб кўрсатишни талаб қилган. Уларнинг фикрича, ўта идеаллашиб кетган Навоий образи шундай қилинсагина ҳаётий прототиپига яқинлашар эмиш. Тўғри, муаллифлар, сахналаштирувчи режиссёр — Маннон Уйғур ва театр жамоаси бунга қаттиқ қаршилик кўрсатган. Бироқ қайта-қайта муҳокамалар ва талаблар режиссёрни ён беришга мажбур қилган. Натижада спектаклда Навоий ва Бойқаро ўртасидаги муносабатлар анча кескинлаштириб, зиддиятлар бўрттириб талқин этилган. «Ҳар кеча қўйилганда спектакл турли тўсиқларга дуч келар эди. Муҳокамалардан бирида Ойбек қатнашгани ва Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги кескинликни юмшатишни илтимос қилгани эсимда», деб хотирлайди Зикир Муҳаммаджонов (З.Муҳаммаджонов. «Кўнгил сафари». «Халқ сўзи», 2001 йил, 9 февраль).

Бундан ярим аср илгари сахна юзини кўрган бўлса-да, томошабин эътиборидан

тушмай келаётган ушбу асардаги Навоий билан Хусайн Бойқаро муносабатлари ҳаётий ҳақиқатга яқинми, деган саволга ҳали-ҳануз аниқ бир фикр билдирилгани йўқ. Биз ушбу мақолада баҳоликудрат икки буюк шахс ўртасидаги муносабатларни тарихий манбалар асосида ўрганиб, унинг драматургиядаги инъикоси масаласига ойдинлик киритишни мақсад қилдик.

Адабиётимизнинг буюк асосчиси ҳақида асар ёзишга киришар эканлар, драма муаллифларини шоир ҳаёти ва ижодининг барча тафсилотлари эмас, кўпроқ Навоийнинг ҳокимиятга, шоҳга бўлган муносабати қизиқтирган. Драматургларнинг меҳр-муҳаббатидан асосан Навоий образигина баҳра олган, Хусайн Бойқаро образи эса бундан бутунлай маҳрум бўлган.

Жуда кўп тарихий манбалар Алишер Навоий билан Хусайн Бойқаро ўртасидаги муносабатлар ҳақида маълумот беради. Энг муҳим манба, аввало, бу улўғ зотларнинг ўз асарларидир. Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида шундай фикрлар бор: «Салтанат баҳрининг дурри яктоси ва хилофат сипехрининг хуршеди жаҳонороси, саховат ҳавосининг абри гуҳарбори ва шижоат бешасининг хузабр шикори, адолат чаманининг сарви сарбаланди ва мурувват маъданининг гавҳари аржуманди, кўшиш размгоҳининг Рустами достони ва бахшиш базмгоҳининг Ҳотами замони, фасоҳат илмининг нукта бирла сеҳрсози ва балоғат жаҳонининг диққат бирла мўъжиза пардози — Султон ус-салотин Абулғози Султон Хусайн Баҳодирхон —

*Ким мулки, давоми то қиёмат бўлсун,
Зотиға бу мулк узра иқомат бўлсун,
Адл ичра тарийқи истиқомат бўлсун,
Олам аҳли учун саломат бўлсун».*

(Алишер Навоий. «Мажолис-ун нафоис». Мукаммал асарлар тўплами, 13-жилд. Тошкент, 1997 йил, 173-бет.)

Алишер Навоий Хусайн Бойқаро шаънига юқорида тилга олинган асарининг бутун бир боби — саккизинчи мажлисини бағишлар экан, унда тахт соҳиби ҳақида меҳр билан тўлиб-тошиб фикр юритган.

Алишер Навоий Хусайн Бойқаро қаламига мансуб «Рисола»дан таъсирланиб,

унга жавобан «Назм ул-жавохир» номли асар ҳам ёзган. Унда Хусайн Бойқаронинг миллат маданий ҳаётида тутган ўрни ва марҳаматига алоҳида эътибор берилган. «Навоий Хусайн Бойқаронинг ижод аҳлига кўрсатган беа-

дад иноят ва марҳаматларини мақтайди, жумладан, ўзига бўлган эътибор, ҳурмат, «Рисола»даги таърифу баҳоларга шукргузорлик изҳор қилади. Бу эътирофлар шундайин хокисорлик билан изҳор қилинадики, бу ҳол матн зимнидаги гоъвий ниятни идрок этиш, шоир руҳиятидаги кўтаринки бир кайфиятни илғаб олишга кўмак бергандек бўлади». (С. Фаниева. «Ҳар бирини тўрт дури гавҳар дегил». «Имом ал-Бухорий сабоқлари», 2001 йил, 3-сон.)

Уйғун ва И.Султоннинг «Алишер Навоий» драмасида Навоийнинг Хусайн Бойқарога муносабатида юқоридаги руҳнинг устувор бўлишига эътибор қаратилган. Халқ исёнини бостиришда, тож-тахт учун Бойқарога қарши курашга бел боғлаган Ёдгорбекни тинчитишда, салтанатга қарши бош кўтарган Бадиуззамонни ота билан яраштиришда, ўз иниси Дарвешалининг кўзғолонини бартараф этиш юзасидан шаҳаншоҳ фармонларини бажариш борасидаги хатти-ҳаракатларда ана шундай самимият балқиб туради.

Бироқ асарда Навоий қанчалик султонга садоқатли бўлмасин, ундан фақат жафо кўради. Булар Хусайн Бойқаро халқ фаровонлиги йўлида берган ваъдаларнинг пуч эканини англаб етганида, севгилиси Гулининг ҳарамга олиб кетилганида, Жаллоддиндек асл инсоннинг боши олинганида, Мўмин Мирзонинг қатл эттирилишида, иниси — адолат учун курашувчи Дарвешалининг зиндонга солинишида айниқса яққол намоён бўлади. Халқдан олинган солиқларнинг кўпайтирилиши, зулмининг кучайиши, ноҳақ қурбон бўлган-

лар — барча ба-
р ч а с и
икки дўст
орасидаги
низони кес-
кинлашти-
риб, уни авж
нўқтага олиб
чиқади.

Бу икки
шахс ўрта-
сидаги бу
қадар кес-
кинликнинг
тарихий за-
мини асар-
да қаламга
олинган да-

ражадами? Таниқли тарихшунос Бўрибой Аҳмедов Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий муносабатлари ҳақида фикр юритар экан, шундай ёзади: «Султон Хусайн Бойқаронинг бахти шунда эдики, у то умрининг охирига қадар давлат ишларида Алишер Навоийга суянди, ҳазратнинг маслаҳатларини ерда қолдирмади. Аслида, Султон Хусайннинг буюклиги ҳам мана шунда — Навоийдан узоқлашмаганида. Темурийлар салтанатига Хусайн Бойқаро подшоҳлик қилган йиллар тарихи синчиқлаб ўрғанилган пайтда қай бир зот — Алишер Навоийми ёки Султон Хусайн Бойқароми, ҳақиқий подшоҳ эканини билиб бўлмайдиган ҳолатлар анчагина учрайди» (Б.Аҳмедов. *Ўша китоб*, 247-бет).

Навоий Бойқаро саройида аввал муҳрдор, сўнгра бош вазир мансабига (1472) тайинланган. Бойқаро Навоийни шунчалик юқори кўяр эдики, машхур тарихчи олим Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида таъкидланишича, султон томонидан «Олий даражадаги амирлардан амир Музаффар Барлосдан бошқа ҳеч ким амир Алишердин аввал муҳр босмасин», деган ҳумоюн ҳукм эълон қилинди» (Б.Аҳмедов. *Ўша китоб*, 248-бет).

Драмада эса бутунлай ўзгача вазият кўзга ташланади. Унда Хусайн Бойқаро иродасизлиги туфайли вазир ва бекларнинг Навоийга қарши фитнасига учиб, яъни салтанатдан ажраб қолиш хавфидан қўрқиши натижасида дўстини Астрободга сургун қилади. Тўғри, Навоийнинг Астро-

бодга ҳоким қилиб юборилиши драматурглар томонидан тўқиб чиқарилмаган. Бу — бор гап.

Навоий паноҳида катта бўлган тарихчи Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарида бу ҳақда қизиқарли маълумотлар учрайди: «892 йилнинг қиш фасли (1487 йил) ... (подшоҳ) султон ҳазратларининг яқин дўсти Низомиддин Алишерни дорулфатҳ Астрободнинг ҳокимлиги билан сарафроз этишга майл қилди. Равшан дилидаги сирни тўғри тадбирли амир олдида ўртага қўйганда, тангрига шўқрим, аввал тариқат сулукига муҳаббати ортиқлигидан муаттар хотирига хоқонийнинг муҳим ишларига қафил бўла олиши ва бу амирни қабул қилиши хусусида оғиз очмади. Лекин ўтиниб сўрагандан ва муболағадан сўнг рози бўлди. Олампаноҳ даргоҳининг мулозимларидан амир Низомиддин Бобо Али ва амир Бадриддинни бирга олиб кетди. Амир Алишер Астрободга яқинлашиши билан амир Мўғул шаҳарни (Журжонни) бўшатиб чиқди ва азимат байроғини Марвга қараб кўтарди. Адолат хислати Амирнинг ҳашаматли келиши билан Астробод гулзорлари Эрам гулистонининг рашкини келтирадиган бўлди. Саййидлар, уламо, шарофатли кишилар фахрландилар, раият ва деҳқонлар ушбу адолат ва инсоф нури билан зулму истибдоддан нажот топиб, эмину омонлик тўшагида роҳат топдилар. Мозандарон, Рустамдор ва Филон вилоятларининг ҳокимлари ул жанобнинг ҳукумат тепасига келганини эшитиб, бўйинларини итоат ҳалқасига солдилар ва Астрободга элчилар юбордилар» (Б.Аҳмедов. *Ўша китоб*, 247-249-бетлар).

Бу эътирофдан очик кўриниб турибдики, Навоийнинг Астрободга юборилиши, драмада кўрсатилганидек, сургун эмас, балки Бойқаронинг раият ишларини йўлга солиш мажбуриятидан келиб чиққан тадбир эди. Зеро, айнан шу йўл билан сарҳадлар осойишталиги таъминланди, яъни ҳужумга тайёрланаётган амир Мўғул Алишер Навоий Астрободга яқинлашгани хусусидаги хабарни эшитиши билан кўшинини олиб Марв томон йўналтирди. Шу пайтга қадар бўйсунини истамаётган кўшни вилоятлар — Мозандарон, Рустамдор ва Филонлар итоат этиб, ўз элчиларини Астрободга юборади. Шу тариқа Сул-

тон Хусайн Бойқаро салтанатнинг шимолий чегараларига хавф солиб турган дашти-қипчоқликлардан ва Мулки Ажам томонидан хавф туғдираётган жалойирлардан кутулиш учун энг мақбул йўл танланган. Хусайн Бойқаро эса Навоийнинг нафақат салтанат ичкарасида, балки салтанат ташқарисида ҳам обрў-эътибори жуда юқори эканини яхши билган.

Агар Султон Хусайн Бойқаро 1478 йилда салтанат осойишталигини кўзлаб Навоийни Астрободга ҳоким этиб тайинлаган бўлса, кейинчалик — ҳазрат кексайиб қолган кезларда ҳатто ҳаж сафарига боришига ҳам розилик бермайди, бунинг натижасида юртда парокандалик бошланиб кетишидан хавфсирайди. Охир-оқибат Навоий улус осойишталигини ўйлаб, бундай улғу сафардан воз кечади.

Бундан кўринадики, Алишер Навоий султон саройида жуда юксак қадрланган.

Биз, албатта, драматургларнинг қаҳрамон яратиш борасидаги маҳоратларини шубҳа остига олмоқчи эмасмиз. Зеро, асар муаллифлари (айниқса, Иззат Султон) Навоий ижодининг йирик тадқиқотчиси эди. Юқоридаги тарихий сохталаштириш сабабларини эса асар яратилган давр сиёсатидан, унинг ҳукмдорлар — шоҳларга муносабатидан қидирмоқ лозим. Буларнинг натижаси ўлароқ, драмада Хусайн Бойқаро образи бирёқлама акс эттирилди ва у анча иродасиз, калтабин шоҳ сифатида намоён бўлди. Тарихий ҳаётга бундай ёндашув оқибатида нафақат Бойқарога, шу билан бирга, Навоий сиймосига ҳам соя ташланган. Умуман, Навоий ва Хусайн Бойқаро муносабатларини нафис ва нозик муносабатлар эди, десак, хато қилмаган бўламиз. Бизгача етиб келган бир қатор тарихий манбалар ҳам ушбу мулоҳазамизни тасдиқлайди.

«Алишер Навоий» драмасынинг 1991 йилги янги талқинида бу икки шахс ўртасидаги сунъий кескинликларни юмшатишга интилишни кўрамиз. Саҳналаштирувчи режиссёр Турғун Азизов тақлифига кўра, асар муаллифларидан бири — драматург Иззат Султон пьеса моҳиятига путур етказмайдиган баъзи бир ўзгартиришлар қилган. Шундан сўнг асардаги зиддият икки

шахс орасида эмас, балки салтанат билан шоир, эзгулик ва ёвузлик ўртасидаги қарама-қаршилик сифатида намоён бўлади. Алишер Навоий ва Хусайн Бойқаро

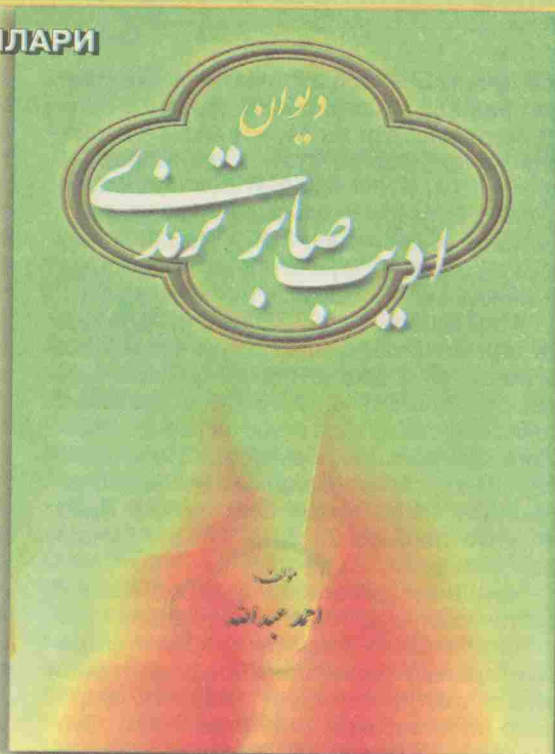

образларининг аънавий талқинларидан фарқли ўлароқ, бу гал ҳар бир образни икки-тадан актёр ижро этди. Бу талқин орқали юқоридаги образларнинг ёшлиги ва кексалиги орасидаги фарқлар, спектаклнинг дастлабки ва сўнгги воқеалари орасида ўтган катта даврни таъкидлаш имконияти туғилди. Тан олиш лозим, янги талқинда Навоийнинг инсоний хислатларини кучайтириш учун бир қатор янгиликлар қилинган бўлса-да, бироқ Хусайн Бойқаро образи ўз ҳолича қолган, у яна иродасиз ва узокни кўра олмайдиган шахс сифатида гавдалантирилган.

Асарнинг янги талқини Уйғун ва Иззат Султон яратган «Алишер Навоий» драмасыга жуда кўп ўзгартиришлар киритиб бўлмаслигини, бир давр тафаккури маҳсули бўлган асарни янги замонга мослаш қийин эканини кўрсатди. Зеро, ҳар қандай жузъий ўзгартириш ҳам унинг бадииятига путур етказди. Асар ўз даврига муносиб ёзилгани ва ўша замон талабларини ҳисобга олган ҳолда саҳналаштирилгани боис, унга киритилган ҳар қандай ўзгартириш ўзини оклайвермайди. Демак, Навоий ҳақида энди янги саҳна асарлари ёзилмоғи лозим. Назаримизда, Хусайн Бойқаро ва Алишер Навоий муносабатларининг ўзи бир қатор драматик асарлар учун манба бўлади. Зеро, бу мавзуга қай томондан ёндашманг, у ўзининг янги хусусиятларини намоён қилаверади.

Аҳмад АБДУЛЛАЕВ

RUDAKIYI SONIY

Дунё тамаддунининг қадимий ва бетакрор ўчоқларидан бири бўлган Термиз замини буюк алломалари, маърифатли зотлари билан шуҳрат қозониб келган. Шундай мўътабар сиймолардан бири Шаҳобиддин Адиб Собир Термизийдир. Ул зот 1078 йилда кўҳна Термизнинг Дуоба маҳалласида таваллуд топган. Отаси Адиб Исмоил шоир ва фозил киши бўлган. Унинг обрў-эътибори баланд экан. Шу боис Адиб Собир ўз даврида Собир бин Исмоил номи билан ҳам шуҳрат қозонган. Адиб Собир Термизий ижоди гуллаб-яшнаган XII асрнинг биринчи ярмида Мовароуннаҳрда истиоралар билан тўла мураккаб ироқий шеърий услуб расм бўлган эди. Термизлик шоир бундан фарқли ўлароқ ўзининг содда услуби билан машҳур бўлди. Бу халқона услубда ёзиш анъанаси асли Рудакийдан бошланган эди. Шу боис Адиб Собир замондошлари томонидан Рудакийий Соний, яъни Иккинчи Рудакий лақаби билан ҳам ном қозонган.

Адиб Собир даври — форс-тожик шеърияти юксак чўққига қўтарилган давр эди. Шунинг учун XI-XII асрларда Самарқанд, Марв, Чағониён, Урганч, Нишопур, Исфохон, Лохур, Фазна ва Термизда ўзига хос адабий мактаблар мавжуд бўлган. Кўпгина шаҳарларнинг қози, раис, ноиб ва бошқа амалдорлари ҳамда нақиб-саййидлари ўз қалъа ва саройларига шоирларни таклиф қилиб, уларни ижодга рағбатлантирар эди.

Адиб Собир Термизий ана шундай муҳитда мадраса таҳсилани олди ва шоир сифатида машҳур бўлди. Эл назарига тушганидан кейин уни термизлик улуг саййид Мажидиддин Абулқосим Али бин Жаъфар Мусавий хизматга жалб этади.

Ушбу зот мансуб бўлган саййидлар Термизнинг қадимий хонадонларидан бўлиб, мазкур шажара асосчиси Ҳасан ал-Амир Жаъфар бин Убайдуллоҳ бин Хусайн Алидир. Ҳасан ал-Амир 850 йилда Арабистондан Самарқандга, кейинроқ Балхга ва сўнгра Термизга кўчиб келади. Умрининг охиригача шу ерда яшайди. Йиллар ўтиб унинг наслидан машҳур термизлик саййидлар сулоласи вужудга келади. Бу орада Арабистондан яна айрим мўътабар саййидлар кўчиб келиб, бу сулола ривожига ҳисса қўшади.

XI-XII асрларда, яъни Адиб Собир яшаган даврда Термизда саййидлар сулоласи ниҳоятда шуҳрат қозонган эди. Шаҳарни бошқариш асосан уларнинг зим-

масида эди. Бу сулола раҳбари “нақиб” деб номланарди. Нақибларнинг баъзилари халифанинг ноиби даражасига етган эди. Жумладан, Адиб Собир Термизийнинг мамдўҳи (мадҳ этадиган кишиси) Мажидиддин Абулқосим Али бин Жаъфар ҳам XII асрнинг биринчи чорагида Термиз саййидлари орасида нақиблик мақомига эришган эди. У баланд мартабали инсон бўлгани боис салжуқий ҳукмдорлар томонидан Термиз шаҳрининг ноиби ҳам бўлади. Термиз XII асрнинг биринчи ярмида салжуқийлар сулоласига тобе эди.

Адиб Собир мазкур нақиб ва саййид хизматида бўлган. Бунга сабаб, биринчидан, саййиднинг ҳурматиззати ва шоирнинг саййидларга бўлган ихлос-эътиқодидир. Иккинчи томондан, саййидлар вакили шоирни ўз ҳузурига неча бор ишга таклиф этади. Саййид шу тариқа саройдаги адабий муҳитни жонлантириб, маърифат ривожига ўз хиссасини қўшмоқчи бўлади. Адиб Собир ноибни меҳр ва садоқат ила мадҳ этиб, унга сидқидилдан хизмат қилади. Унинг фикрича, Мажидиддин Абулқосим Али шу қадар яхши сифат ва эзгу хислатларга эга эканки, ул зот ҳақида шеърлар ёзиш хайрли ва савоб ишлардан эди. Шоирнинг ёзишича, саййидлар вакили замонасининг улуғларидан бўлиб, насл-насаб жиҳатидан пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом хонадонига бориб боғланган. Адиб Собирнинг куйидаги байтларида бунинг тасдиғини кўриш мумкин:

*Вориси Жаъфари Содиқ Али бин Жаъфар,
Он, ки сад шоҳ сазад ноиби як Жаъфари ў.
Он худованд, ки Ҳайдар дилу Зухро насаб аст
Шайъати Ҳайдару Зухро ҳама хидматгари ў,
Аз маолию маони чи тамаъ дори аз он, ки
Алию Фотима бошанд падару модари ў.*

Яъни: Имом Жаъфар Содиқнинг меросхўри — Али бин Жаъфардир. Юзлаб шоҳлар унинг бир ноиблигига тенг келмайди. У улуғ инсондир, қалб қуввати ила Ҳайдарга (Алига) ўхшаб, насаб жиҳатидан Зухрога бориб туташади. Барча тенг мазҳабли Али ва Зухро тарафдорлари эса унинг хизматкорларидандир. Сен маънолар ила олийлик борасида ундан нима таъма қилмоқчисанки, Али ва Фоти-ма унинг отаси ва онасидир.

Адиб Собирнинг сўзларидан шу нарса аён бўладикки, Мажидиддин Абулқосим Алининг насаби Имом Жаъфар Содиққа бориб тақалади. Ул зотнинг «Ал Мусавий» лақабини олиши эса имом Мусо Ризо ҳазратлари наслдан эканини билдиради. Ҳазрати Али, Фотима ва пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо ул зотга аждод ҳисобланади.

Мажидиддин Абулқосим Али — Термиз саййидларининг нақибни ва Термиздаги салжуқийлар ноибни — диний, илмий ва сиёсий ишлар билан бирга шоирлик ва ёзувчилик билан ҳам шуғулланган. Адиб Собир ноибнинг бу борадаги фаолияти тўғрисида маълумот бериб, ул зотнинг насру назм, китобу дафтар сохиби эканини таъкидлаб ўтади. Шоирнинг изох беришича, мазкур шахс Термизда ноиб сифатида қалъа қурдириб ёхуд эски қалъани обод қилиб, унда бирмунча аскар ҳам сақлаган ва ўзи амр-фармон билан машғул бўлган. XII асрнинг биринчи ярмига тааллуқли ушбу маълумотлар Термиз тарихи учун янгилик сифатида хизмат қилиши мумкин. Шу боис Адиб Собир нақиб ва ноиблик мартабасидаги ҳамшаҳридан ҳақли равишда фахрланган. Адиб Собирнинг фикрича, унинг мадҳиялари пайғамбаримиз вориси бўлган ушбу илм ва дин намояндаси ҳақидаги садоқатли қутловлардир. Шунинг учун шоир ўз қасидаларини «пайғамбар аҳли байтининг мадҳияси» деб билади ва бу ҳақда шундай дейди:

*Маддоҳи аҳли байти пайғамбар мораст ном,
Ман донам аз жаҳон шарафи ҳоли аҳли байт.*

Яъни: мен пайғамбар хонадони аъзоларининг маддоҳи, мадҳ этувчиси деб ном олдим. Зеро, бу дунёда пайғамбар аҳли байтининг шарафли ишларини фақат мен биламан.

Таъкидлаш керакки, собиқ шўро мафкураси ҳукмронлиги даврида «маддоҳ», ўринсиз равишда, салбий маъно англатадиган сўзлар сирасига кириб қолган эди. Бу динга ва динни тарғиб этувчиларга даҳрийларча муносабат натижаси эди. Ҳолбуки, маддоҳ, яъни мадҳ этувчи деган сўзда ҳеч қандай салбий маъно йўқ. Шу боис Адиб Собир ўзининг маддоҳлигидан фахрланган. Мажидиддин Абулқосим Алининг таъриф-тавсифи, сирасини айтганда, Адиб Собир Термизий қасидаларида ниҳоятда кенг қамровли ўрин тутати. Шоирнинг таъкидлашича, у мазкур саййидга бағишлаб юзта қасида битган. («Ба сад қасида туро хондаам ҳалиму карим — юз қасидада сени юмшоқ табиатли ва ҳиммати баланд киши деб айтганман».) Аммо бу қасидалардан фақат саксонтаси бизгача етиб келган. Булардан ташқари, шоирнинг таркиббандлари, қитъалари ва ҳатто ғазалларида ҳам мазкур шахснинг таърифи етакчи ўрин тутати.

Бу мадҳияларда Адиб Собир саййидлар вакилини таърифлашда «Хуросон мулкининг раиси», «имомат давомчиси», «адолат қондаси», «муҳтожлар ҳомийси», «пайғамбар хонадони арбоби», «шарқ ва ғарб саййидларининг сарвари», «айтганлари юнонча ҳикматли сўзларга монанд», «нутқи эса Занд-Авесто маъноларини эслатади», «ул зот бузрук инсон, баланд мартабали олим ва сардор», «назм, наср қалам ва китоблар соҳиби», «маҳфилларнинг тождори», «сиёсатшунослик, раҳбарлик қабул қилиш, рад этиш, туҳфа-ҳадялар бериш борасида тенги йўқ инсон», «мусавийларнинг (Имом Мусо Ризо назарда тутилган) улуғ Маҳдуми ва йўлбошчиси», «оламга машҳур саййид ва амир», «ислом динининг шарофатли намояндаси», «шарқ ҳокими ва ғарб муфтийси», «жамии фозилларнинг ҳожатбарор қаъбаси» каби мақтов сўзлардан кўп фойдаланган. Шоирнинг Мажидиддин Абулқосим Алининг фарзандлари, қавм-қариндошлари ва термизлик бошқа улуғ саййидлар ҳақидаги байтларида ҳам бундай иборалар ишлатилади.

Адиб Собир термизлик саййидларни таърифлар экан, муболаға санъатига камроқ мурожаат қилади. У зоти пок ва ҳалол инсонлар ҳақида ортиқча муболаға қилиш ножоиз деб билади. Адиб Собирнинг саййидларга атаб ёзган қасидаларида одоб-ахлоқ, тарбия, инсонпарварлик ҳақида ибратли гаплар кўп. Адиб Собир ушбу мадҳиялар орқали илм эгаси бўлган маърифатпарвар инсон тимсолини яратган. Шу тариқа ўз даврида Мажидиддин Абулқосим Алига ўхшаган комил ва қобил инсонлар кўпайишини мулк, давлат ишлари уларнинг қўлига ўтишини истади. Унинг назарида, шундагина мамлакат обод, унинг тинчлиги барқарор бўлиши мумкин эди. Адиб Собирнинг ижодкор ва файласуф сифатидаги орзу-ниятлари ана шу ғояда мужассамлашган. Мажидиддин Абулқосим Али Термиз ва унинг атрофини обод қилишга катта эътибор берган. Унинг ташаббуси билан Термизда бир қанча масжид ва мадрасалар, боғ ва гулзорлар, хиёбонлар барпо этилади. Адиб Собир Термиз шахрининг ўша пайтдаги қиёфасини шундай таъриф этади:

*Дар замони адлу динаш Тирмизу атрофи ў
Карху, Бағдод аст пиндорию Мисру Бобил аст.*

Яъни: адлпарварлик ва динпарварлик ҳукм сурган Абулқосим Али даврида Термиз ва унинг атрофи ободонликда Бағдодга, кўркамликда Кархга, тараққиётда Мисрга ва шухратда қадимий Бобилга ўхшаб кетди.

Албатта, бу мисраларда бир оз муболаға ҳам йўқ эмас. Аммо улар ўша даврда Термизда катта ободончилик ишлари амалга оширилганидан далолат беради. Агар Термиз ҳақиқатан ҳам улуғвор қиёфа касб этмаганида, бу фикрлар юк-

сак пардаларда айтилмаган бўларди. Термиз ноиби Мажидиддин Абулқосим Али XII асрнинг биринчи чорагида шу тариқа ўз она шаҳрини халифалик пойтахти бўлмиш Бағдод каби обод қилиш истаги билан яшаган. Буларнинг ҳаммаси адиб Собирни илҳомлантириб юборган. У ана шундай илҳом билан жўшиб, Мажидиддин Абулқосим Алининг Термиз ва умуман, Мовароуннаҳр тараққиётига қўшган ҳиссасига қуйидагича баҳо беради:

*Баста кушояд инояти ту ба Тирмиз,
Фитна нишонад хитоби ту ба Самарқанд.*

Яъни: сенинг иноятинг ила Термиздаги барча тугунлар бир зумда очилиб кетади, амру фармонинг туфайли Самарқандда кўтарилган фитналар барҳам топиб, у ерда осойишталик ҳукмрон бўлиб қолади.

Мажидиддин Абулқосим Алининг кенг кўламли фаолияти натижасида Термизда расадхона қурилган эди. Бу ҳақда Адиб Собир шундай маълумот беради:

*Расад, ки аз хулафову мулук асар монад,
Ба рўзгори ту ўро падид шуд итмом...
Бад-он вилояти Тирмиз, ки ҳаст ҳазрати ту,
Зи бими фитна мусаллам шавад чу дар ислом.*

Яъни: расадхонаким, халифалар ва подшоҳлардан нишона қолар, сенинг даврингда (сенинг фаолиятинг билан) бу муҳташам бино барпо этилди... Шундай ишлар ва умуман сенинг мавжудлигинг туфайли ислом даврида Термиз фитна-фужурлардан ҳамиша эмин бўлиб, омонлик топиб келмоқда.

XI-XII асрларда илминужум ривожланиши ва астрологик ҳукм ва тахминларга бўлган эътибори натижасида Хуросон, Мовароуннаҳр ва Ироқу Эроннинг машҳур шаҳарларида расадхоналар бунёд этилган. Бу эса ўз навбатида ободончиликка хизмат қилган. Масалан, XI аср ниҳоясида барпо этилган Исфаҳон расадхонаси шулар жумласидан эди. Бу расадхонада Лавқарий, Исфизорий, Умар Ҳайём, Воситий каби даврининг машҳур олимлари ижод қилган. Бу академияда Ҳайём раҳбарлигида «Зижи Маликшоҳий» номли жадвал ва астрономик тақвим тузилиб, жорий этилган. (Адиб Собир ўз шеърларида мазкур академия ва унинг олимлари ҳақида эҳтирос билан фикр юритади). Шунингдек, XI аср бошида Хоразм ва Бағдодда ҳам расадхоналар фаолият кўрсатган. XII асрнинг бошида Мажидиддин Абулқосим Али томонидан бунёд этилган Термиз расадхонаси ҳам шулар жумласидан эди. Бу расадхонада ён атрофдаги худудлардан олимлар йиғилиб, коинот сирларини ўрганиш билан шуғулланган. Адиб Собир ҳам бу илмий марказга қатнаган. Бу ҳақда унинг шеърларида ишоралар мавжуд. Шунинг натижаси ўлароқ, Адиб Собир бир қасидада шoirлик санъатини иккинчи даражали машғулот ҳисоблаб, ўз илмий салоҳияти ва асарларини ундан устун қўяди. Шоир Мажидиддин Абулқосим Алига бағишланган яна бир қасида-сида расадхона тўғрисида қуйидагиларни ёзади:

*Расад, ки рост ниҳодй миёни аҳли нужум,
Вужуд ёфт ҳисобе, ки дошт ба адам.*

Яъни: мунажжимлар учун сен барпо этган расадхонада йўқ бўлиб кетадиган барча ҳисоб-китоблар ўз ҳолига келиб, қоида ва низомга киритилди.

Шу тариқа Адиб Собир Термиз ноиби Мажидиддин Абулқосим Али амалга оширган кўплаб маданий-маърифий ишларнинг гувоҳи бўлади. Улардан ҳайратланиб, илҳомланиб қасидалар ёзади. Аммо термизлик бу икки инсон — шоир ва ноиб ўртасидаги ҳамкорлик доимий давом этмайди, орада узилишлар пайдо бўлади. Саййид Мажидиддин Абулқосим Али Термизнинг шони учун ҳар нимаки кўлидан келса, ижро этди. Бу шаҳарда расадхона, қалъа-қўрғон, масжиду мадрасалар бино эттирди. Дарё кўрфазини обод қилди, у ерда янги карвонсарой қурдирди. Термиздаги саййидлар маҳалласи Салехободни ободонлашти-

ришга катта ҳисса қўшди. Бу маҳаллада бутун Хуросон ва Мовароуннаҳрга ном таратган улуғ саййидлар яшагани боис ён-атрофдаги қишлоқ ва шаҳарлар уларнинг нақиблиги остида равнақ топарди.

XII асрнинг йигирманчи йилларида мана шу файзли муҳитга жаҳолат ва мунофиқлик чанг солди. Аллома Абулқосим Алининг бошига тушган фожиалар бунга сабаб бўлди. Бунинг дастидан бу инсон ҳибсга тушди. Адиб Собирнинг балхлик (кейинроқ хоразмлик) шоир дўсти Рашидиддин Ватвот бу ҳақда маълумот берган. Ватвот Адиб Собирнинг ўша кезлари ёзилган бир қасидасига жавоб қайтариб, мазкур воқеага батафсил шарҳ берган ва бу хусусда дўсти Адиб Собирга таскин ва тасалли берган. Адиб Собирнинг ўзи ҳам шеърларида мазкур ҳодисани алам билан баён этади. Рашидиддин Ватвотнинг бошқа бир қасидасидан маълум бўладики, Маждиддин Абулқосим Али ҳисбда кўп турмаган, бир неча ойдан кейин озод бўлган. Аммо бу аламли воқеа сабаблари ҳақида Адиб Собир ва Рашидиддин Ватвот ҳам, таъкиранавислар ҳам ҳеч нарса демаган. Шу тариқа ҳамманинг ҳурматига сазовор бўлган инсон тўсатдан ҳибсга тушиб қолгани ва нақиблик ва ноиблик мансабларидан бир йўла озод бўлгани сирлигича қолади. Ҳолбуки, бу инсонни салжуқийлар давлатининг улуғ шоҳи — Султон Санжар ҳар доим қўллаб-қувватлар ва уни «биродарим» деб эъозлар эди. Султон Санжар саййидга қаттиқ ихлосу эътиқод қўйганди, ул зотни ўзининг пиру муршиди сифатида ҳурмат қиларди. Шу боис саййидни гоҳ-гоҳида ўз қароргоҳига таклиф қилиб, туҳфаю инъомлар берарди, унинг шарафига катта зиёфатлар уюштирарди. Баъзан Термизга ташриф буюриб, ул зотнинг ҳурмати бажо келтирарди. Адиб Собир ўз қасидаларида бу ҳақда кўп эслаган:

*Агарчи беҳтарини халқи оламро писар бошад,
Бузургиро падар шуд, то бародар хонд султонаш...*

*Қадраш баробари фалаку ёфта ба қадр,
Аз Хусрави замона хитоби бародари...*

*Ёфти бо иқтироҳ аз подшоҳи шарқу ғарб
Хилъату ташрифу аспу жомаву теғу силоҳ.*

Яъни: гарчи сен бутун олам элининг энг яхши фарзандидирсан, лекин бузрукворлик ва улукворликда ҳаммага ота ҳисобланасан. Бунга Султон Санжарнинг «биродар» деб хитоб қилиши ҳам гувоҳ бўла олади.

Қадр-мартаба бобида гўёки фалаксен, аммо қадрлашга замонанинг улуғ Хисравидан «биродар» сўзини эшитарсан. Шарқ ва ғарб подшоҳидан ҳурмату тавозела сен Хилъатлару ташрифлар, кишнаган отлару заррин тўнлар ва ҳамда қилич-қалқонлар топдинг.

Бизнингча улуғ аллома Маждиддин Абулқосим Алининг ногаҳон ишдан четлатилиб, ҳибсга олинганининг асосий сабаби мазҳабчилик масаласи билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Чунки Маждиддид Абулқосим Али бин Жаъфар Имом Жаъфар Содикқа эътиқод қилган. Султон Санжар эса суннийлик мазҳаби асосчиси, Имом Абуҳанифага эътиқод қилар эди. Термиз аҳолиси XII асрда саййидлар сулоласидан ташқари, ҳаммаси сунний мазҳабда эди. XI-XII асрларда айрим фитначи кучларнинг ғаразли хатти-ҳаракатлари туфайли мазҳабчилик жанжаллари авжига чиққан. Айрим ифвогарлар қонли фожиалар уюштириш учун Хуросоннинг барча шаҳарларида ошқора ва пинҳона изғиб юрган. Бизнинг таҳлилимизча, ўша пайтда Термизда ҳам шундай фитналар уюштирилиб, шиалар ва суннийлар ўртасида низо кўзга-тилган бўлса керак. Шу туфайли Маждиддин Абулқосим Али ноиб ўз лавозимидан четлаштирилиб, ҳибсга олинган бўлиши мумкин.

Биламизки, Адиб Собир Термизий саййид Маждиддин Абулқосим Алининг таъсири, имомларга бўлган садоқати туфайли шиа мазҳабини қабул қилган. Лекин шиа мазҳабидан ҳамиша озору ранж кўргани унинг шеърларида ҳам таъ-

кидлаб ўтилади. Улардан бирида жумладан, қуйидагиларни ўқиш мумкин:

*Аз он, ки муътақиди Муртазову Фотимаам,
Бад-ин суҳан зи ҳақиқат гуноҳ дорам ҳақ.
Зи рўзгор ба ранжам, зи дўстон маҳрум,
Чу Муртазо зи хилофат, чу Фотима зи фодак...
Хушам ба дўстии Муртазову фарзандон-ш,
К-аз ин ҳусул дуруж бошаду халос дарак.*

Яъни: ул ҳақдаким, Муртазо Али ва Фотималарга эътиқод қўйдим, ўзимни уларнинг авлодидан деб билдим, бу сўзларим учун ҳақиқатан, гуноҳкорман. Ҳаёт айёмида ранжу аламли бўлганман, дўстлар дийдоридан ҳам доимо маҳрумман. Зеро, бу дўстлик ҳосилидан менга даражалар етишди ва мен барча нотинчликлардан халос бўлиб юрибман.

Бу мисралар ноиб ва нақибнинг ҳибс воқеаси, ҳақиқатан ҳам, мазҳабчилик ихтилофлари билан боғлиқ эканини таъкидлайди. Мажидиддин Абулқосим Али мазкур нохуш воқеадан кейин ўз ватани Термизда туришни эп билмайди. У аҳли аъёнлари ва оиласи билан кўчиб, Хуросоннинг Нишопур шаҳрида макон топади. Бу воқеа XII асрнинг йигирманчи йиллари ораллиғида рўй беради. Аммо улуғ аллома ўз хоҳиши ва иродаси билан ватанни тарк этгани ёхуд бу узлат биродари Султон Санжарнинг маслаҳати билан юз берган-бермагани бизга унча аниқ эмас.

Лекин бу ҳол, яъни Термиз шаҳри ноибининг ўз юртидан кетиши Адиб Собир ва хусусан, термизликлар учун хийла оғир ва аламли воқеага айланган. Термиз аҳли саййидга нақадар ихлос-эътиқод қўйган экан. Шунинг учун унинг ортидан зор-зор йиғлаб қолган. Адиб Собир эса бу айрилиқдан бутунлай ўзини йўқотиб қўйган. Буни қуйидаги қитъа мисолида кўриш мумкин:

*Бузург оли паямбар, бузург ҳодисае,
Ки чун тие бувад андар кафи замона забун.
Мақарри иззи ту Тирмиз зи дарри рафтани ту,
Ҳамебигиряду он, ки сиришки ў Жайхун.
Агар ду дидаи ман аз ғамат на хун гиряд,
Ҳаром бод маро нону неъматии ту чу хун.*

Яъни: улуғ пайғамбар сулоласи (бошига) катта фожиа тушди ва ундан ул зот замона кафтида гирифтор қолди. Унинг иззатли макони бўлмиш Термиз айрилиқ аламидан зор-зор йиғлади ва кўзёшлари Жайхун сувидек оқиб кетди. Агар менинг икки кўзим бу ғам-аламлардан қон йиғламаса, берган нону неъматинг қон бўлсин.

Мажидиддин Абулқосим Али ҳазратлари Нишопурда тез орада яна обрў-эътибор топиб, мол-мулк ва мартаба соҳиби бўлади. Султон Санжар уни бу ерда ҳам эҳтиром билан қўллаб-қувватлайди. Термизлик саййид шоиру аллома, до-нишманд раҳбар бўлгани боис Хуросонда ҳам маърифатга катта эътибор беради, ўз саройида шоиру олимларни йиғиб, адабий ва илмий муҳитни ривожлантиради. Бу ерда у аввало кадрдон дўсти, улуғ шоир Адиб Собир Термизийни эслайди ва уни яна ўз хизматиға таклиф этади. Адиб Собир бу илтифотни зўр мамнуният билан қабул қилади ва Хуросонга жўнаб кетади. Бу воқеа 1121 йили рўй беради ва бу ҳақда тазкиранавис Тақийиддин Кошоний «Хулосат ул-ашъор» асарига қуйидагича маълумот беради: «Адиб Собир Термизий Султон Санжар Саййид Мажидиддин Абулқосим Али бин Жаъфар суҳбатини ихтиёр этиб, Нишопур шаҳрига йўл олди. Саййид Мажидиддин салжуқийлар даврида кадр-қиммати баланд инсон эди. Шу боис ул зотни «Хуросон раиси» дея улуғлар эдилар. Султон Санжарнинг ўзи ул зотга «биродар» деб мурожаат қилар эди».

Шу тариқа Адиб Собир Термизийнинг Нишопур адабий муҳитидаги фаолияти бошланади. Насиб этса, бу ҳақда алоҳида тўхталамиз.

Ezgullikka chorlovchi rivoyatlar

Ёзувчи ва олим Мухтор Худойкулов «Таврот», «Инжил», «Куръон» каби муқаддас китобларда зикр этилган, оғиздан-оғизга, асрдан-асрга ўтиб келаётган ибратли воқеа, ривоят ва нақлларни янгича талқин этиб, бугунги кун учун зарур хулосалар чиқаради. Улардан айримларини эътиборингизга ҳавола қиламиз.

БАЛОНИ БИЛГАН ШАЙТОН

Оллоҳ таоло инсонни тупроқдан яратибди ва бу ижодидан ўзи ҳам мамнун бўлиб, жами малоикаларни қошига чорлаб, дебди: «Қаранглар, мен мукамал бир зотни яратдим, унга таъзим қилинлар». Барча фаришталар инсонга таъзим қилибди, лекин Шайтон Яратганнинг амрига итоат этмабди. Шунда Оллоҳ унга буюрибди: «Таъзим қил!» Шайтон эса кеккайганча гап талашибди: «Сен уни тупроқдан яратган бўлсанг, мен ўт-оловдан яралганман». Ғазабланган Тангри уни лаънатлаб, ўз даргоҳидан ҳайдаб юборибди. Шайтон эса қаҳ-қаҳ урганча дебди: «Кўрамиз, сен яратган бу зот айтганинга юрармикан?» Сўнг қаяққадир учиб кетибди.

Мен бу ривоятни ўқидиму узоқ ўйланиб қолдим: Шайтон нега бундай қилди экан? Бу унинг хатти-ҳаракатлари «сендан ортиқ бўлсам ортиқманки, асло кам эмасман» деган кибру ҳаво натижасими ёки уларнинг замирида бошқа маъно борми? Масалан, фараз қилайлик, кўпни кўрган, барча малоикаларнинг ақлиси ва етакчиси бўлган Шайтон одамдаги жуда кўп фазилатлар билан бирга, ундаги ожизлик, манманлик, нафсга берилиш, пасткашлик каби иллатларни ҳам олдиндан сезган бўлса-чи?.. Айнан ана шу қусурлар, неча замонлар ўтса ҳам, ҳамон инсонда мавжуд-ку!

Ҳа, Шайтони лаъиннинг ақли кўп нарсага етган кўринади.

ШИШ ПАЙҒАМБАР ЖУМБОФИ

Ровийларнинг ривоят қилишларича, ҳазрати Одам алайҳиссалом ўз ўғлонларидан қирқ минг кишини кўриб, оламдан ўтган эканлар. Ул зотдан сўнг Шиш пайғамбар туғилган экан. Алишер Навоий «Лисон ут-тайр» достонида бу ҳақда шундай ёзади:

*Шишнинг топти вужуди чун вуқуъ,
Ул қуёш қилди жабинидин тулуъ.*

Мавлоно Рабғузийнинг маълумотларига қараганда, асли бу зотнинг номи Шиша бўлган. Чунки шишада уруғлантирилиб, одам ҳолига келтирилган экан. «Шиш пайғамбар тўққиз юз ўн икки йил умр кўриб, жаннат саройига кетдилар. Шишнинг маъноси Ҳайбатуллоҳ демак бўлур», деб ёзади Абулғози Баҳодирхон «Шажарайи турк» асарида. Ҳайбатуллоҳ — Оллоҳ томонидан яратилган ва кишида кўркүв аралаш эҳтиром ва ажабланиш ҳиссини уйғутувчи одам дегани.

Тарихда-ку инсон ақлини лолу ҳайрон қолдирадиган воқеалар, турли ривоятлар беҳисоб. Аммо Шиш пайғамбарнинг шишада уруғлантирилиб яратилгани бугунги юксак илм-фан ва технологиялар даври одамларини ҳам ҳайратга солади. Сунъий равишда дунёга келтирилган инсон чиндан ҳам бўлган эканми?

ИЙМОНЛИЛАР КЕМАСИ

Одам Атонинг илк ажодларидан бўлмиш Нуҳ пайғамбар икки юз эллик ёшга етганларида Оллоҳ таоло уни пайғамбар қилиб, халқни роҳи ростга бошлаш учун юборган экан. Нуҳ пайғамбар етти юз йил мобайнида одамларни Тангрини танишга чақириб, аммо фақат саксон нафар эру хотингина иймон келтирибди, холос. Шунда Нуҳи набий тўғри йўлдан юрмаганига аччиқланиб, одамларни қаттиқ дуои бад қилган экан, ногаҳон Яратгандан шундай нидо келибди: «Сейнинг тилагинг қабул бўлди. Фалон пайтда ер юзини бутунлай сув босиб, одамлар унга ғарқ бўлади, сен эса ўзингга кема ясаб ол». Буни эшитган Нуҳ пайғамбар ўз сафдошлари билан бирга кема ясабди. Шундан сўнг ўша иймон келтирганлар билан бирга билан кемага чиқибди. Ер юзида даҳшатли тўфон бошланибди, барча сувга ғарқ бўлибди, фақат Нуҳ пайғамбар ва унга ҳамроҳ бўлганлар омон қолибди.

Қиссадан ҳисса шуки, фақат иймонлилар, чин эътиқоддиларгина манзилга ета олади.

КАЮМАРС ЁҚҚАН ЎТ

Ҳикоя қилишларича, Ажам подшоҳларининг аввали бўлмиш Каюмарс бир куни ов қилиб юрганида ногоҳ бир сирли илонга кўзи тушибди. Илоннинг бошида тожга ўхшаган нарса бор экан. Каюмарс ҳайрон бўлибдию илонга

қараб ўқ узибди, аммо газанда бир тош орасига кириб кетибди. Подшоҳ отган ўқ эса тўғри тошга бориб тегибди, ундан учкун чақнаб, қуриган хас-хашакларга тушиб, уларни ёндириб юборибди. Одамлар шу маҳалгача ўт-олов нималигини билмас экан, шу сабабли унга ҳайрат ва қўрқув билан қараб қолибди. Кейин олов ичида қолган ўлжаларни ейишган экан, мазалироқ туюлибди. Шу-шу одамлар ўтни авайлаб, ўчирмай сақлайдиган бўлибди, ҳатто, унга сизина бошлабди.

Эй, Каюмарс, оловни кашф этганинг учун инсоният номидан раҳмат сенга! Аммо сен, одамзоднинг содда фарзанди, бу олов қанчадан-қанча одамларнинг хону монига, жонига хавф солишини билмаган эдинг. Ўт бўлиб ёниб, куйдирадиган, портлайдиган ўку бомбалар, атом қуроллари-чи? Миллатлар, халқлар, давлатлар ўртасида гоҳ-гоҳ ёниб, минг-минглаб кишиларнинг ёс-тигини қуритадиган уруш оловлари-чи?

Агар сен буларнинг ҳаммасини билганингда ўзинг ёққан ўтни ўша заҳотиёқ тепкилаб ўчирган бўлардинг.

ЗАҲҲОК ВА ИБЛИС ҚИССАСИ

Буюк шоир Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома» асарида золим ва жоҳил Заҳҳок ўз отасини ўлдириб, унинг ўрнига ўзи тахтга ўтиради. Ўшанда унга Иблис хизматга келади ва бир юмалаб, инсон қиёфасига кириб, Заҳҳокка ошпаз бўлиб олади. Ўша пайтгача одамзод фақат мева-чева, ердан чиққан кўкат — дон еб тирикчилик қилиб келар экан. Иблис биринчи бўлиб Заҳҳокка жониворлар гўшти ва тухум ейишни ўргатиб, уларнинг қонини ичкиза бошлайди. Заҳҳок Иблис пишириб келган таомлар — гоҳ тухум, гоҳ гўшт еб, тенгсиз куч-қудратга эга бўлади. Шунда у Иблиснинг хизматидан хурсанд бўлиб, унга дейди: «Нима орзуинг бўлса, айт». Иблис бунга жавобан дейди: «Рухсат берсанг, икки кифтингни ўпиб, кўзларимга суртсам». Заҳҳок рози бўлади. Иблис унинг икки елкасини ўпади ва шу ондаёқ кўздан ғойиб бўлади. Заҳҳокнинг икки елкасидан эса иккита илон ўсиб чиқади. Очофат бу илонлар одамнинг миясини еб роҳат қилади, бўлмаса, Заҳҳокни тинч қўймайди.

Қиссадан ҳисса шуки, ўшанда лаънати Иблис одамзод нафсини уйғотиб кетган эди. Бу нафс илонлари ҳанузгача одамзодни тинч қўймайди, уни ўзини ўтга-чўққа уриб, емиш топиш, сувдаги балиқдан тортиб осмондаги қушгача тутиб, ейишга, ҳайвон зотини қиришга ундайди. Ҳатто, инсон нафс кўтқусига учиб ўз жинсидан бўлмиш одам қонини тўкишдан ҳам тоймайди...

ИБРОҲИМНИНГ ИЗЛАБ-ИЗЛАБ ҲАҚ ЙЎЛНИ ТОПГАНИ

Маълумки, оламнинг асоси ягона Илоҳ деган пайғамбарларнинг энг аввалгиси Иброҳим алайҳиссалом эди. У Намруд деган ҳукмрон даврида туғилган. Унинг отаси Озор деган бут йўнувчи эди. Иброҳим етти ёшга етганида онасидан шундай деб сўрайди: «Мен йўқ эдим, бор бўлдим. Менинг Тангрим ким?» Шунда онаси жавоб беради: «Менман». Иброҳим эса «Сизнинг Тангрингиз ким?» деб сўрайди. Онаси унга: «Отанг» деб жавоб беради. «Нима учун?» деб сўрайди Иброҳим. «У мендан улуғроқ» дейди онаси. «Отанинг Тангриси ким?» деб сўради Иброҳим. «Намруд» деб жавоб беради онаси. «Ундай бўлса, Намруднинг Тангриси ким?» деб сўрайди Иброҳим. Онаси қўқиб кетиб: «Жим бўл! Намруд бутун оламнинг Тангриси» дейди. Аммо онасининг бу жавобидан Иброҳим қаноатланмайди.

Бу гаплардан отаси хабар топиб, онасига дебди: «Ўғлингни бу ердан йўқот, бошимизга бало келтирмасин». Иброҳимни тоққа элтиб ташлашибди. Иброҳим тоғда кезиб юрар экан, ўзича ўйлабди: «Мени яратган ким бўлди, кимга топинайин?» Қоронғи тушибди, тонг отибди, шунда Иброҳим

Зухро юлдузини кўрибди. «Балки Тангрим шудир?» дебди ўз ўзига. Бироқ кўп ўтмай Зухро юлдузи ботиб кетибди. «Чиққан, ботган Тангриликка ярамайди», дебди Иброҳим. Бироздан сўнг ой чиқибди, у юлдузлардан каттароқ эди. «Балки Тангрим шудир?» деб ўйлабди Иброҳим. Қараса, ой ҳам ботиб кетибди. «Бу ҳам бўлмайди» дебди у. Кечани шу тариқа бедор ўтказибди. Тонг отиб, қуёш чиқибди. «Балки Тангрим шудир?» деб ўйлабди Иброҳим унга қараб. Қараса, қуёш ҳам пастга оғиб, охири ботиб кетибди. «Йўқ, бу ҳам Тангриликка ярамайди». Ниҳоят у «Мен мана шу еру осмонни, ою қуёшни ва юлдузларни, бутун оламни ким яратган бўлса, шунга сиғинаман» деган хулосага келибди ва ягона Оллоҳга иймон келтирибди.

Қиссадан ҳисса шуки, ҳақ ва эзгулик йўлини тинимсиз фикрлаб, ўйлаб, аламу изтироблар чекиб топадилар.

ҚИЁМАТГАЧА ТИРИК ПАЙҒАМБАР

Азроил Илёс пайғамбарнинг жонини олгани келганда у қаттиқ фарёд солиб йиғлабди. Азроил унга: «Эй Илёс, сен Тангрининг олдига боряпсан-ку, нега йиғлайсан?» дебди. Унга жавобан Илёс дебди: «Мен тоат-ибодатдан маҳрум қоламан, деб йиғлаяпман». Оллоҳга: «Илёс деган пайғамбар ўз жони учун эмас, тоат учун йиғламоқда» деб хабар қилибдилар. Шунда Азроилга шундай амр бўлибди: «Унинг жонини олма, биз унга узоқ умр ато қилдик».

Шундай қилиб, Илёс пайғамбар то қиёматгача тирик қолибди. Ривоятларда айтилишича, у саҳроларда йўлдан адашганларга йўл кўрсатиб юрар экан.

Эй улуг зот, Илёс алайҳиссалом, Сизга ҳавасим келади...

ҲАР ФИРЪАВНГА — БИР МУСО

Оллоҳнинг Муҳаммад алайҳиссаломга юборган муборак китоби Қуръони карим — мўъжизалар конидир. Мен бу муқаддас битикнинг «Тоҳо» сурасини ўқир эканман, бир ажойиб ҳикоятга дуч келдим ва ушбу ҳикматни сиз билан баҳам кўришни лозим топдим.

Қадим замонда Мисрда Фиръавн деган золим подшо ўтган экан. У шунчалик манманликка берилиб кетган эканки, ҳатто: «Мен худоман» дейишгача борган экан. Барча мунажжимлар Фиръавнга шундай башорат қилибдилар: «Сенинг мулку давлатинг Бани Исроил қавмидан туғиладиган бир бола кўлида хароб бўлади». Бундан ваҳимага тушган Фиръавн ўша қавмдан дунёга келган ўғил болаларнинг барчасини қатл этишга буйруқ берибди. Мусо алайҳиссалом ўша долғали замонда Бани Исроилда таваллуд топибди. Ўз гўдагининг тақдиридан хавотирланган онага ғойибдан фармон келибди. Унга кўра она боласини бир сандиққа авайлаб солиб, Нил дарёсига оқизиб юборибди. Иттифоқи, ўша пайтда дарё соҳилида ўтирган Фиръавн оқиб келаётган сандиқни кўриб қолибди ва хизматкорларига уни олиб чиқишни бую-

рибди. Улар сандиқни тутиб, очиб қарасалар, ичида ойдек бир чақалоқ ух-лаб ётган экан. Бунни кўрган Фиръавннинг хотини гўдакка меҳри тушиб, уни ўғил қилиб олмоқчи бўлибди. Фиръавн ноилож бунга рухсат берибди. Болани саройга олиб бориб, эмизикли хотинга берибдилар. Лекин Мусо биронта ҳам аёлни эммабди. Шу пайт бир қиз келиб Фиръавннинг хотинига дебди: «Мен сизларга шу болани эмизадиган бир аёлни олиб келаман». Бу қиз Мусонинг опаси бўлиб, уни дарёда оқиб кетганидан ғам-андуҳга ботган онаси Мусо ҳақида бирор хабар топиб келиш учун шаҳарга юборган экан. Қиз Мусони танигач, ўзининг ким эканини айтмай, онасига бор гапни етказибди ва эмизикли хотин сифатида саройга бошлаб келибди. Чақалоқ аёлни дарҳол эма бошлабди. Бундан хурсанд бўлган Фиръавннинг хотини аёлдан саройда қолишини сўрабди. Лекин она ёш болалари борлигини айтиб, «Майли десангиз, бу болани эмизиб, катта қилиб берсам» дебди. Малика ноилож бу таклифга рози бўлибди ва болани унга бериб юборибди. Шундай қилиб, Парвардигорнинг марҳамати билан чақалоқ ўз онасига қайтарилибди.

Бола вояга етгач, Ҳақ таоло йўлини танлабди ва Фиръавнни ҳам шу йўлга даъват этибди. Жоҳил Фиръавн ҳидоят йўлига юрмагач, Мусо уни барча аскарлари билан бирга денгизга фарқ қилибди.

Шу тариқа Фиръавн қатл этишни истагани — Мусо алайҳиссаломни ўзи асраб қолган. Арабларда «Ликулли Фиръавн Мусо», яъни «Ҳар Фиръавнга бир Мусо» деган нақл шундан қолган.

ХАЛҚҚА НОН БЕРГАН — ЎЛМАЙДИ

Ривоят қиладиларки, Мусо алайҳиссалом Фиръавнни роҳи ростга ундайди, аммо у кўнмайди, худолик даъвосини қилиб, дабдабали ҳаёт кечираверади. Фиръавннинг дастурхонига ҳар куни тўрт минг қўй, тўрт юз мол, икки туя сўйиларди. Миср аҳолиси ва лашқари шу дастурхондан ризқ топарди. Фиръавн яна тўрт юз йил шу тахлит ҳаёт кечиришни даъво қиларди. Бунни кўриб турган Мусо алайҳиссалом Яратганга илтижо қилади: «Ё Раббим, Фиръавнни ҳалок эт!». Фалақдан нидо келади: «Ё Мусо, мен Фиръавнни ўлдираман».

Орадан бир неча йил ўтади. Фиръавн илгаридегидек дабдабали ҳаёт кечиришда давом этарди. Мусо яна Яратганга илтижо қилиб, «Эй Раббим, сен Фиръавнни ўлдираман деб ваъда берган эдинг-ку? У ҳали ҳам кофирлиги ва шайтоний даъволаридан қайтмаяпти. Қачон уни ҳалок этасан?» дейди. Шунда Ҳақ таолодан жавоб келади: «Эй Мусо, сен уни тезроқ ўлдиришимни истайсан. Бироқ у минглаб кишиларни боқаяпти. Фиръавннинг таомини еган ҳар бир одам унинг умрини узоқ этишимни сўраб дуо қияпти, шу боисдан уни ўлдиролмаман. Халққа нон берган ўлмайди» деган нидо келади. «Унда берилган ваъдангнинг устидан қачон чиқасан?» деб сўрайди Мусо алайҳиссалом Яратгандан. Тангри шундай жавоб қилади: «Қачон халққа нон беришни тўхтатса, шунда ваъдамнинг устидан чиқаман. Халққа нон беришни камайтирса, билгилки, унинг ажали яқинлашяпти».

Тангрининг айтгани бўлибди. Фиръавн хасисликка ўтиб, халққа берадиган нони ва егизадиган таомининг миқдорини кундан-кунга камайтира бошлабди. Мусо алайҳиссалом билибдики, Ҳақ таолонинг ваъдаси яқинлашмоқда.

Илло, хасислик ва зиқналик — завол аломати. Фиръавн денгизга фарқ бўлган куни унинг ошхонасида иккитагина қўй сўйилган экан, холос.

Қиссадан ҳисса шуки, халққа нон берган одамнинг умри узоқ бўлади, хасислик эса заволга олиб боради.

Tolstoy suvgan hikmatlar

Ҳеч қачон касал бўлмайдиган соғлом ва мустаҳкам вужуд, ҳеч қачон йўқолмайдиган бойлик ёки абадий турадиган олиймақом ҳокимият йўқ. Буларнинг бари — тез ўтиб кетадиган, омонат нарсалар. Ҳаётини шундай ўткинчи нарсаларга бағишлаган инсон доимо кўрқув, ҳаловатсизлик, азоб ва қайғу ичида яшайди.

Эпиктет

Ҳар қандай нарсанинг ибтидоси ва интиҳоси бор. Дунёда бирон бир иш йўқки, боши ва охири бўлмаса. Кимки, ҳар бир нарсанинг боши қаердаю охири қаердалигини тўғри англаб етса, ҳақиқатга яқинлашган бўлади.

Конфуций

Сени ҳурмат қиладиганларнинг сони эмас, сифати қизиқтирсин: аҳмоқларга ёқмаслик — инсон учун мақтовга сазовор фазилат.

Сенека

Ўзингиз ишонч ҳосил қилмаган нарсаларни болаларга ўргатманг; мабодо болаликнинг беғубор онларида унинг хотирасига ниманидир жойлаб қўймоқчи бўлсангиз, ҳушёр бўлингки, бу нарса зинҳор ёлғон бўлмасин.

Жон Рескин

Лев Толстой — “бўйи баробар китоб ёзган”, жаҳоний тамаддун тараққиётига улкан ҳисса қўшган буюк аллома. Онгли ҳаётини овлоқ бир гўшада — Ясная Поляна қишлоғида ўтказган донишманднинг кундалигида қолган дунё халқларининг ҳикматларини мутолаа этар эканмиз, яна бир бора ул зот чинакам маънода улкан тафаккур соҳиби бўлганига ишонч ҳосил қиламиз.

Хақиқатнинг ўзигина эмас, балки уни ахтариш ҳам кишига ишонч ва хотир-жамлик бағишлайди.

Блез Паскаль

Дунёда инсоннинг асл қиёфасини фош этувчи ҳақиқатдан қўрқишдан баттарроқ бахтсизлик йўқ.

Блез Паскаль

Донолар сўзлари билан қилаётган ишлари бир-бирига тўғри келмай қолишидан қўрққани учун куруқ гапларни ҳеч қачон гапирмайди.

Хитой мақоли

Кимки ўзини улуғласа, тангри уни ерга уради, кимки ўзини хокисор тутса, тангри уни улуғлайди.

“Талмуд”дан

Донишманд одамнинг хатолари қуёш ёки ой тутилишига ўхшайди. Бу хатони ҳам, унинг қандай тузатилаётганини ҳам ҳамма кўриб туради.

Хитой мақоли

Адашининг минг бир йўли бор, ҳақиқатга эса биргина йўлдан борилади.

Жан-Жак Руссо

Ҳақиқат — ҳамиша ҳақиқатлигича, зулм — зулмлигича қолади. Фақат аҳмоқ одамгина зулм ўтказа туриб, уни кимнингдир фаровонлиги учун қиялпман, деб айтиши мумкин.

Жон Рескин

Нимани билишингни ва нимани билмаслигингни бил — ҳақиқий илм шу.

Хитой мақоли

Қаердаки ҳақиқат излаш бошланса, ўша жойда ҳамиша ҳаёт бошланади; ҳақиқат излаш тўхтаган заҳоти ҳаёт ҳам тўхтаydi.

Жон Рескин

Инсон осмону фалақдан келадиган кулфатлардан бир илож қилиб қутулиб қолиши мумкин, аммо ўзини ўзи рўбарў қиладиган кулфатлардан омон қолишининг сира иложи йўқ.

Шарқ ҳикмати

Шундай яшагинки, гўё сен ҳозироқ ҳаёт билан видолашяпсан, қолган умринг гўё бахтли тасодиф туфайлигина бир сонияга сенга туҳфа қилинган.

Марк Аврелий

Туғилганида қандай покиза ва бегуноҳ бўлса, ўлаётган чоғида ҳам шундай покиза ва бегуноҳ одамга олқишлар бўлсин.

“Талмуд”дан

Ўзидан юқори нарсани ўз даражасига тушира олган, ўзидан пастда турган нарсани ўз даражасига кўтара олган, бутун мавжудотни ўзига тенг ва қардош билган одамгина ҳақиқий файласуф ҳисобланади.

Карлейль

Илоҳий тафаккур худди ёй ва ўқни қаттиқ тортиб турган инсонга ўхшаб ҳаракат қилади. У кимки юқорида бўлса, ўшани пастга туширади, кимки пастда бўлса, уни юқорига кўтаради, мол-мулки ошиб-тошиб ётгандан олиб, муҳтожга беради.

Конфуций

Агар давлатни ақл-идрок бошқараётган бўлса — камбағаллик ва қашшоқликдан уялиш керак; мабодо, давлатни ақл-идрок бошқармаётган бўлса — бойлик ва ҳашаматдан уялиш керак.

Хитой ҳикмати

Агар сўз бир танга турса, сукутнинг баҳоси — икки танга.

“Талмуд”дан

Сени ҳақорат қиладиган ҳукмрон руҳ кайфиятига бўйсунма ва сени ўз йўлига оғдириб олишига сира ҳам изн берма.

Марк Аврелий

Доимо эсда тутинг: билмаслик ҳеч қачон кулфат келтирмайди; фақат адашиш — ҳалокатли. Одамлар билмасликлари учун адашишмайди, билъакс, ўзларини билимдон қилиб кўрсатишлари туфайлигина адашади.

Жан-Жак Руссо

Эзгу иш доимо кучли ҳаракат орқали амалга оширилади, аммо ана шу ҳаракат бир неча марта такрорланса — у одатга айланиб қолади.

Лев Толстой

Донишманд одам уч ўзгарувчан кўринишга эга: узоқдан қарасанг, у жиддий ва шафқатсиз бўлиб кўринади, яқинлашсанг, кўрасанки, у юмшоқ ва хушмуомала, сўзларини эшита бошлашинг биланок — у қаттиққўл ва шафқатсиз киши сифатида намоён бўлади.

Хитой ҳикмати

Донишмандни кўрганингизда албатта «ундаги эзгу хислатлар менда ҳам бормикан», ахлоқсиз кимсага рўбарў келганда, «бундаги тубанлик менда йўқмикан», деб ўйлаб кўринг.

Хитой ҳикмати

Ҳар қандай адашишда ҳақиқатнинг кичик зарраси бўлади, ҳар қандай ҳақиқатда адашишнинг уруғи мавжуд.

Рюккерт

Мабодо биз бирор бир кулфатга йўлиқсак ёки қийин аҳволга тушиб қолсак, «хўш, қайси гуноҳларим эвазига шу аҳволга тушиб қолдим, қандай хатоларга йўл кўйдим», деб ўйлаш ўрнига дарров бошқаларни ёки тақдирни айблашга тушамиз.

Эпиктет

Кўзга кўринмаган, ҳеч ким овозини эшитмаган ва ҳали англаб етилмаган нарса — дунёдаги энг қудратли нарса.

Лео-Тсе

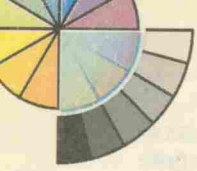
Донишманд ўзига талабчан бўлади, нодон эса бошқалардан талаб қилади.

Хитой ҳикмати

Бошқаларнинг бахти учун қайғуриб, ўз бахтимизни топамиз.

Афлотун

Рус тилидан Жалолиддин САФО таржимаси

Kuchli mafkura kuchli g'oyadan oziqlanadi

Мафкура сиёсий ҳаёт тушунчаси сифатида давлатчилик вужудга кела бошлаган даврданоқ пайдо бўлган. Қадимда файласуфлар ғоялар ҳақида, уларнинг давлат ҳаётидаги аҳамияти ҳақида, фуқароларни ватанга садоқат, ҳатто зарур бўлса, ўз манфаатларидан воз кечиш руҳида тарбиялаш зарурати хусусида муфассал баён этганлар.

Инсоният тарихида кучли, теран мафкура давлатнинг юксалишига, мамлакатнинг гуллаб-яшнашига ёрдам берганлиги ҳеч шубҳасиздир. Зеро, жамяят бахт-саодати йўлида онгли меҳнат қилаётган кишилар нимага интилаётганликларини биладилар, давлат эришаётган ютуқлар халқ фаровонлигига қаратилганини кўриб турадилар, жамяят тарғиб этаётган ғояларни воқеликка айлантириш йўлида бор куч-ғайратларини сарфлайдилар.

Миллий ғоя ва миллий мафкура ҳақида фикр юритишдан олдин ғоя ва мафкуранинг ўзи нима, уларнинг луғавий маъноси нимани англатади — тушунчаларга қисқача изоҳ бериб ўтиш жоиздир. Илмий адабиётларда кўп қўлланаётган бу тушунчаларнинг мазмунига бир назар ташлайлик. Одатда ғоя, мафкура деган тушунчалар ўрнига жаҳон илмий адабиётида, ижтимоий-сиёсий амалиётда идея, идеология сўзлари кўпроқ қўлланади. Идея — юнонча *idea* сўзидан олинган бўлиб, образ, тушунча, шаклланган илмий фикр деган маънони англатади. Идеология бўлса, ғоялар, тушунчалар, илмий умумлашган хулосалар тизими, улар ҳақидаги таълимот демақдир. Тарихда «идея», «ғоя» тушунчалари фақат сиёсатдагина эмас, балки инсон билимларининг барча тизимларига нисбатан ҳам қўллаб келинган. Умуман, идеология ҳаётий асосланган, муайян мақсад ва манфаатлар билан боғланган илмий, сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий қарашлар тизими ўрганиш билан боғлиқ бўлган соҳадир.

Идея атамаси ўрнига араб тилида «фикр», «фикрун» сўзи қўлланиб, ақида, андиша деган маънони англатади. Ғоя эса «фикр», «фикрун» сўзлари англатадиган маънолардан бошқачароқ бўлиб, ғоятун, ғоят деган сўзлар билан ифодаланади ва инсон билимлари-

нинг умумий моҳиятини, одамлар олдида турган муштарак мақсадлар тизимини ифода қилади.

Мафкура сўзи эса араб тилида икки хил маънода қўлланади: биринчи маъноси — мутафаккир, чуқур маъноли, теран мазмунли бўлса, иккинчи маъноси — мутафаккиротун, чуқур фикрлаш қобилияти деган маънони билдиради. Демак, араб тилидаги ғоя, мафкура сўзлари ҳозир биз бу тушунчалар асосида англаётган мазмунни тўлиқ ифода қила олмайди. Шу сабабли араблар ҳам, форслар ҳам, турклар ҳам илмий ишларда, амалиётда мафкура сўзи ўрнига *ideologia* атамасини қўллайдилар.

Умуман, ғоя, мафкура тушунчаларининг юқорида қайд этилган моҳияти уларнинг луғавий маъносида ифодаланган мазмундан кенгроқ ва чуқурроқдир.

Ғоя — ўтмиш сабоқларига таяниб, ҳозирги кун эҳтиёжлари ва имкониятларини ҳар томонлама таҳлил этиш асосида истиқболни чуқурроқ, аниқроқ англашга имкон берадиган, жамяят тараққиётининг асосий, муҳим йўналишларини ифодалайдиган, одамлар фаолиятини муайян, мўътадил мақсадлар ва манфаатлар асосида бирлаштирадиган, илмий асосланган амалий эҳтиёжлар билан тақозо этилган умумий фикрлар, қарашлар, хулосалар, мақсадлар тизимидир. Ғоя ҳал этилмаган, этилиши лозим ва зарур бўлган муҳим муаммолар, вазифалар тизимини ўз ичига олади ва асосан истиқболга йўналтирилган бўлади. Ғоя моҳиятан муҳим, мўътадил, нисбий барқарор бўлади, шу билан бирга жамяят тараққиёти эҳтиёжлари ва имкониятлари асосида ривожланиб, ўзгариб, янгиланиб туради.

И.А.Каримов ғояни, «одамларнинг минг йиллар давомида шаклланган дунёқараши ва менталитетига асосланган, айна пайтда шу халқ, шу миллатнинг келажагини кўзлаган ва унинг дунёдаги ўрнини аниқ-равшан белгилаб беришга хизмат қиладиган, кечаги ва эртанги кун ўртасида кўприк бўлишга қодир бўлган» маънавий куч деб таърифлаган. Мафкура эса муайян ғояни, ғоялар тизимини аниқ иқтисодий, сиёсий, ижтимоий

мақсадлар ва манфаатлар, эътиқодий қарашларга таяниб, конкрет шароитлар ва имкониятлар билан боғлаб амалга ошириш, шу мақсаддан келиб чиққан ҳолда омманинг онгига таъсир этиш, фаолиятига йўналиш бериш йўллари, воситалари, усулларини белгилашдир.

Бу борада Президентимиз «Фидокор» газетаси (2000 йил 8 июнь) муҳбири саволларига берган жавобларида: «Авваламбор, ўзининг келажагини қурмоқчи бўлган ҳар қандай давлат ёхуд жамият албатта ўз илмий ғоясига суняниши ва таяниши керак», деб алоҳида таъкидлаган эди. Юртбошимиз ўз фикрини давом эттириб: «Зеро, давлат тизими, уни бошқариш ва олиб борилаётган сиёсат аввало аниқ ва равшан ифодаланган мафкура асосига қурилмоғи лозим. Ўз миллий ғоясига таянмаган жамият инқирозга дучор бўлиши, ўз йўлини йўқотиб қўйиши муқаррар», дейди.

Вақтли матбуот саҳифаларида сўнгги пайтларда миллий ғоя ва миллий мафкура тўғрисида кўплаб мақолалар эълон қилинаётган бўлса-да, лекин миллий ғоя нима, миллий мафкура нима, уларнинг умумийлиги нима, бири иккинчисидан қандай фарқ қилади каби саволларга ҳар хил жавоб берилганлиги учратамиз, баъзан қарама-қарши жавобларга дуч келаемиз.

Бу масалага бирмунча ойдинлик киритиш мақсадида мулоҳаза юритиб кўрилса, фойдадан ҳоли бўлмас эди. Аслида, бу икки тушунча ҳам сиёсий онг тушунчаси билан боғлиқ. Маълумки, сиёсий онг тушунчаси икки босқичдаги сиёсий муносабатларнинг кишилар онгидаги инъикосидир. Сиёсий онгнинг қуйи босқичи ижтимоий руҳият (ижтимоий психология) бўлиб, у ўзида махсус тайёргарликдан ўтмаган кишиларнинг кундалик онг даржасидаги сиёсий онг муносабатларнинг акс эттирилишига айтилади. Бу ҳол кишиларнинг фикрлари, қарашлари ҳамда кайфиятлари орқали намоён бўлиб боради.

Аслида, ижтимоий руҳиятда бирон-бир ижтимоий ҳодиса тўғрисида муқим бир тўхтамга келинмайди, келиши мумкин ҳам эмас. Лекин у ёки бу ижтимоий-сиёсий ҳодисалар тўғрисида кўп қамровли яхлит бир тўхтамга келиш учун замин ҳозирланади.

Сиёсий онгнинг юқори босқичи эса сиёсий мафкура бўлиб, у ўзида ижтимоий руҳият асосида шаклланган фикрлар, назарий қарашлар ва кайфиятларни муайян сиёсий мақсад сари йўналтирилган, тартибга солинган яхлит таълимот сифатида шакллантирилган дунёқараш ҳисобланади. Ҳар қандай мафкура асосида манфаат ётади. Ана шу манфаатлар орқали дунёни ўзига хос тарзда акс эттиради. Шунингдек, манфаатлар сиёсий-

лашса, яъни сиёсий мақсад сари йўналиш етакчи кучга айланиб боргани сари мафкура ҳам сиёсийлашиб боради.

Биз кўзда тутган миллий ғоя ва миллий мафкуралар ўртасидаги муносабатлар ҳам сиёсий онгнинг қуйи ва юқори босқичлари ўртасидаги алоқадорликдан ўзга нарса эмас. Бу тушунчаларнинг ўзига хос томонлари мавжуд.

Миллий ғоя ижтимоий борлиқнинг барча соҳаларидаги миллий тараққиётни ўзининг туб мақсади қилиб олса, миллий мафкура эса миллий манфаатларга мос келувчи, сиёсий мақсадларни ифода этувчи сиёсий муносабатлар доирасидан ташқарига чиқаолмайди. Миллий мафкура миллатнинг туб сиёсий мақсадларининг ифодаси сифатида намоён бўлиб, ана шу сиёсий жабҳа бошқа манфаатларни ҳам йўналтира оладиган қудратли кучга айланади. Лекин миллий мафкура ўз таъсир доирасига бошқа манфаатларни ҳам ямлаб олса, ўзининг ҳақиқий функциясини бажариш ўрнига жамиятда ҳукмронлик ролини ўйнай бошлайди ва мамлакатда таъйиқ органларининг ғоявий таянчига айланади. Шунинг учун ҳам жамиятда қандайдир бир мафкуранинг ҳукмронлиги таъминланса, охир-оқибат демократиядан четлашиш рўй беради. Бу ҳол бизнинг туб миллий манфаатларимизга мос тушмайди. Зеро, туб миллий манфаатларни тўлароқ акс эттирадиган бир неча турдаги миллий мафкуралар ҳам шаклланиши лозим. Лекин бу мафкураларнинг бош сиёсий мақсади умумий, у ҳам бўлса, миллат равнақи, ривожланган давлатлар қаторидан ўрин олиш, фуқаролар фаровонлигини таъминлаш, бозор иқтисодига асосланган ҳуқуқий, демократик жамият қуриш ва ҳоказо.

Мазкур сиёсий мақсадлар нисбий характерга эга бўлиб, бири иккинчисига нисбатан барқарор ёки аксинча бўлиши ҳам мумкин.

Демак, миллий ғоя миллатнинг барча соҳаларидаги манфаатларни ифода этувчи қарашлар тизими бўлиб, миллий мафкурадан фарқ қилади.

Ижтимоий тараққиётнинг тарихий босқичларида у ёки бу дунёқараш типлари муайян минтақа, давлат ва халқларнинг сиёсий истакларини, пировард мақсадларини ўзида акс эттирган мафкура вазифасини бажаради. Тарихда бунга мисоллар ниҳоятда кўп. Жумладан, илк давлатчилигимизнинг шаклланиши босқичида диний мифологик типдаги дунёқараш асосида жамиятнинг сиёсий мафкураси шаклланган эди. Бундай типдаги мафкурага мисол сифатида «Авесто» таълимотини кўрсатиш мумкин.

«Авесто» таълимоти Марказий Осиё халқ-

ларининг ижтимоий, сиёсий, диний, ахлоқий, илмий, фалсафий қарашларини акс эттирган буюк ёзма ёдгорлигимиз ҳисобланади.

Тарихий воқеликни ёритишда умуминсоний ва миллий манфаатларнинг ўзаро нисбатини аниқлаб олиш ўта муҳим масаладир. Бунда фалсафанинг меъёр категорияси алоҳида аҳамият касб этади. Президентимизнинг бу борадаги чиқишларида мамлакатнинг ички сиёсатда миллий манфаатларнинг устуворлиги эътироф этилади. Айни чоғда бошқа мамлакатлар билан муносабатда умуминсоний манфаатлар, халқаро ҳуқуқ нормаларининг устуворлиги эътироф эти-

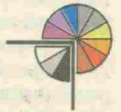
лиши кераклиги тўғрисида ҳам мунтазам таъкидлаб ўтилади. Бундай мезон тарихий воқеликни ёритишда тарихчи ва файласуфлар учун асосий йўлланма бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, миллий мафкура-ни шакллантирмасдан туриб, халқимизнинг манфаатларига мос келадиган миллий ғояни ҳам, тарихий асосларни ҳам яратиб бўлмайди.

Дилфуза РАҲМАТОВА,

Тошкент Иқтисодиёт
университетининг аспиранти

Tarbiya — uzlüksiz jarayon

Тадқиқотчиларнинг эътироф этишича, инсон бутун умри давомида ўзлаштирадиган маълумотларнинг қарийб тўқсон фоизини 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган даврда олар экан. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, бу давр инсоннинг шахс сифатида шаклланишида бекиёс ўрин тутди. Бола ҳаётининг бу даври асосан оила муҳитида, ота-она тарбияси остида ўтишини назарда тутадиган бўлсак, яна бир ҳақиқатга ишонч ҳосил қиламиз. Яъни, ота-боболаримизнинг «Куш уясида кўрганини қилади» деган ҳикматли сўзлари бугунги илмий хулосаларга нақадар мос экани билан кишини ҳайратга солади. Ўзингиз бир тасаввур қилиб кўринг, бола 6 ёшдан 12 ёшгача бўлган даврда билимга, ахборотга шу қадар чанқоқ экан, унинг учун оилада, боғча ва мактабда кўрган ҳар бир нарсаси ўзига хос янгилик, бетакрор маълумот вазифасини ўтайди. Ота-боболаримиз таъбири билан айтганда, «куш», яъни боланинг ҳар бир кўрган ҳодисаси унинг тасаввури, дунёқарashi пойдеворига қўйилган мустаҳкам ғиштга айланиб қолади. Шунинг учун ҳам, бизнинг миллий қадриятларимизга кўра, катталар, айниқса, ота-оналарнинг болалар ҳузурида ахлоқ-одоб қоидаларига қатъий риоя этишлари талаб қилинади. Чунки бола қанчалик азиз бўлса, унинг одоби, тарбияси ундан ҳам азизроқдир.

Сирасини айтганда, Шарқ педагогикасида тарбия жараёни ўта мураккаб ва узлуксиз давом этадиган ҳодиса сифатида тушунила-

ди. Бунда тасаввуф таълимотидаги комиллик ғояси таъсирини сезиш мумкин. Яъни, шарқ педагогикаси тарбиянинг мақсад вазибаларига қараб, нафақат тарбияланувчининг, балки тарбиячи устознинг ҳам доимий равишда маънавий-ахлоқий жиҳатдан тақомиллашиб боришини тақозо этади. Бу ўринда беихтиёр бола тарбияси ҳақидаги буюк ҳаким Абу Али ибн Сино билан боғлиқ ривоят эсга тушади. Унда айтилишича, бир одам фарзандлик бўлгач, маслаҳат сўраб, улуғ алломанинг ҳузурига келибди ва сўрабди: «Ҳазратим, мен фарзанд кўрдим, унинг тарбиясига қачондан бошлаб киришганим маъқул?» Ибн Сино дебди: «Хўш, боланинг туғилганига қанча бўлди?» «Боланинг туғилганига атиги уч кун бўлди, ҳазратим», дебди ёш ота. Шунда ибн Сино бошини сараксарак қилиб жавоб берибди: «Сиз уч кунга кечикибсиз, бола тарбиясини туғилмасиданоқ бошлаш лозим эди». Бу ривоят замирида ҳам бола тарбиясига киришишдан олдин тарбиячининг ўзи тарбияланган бўлиши керак, деган маъно мужассам. Бундай ахлоқий фалсафа халқимиз турмуш тарзига шу қадар чуқур сингиб кетганки, биз уларни бугунги кунда ҳам ҳар бир оила ҳаёти мисолида кўришимиз мумкин. Масалан, бироз эрқароқ бўлиб ўсган йигитлар оила куриб, фарзандлик бўлса, уларга ота-оналари шундай деб насиҳат қилади: «Ўғлим, мана, фарзандлик ҳам бўлдинг, энди аввалгидек енгил-елпи юришларингни қўй, ўзингни қўлга ол, бо-

лангнинг келажигини ўйла». Бундан чиқадиган ҳаётий хулоса шуки, ўзидан муносиб зурриёт қолдириш, ўз фарзандини ҳақиқий инсон қилиб тарбиялаш зарурати ота-онанинг маънавий-ахлоқий оламида, охир-пировардида эса бутун оилада тегишлича ўзгариш яшашни талаб этади.

Бу масалага жамият миқёсида қарайдиган бўлсак, аслида мамлакатда амалга ошириладиган кенг қамровли ислохотлар ҳам кўп жиҳатдан янги инсон, янги авлод тарбиясига қаратилганини кўриш мумкин. Бу ҳақиқат, айниқса, бизнинг юртимизда олиб борилётган янгиликлар ва ўзгаришлар жараёни мисолида яққол тасдиғини топмоқда. Давлатимиз раҳбари нутқ, маъруза, суҳбат ва интервьюларида мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотлардан кўзланган бош мақсад инсон манфаатларини рўйбга чиқаришга эришиш эканини доимо таъкидлаб келадилар. Ватанимизда соғлом ва баркамол авлодни вояга етказиш борасида қилинаётган хайрли ишлар янги инсонни тарбиялаш жамиятимиз ҳаётининг маъно-мазмунига айланиб бораётганининг яна бир далилидир. Айниқса, истиқлол йилларида оилани мустахкамлаш, тарбия соҳасидаги миллий қадриятларимизни тиклаш йўлида амалга оширилган ишлар таҳсинга сазовордир. Зеро, ёш авлод тарбиясига илк даврдан, яъни боланинг оиладаги шаклланиш йилларидан

этибор қаратилиши жамиятда келгусида туғилиши мумкин бўлган кўпдан-кўп муаммоларнинг олдиндан бартараф этилишига сабаб бўлади. Масалан, бир ноқобил одамни қайта тарбиялаш, унинг жамият учун зарarli бўлган хатти-ҳаракатларига барҳам бериш йўлида қанча куч, қанча маблағ сарфлашга тўғри келади. Бундай нолойиқ одам дастидан жамоатчилик қанча озор чекиши мумкин. Ҳолбуки, ўшанақа одамлар вақтида оила муҳитида, яъни ўз «уя»сида тўғри тарбия топса эди, жамиятнинг улардан кўрадиган зарари ҳам камайган бўлур эди. Шунинг учун бугунги кунда мамлакатимизда оилани мустахкамлашга қаратилган катта этибор келажакда юртимизда ҳамма бахтли яшайдиган озода ва эркин жамият барпо этишнинг муҳим шартларидан бири сифатида улкан аҳамиятга эга. Японлар энг яхши сармоя — келажак авлод камоли учун сарфланган сармоя, деб ҳисоблар эканлар. Бизнинг мамлакатимизда оила мустахкамлиги, соғлом ва баркамол авлод тарбияси учун сафарбар этилаётган барча имкониятлар ҳам буюк келажак йўлида сарфланаётган бебаҳо сармоя-дир, десак, сира ҳам хато бўлмайди.

Фарида СОИФНАЗАРОВА,

фалсафа фанлари номзоди, доцент

Икки танбага ёзганан қ'оца

Маданиятни бир уммонга қиёс қилсак, унинг ҳаётини икки оқим белгилайди: бири — унинг ўзига йўналган, яъни алоҳида олинган ҳар бир маданият ўзига хослик доирасида қолишга интилади; иккинчиси — ташқарига йўналган ёки бошқача айтганда, у ўзга маданиятлар билан мулоқотга интилади. Айни шу икки оқим маданиятларни ҳаракатга келтиради, тарих саҳнидаги умрининг давомийлигини таъминлайди. Бу икки оқим ўртасидаги мувозанатнинг бузилиши миллий маданиятнинг таназзулига олиб келади. XX аср бошларида халқни мустамлака қарамлигидан халос этиш ва юртни тараққиёт сари етаклаш орзусида яшаган зиёлилар буни яхши англаган.

Қолоқлик ва тарқоқлик ҳолатига тушган юрт ва оломонни жаҳолат ботқоғидан олиб чиқиш ва тараққиёт йўлига бошлаш учун халқ онгини маърифат нури билан ёритмоқ ва энг муҳими, шахс мақомини ўзгартирмоқ зарурати пайдо бўлди. Шунинг учун ҳам комил инсонни тарбиялаш, баркамол авлодни шакллантириш жадид зиёлиларнинг бош мақсадига айланди. Адабиётда янги замон қаҳрамони образи шаклланди.

А.Авлонийнинг «Биз ва Сиз» драмасидаги Камол, Ҳожи Муиннинг «Эски мактаб, янги мактаб» пьесасидаги Комилбой, «Мазлума хотин»даги муаллим, Абдулла Бадрийнинг «Жувонмарг» асаридаги Жўракул, Абдулла Қодирийнинг «Бахтсиз қуёв» пьесаси-

даги элликбоши, М.Бехбудийнинг «Падаркуш» асаридаги Домла ва Зиёли, Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги Мирёкуб сафарда танишган жадид йигит каби қатор образлар ана шундай янги замон қахрамонларидир.

Хўш, жадидлар наздида замона кишиси қандай бўлмоғи лозим? Қандай сифатларга эга бўлган кишилар ўз миллатини зулм исқанжасидан халос этишга қодир? Истиқлол ва юрт равнақи қайғуси билан яшган жадидчилар замон кишисининг сиймосини белгилашда икки манбадан озиқ олдилар, бир томондан, улар миллий аънаналарга суянган бўлса, иккинчи томондан, Оврупо тажрибасига мурожаат этган.

Даврининг илғор кишиларидан бўлган, 1887 йили ҳаж сафарига йўл олиб, Шарқ мамлакатлари қатори София, Афина, Рим каби қатор Оврупо шаҳарларида бўлган, ўндан ортиқ тилни ўрганиб, Фарб адабиёти ва маданиятига ихлос қўйган Исҳоқхон Ибрат ҳам халқини тараққий топган халқлар илм-фани, адабиёти ва санъатидан баҳраманд этишга кўп куч-қувват сарфлаган. У «Миллатни ким ислоҳ этар?» мақоласида одоб-ахлоқ тарбияси диний уламолар зиммасида эканини таъкидлайди: «Бизнинг фикримизча, мунинг дафъу ислоҳига уламо ҳазрати камари ҳиммат боғлаб, муқаддас мехробу минбардан ваъз сўйлаб, аҳолига аҳкоми шариатни билдириб, Байтуллоҳ ҳукминдаки масжид ва жомеъларда эртаву кеч амри ба маъруф ва наҳи аз мункир этиб, халойиқ англайтурғон бир тил илан панду насиҳат этсалар ҳам мунинг ҳеч қўямасдан... доим мухталиф мавзулардан баҳс этсалар, албатта, таъсирсиз қолмас».

Чўлпоннинг «Кеча ва кундуз» романидаги «ғоя ташувчи» умумлашма образ ҳисобланмиш — жадид йигит ҳам Мирёкубга панднасиҳат қилар экан, «ибтидоий тарбияни... миллий мактабларда бериш керак»лиги, «илгари миллий ҳиссини ўстириб, ўз милатини танитиш» лозимлиги ҳақида гапиради.

Туркистон жадидлари томонидан устоз сифатида эътироф этилган Аҳмад Заки Валидий Тўғон эса мусулмон ўлкаларининг истиқболини миллий ва диний аънаналардан холи кўрмаган эди. Ўзининг «Хотиралар» китобида рус олими Катанов билан суҳбатини эслаб, халқни руҳий эврилишдан фақат исломий маданият, шарқона маънавий қадриятларгина асрай олиши мумкинлигини айтган.

«Маданият тўлқинлари Осиёдан кўчиб, Оврупо китъасини босган», маҳаллий мутаассиб гуруҳлар ислоҳотларга тиш-тирноқлари билан қаршилик кўрсатиб, халқни ортга

— жаҳолат ботқоғига тортаётган бир даврда жадидлар Оврупонинг илғор тажрибасига, хусусан, Оврупо фалсафаси ва адабиёти талқинидаги инсон концепциясига мурожаат этишга, Оврупо «маданиятига киришмакка» интилади. Улар ўша давр шароитида инсон тарбияси соф миллий замин доирасида қолиши миллатнинг равнақини чеклаб қўйиши мумкинлигини яхши тушунганлар. Шунинг учун ҳам ўз изланишларида Фарб таъмоилларига мурожаат этганлар.

Жадид зиёлилари Оврупо ва рус маданияти билан таниш бўлган. Сиддиқий-Аҳзий «Ойина» журналининг 1914 йил 30-сонида эълон қилинган «Орзу ва ҳаёл» мақоласида миллат истиқболи ҳақида қайғуриб: «Эй мусулмонлар! Хоби гафлат ва жаҳолатдан уйғонингизки, маориф офтоби Мағрибдан чиқа бошлади», дея хитоб қилиши бежиз эмас эди. Оврупо маданияти, Оврупода кенг тарқалган турли назариялар, хусусан, инсон концепцияси турли йўллар билан жадидлар дунёқарашининг шаклланишига таъсир ўтказ бошлади. Хусусан, Абдурауф Фитрат авлод тарбияси ҳақида фикр юритиб: «Дунё курашининг умумий майдонига ўхшайди... Хар бир киши баркамоллик ёшига етгач, ўз саодатининг таъмини учун шу майдонга кирмасдан иложи йўқдур. Бу курашда голиб чиқиши учун уч хил ўлчов қуролига (салоҳига) эга бўлиш керак», деб ёзади ва бу уч салоҳни — саломатлик, солим фикр, ахлоқи сано деб белгилайди. Фитратнинг «ўз саодатини таъмин этиш» ҳақидаги фикри Фарб маърифатпарварлари орасида кенг тарқалган Локк, Гельвеций, Вольтер каби Оврупо маърифатчилари илгари сурган «онгли эгоизм» гоёсига яқин эканини кўриш қийин эмас.

Жадидлар Фарб мамлакатларининг маънавий ҳаётида миллий аънаналаримиз, халқимиз руҳиятига тўғри келмайдиган жиҳатларни инкор этган ва комил инсонни тарбиялашда миллийликни бош мезон деб билганлар. Шу билан бирга, улар ўтмиш адабиёти ва унда ўз ифодасини топган комиллик асосларининг давр талабларига тўлиқ жавоб бермаслигини ҳам англаганлар. Хусусан, Чўлпон «Улуғ хиндий» мақоласида: «Навойи, Лутфий, Бойқаро, Машраб, Умархон, Фазлий, Фуқрат, Муқимийларни ўқиймен: бир хил, бир хил» дея хитоб қилар экан, бу улуг шоирлар ижодини инкор этгани ёки қадрламагани туфайли эмас, кишиларни айни замонавий билимлар билан қуроллантириш, жамиятни тараққиёт сари етаклай оладиган инсонни тарбиялаш ниятида эканини ва бунда уларнинг нафи озлигини кўрсатади.

«Миллатнинг маънавий отаси» Мунаввар

Қори ҳам «Бизни жаҳолат — жаҳли мураккаб» мақоласида таълим тизими ҳақида фикр юритар экан, Фузулий, Навоий, Хўжа Ҳофиз ва Бедил кабиларнинг «мушкул манзума» китобларини болалар учун «дунёни ва охирага фойдаси ўлмагон» деб баҳо беради ва дарҳол: «Мани бу сўзимдин... бу улуг зотларни таҳқир қилди, деб гумон қилмасун» дея огоҳ этади ва ўтмишнинг улуг зотларини инкор этмаган ҳолда: «Фузулий ўрнига илми қироат, Навоий ўрнига масоили этиқодия, Хўжа Ҳофиз жойига масоили амалиёт, Бедил бадалига илми ҳисоб ўқутулса, дин ва дунёси учун қанча фойдалар ҳосил қилиб муслмон ўлур», деб ёзади.

Ғарб ва Шарқ инсоншунослигини пайванд қилишга интилган жаҳид ёзувчиларнинг биргина ижобий қахрамонларига берилган таърифларида комилликнинг замонага мувофиқ «оврупоча андоза»си яққол кўзга ташланади.

Маҳмудхўжа Беҳбудий ўзининг «Падарқуш» драмасидаги зиёли тили билан давр қахрамони тарбиялаш хусусида шундай фикр юритади: «Олими замоний бўлмоқ учун болаларни аввало муслмоний хат ва саво-

дини чиқаруб, зарурияти диния ва ўз миллатимиз тилини билатурдан сўнгра ҳукуматимизни(нг) низоми мактабларига бермоқ керакдур... сўнг Петербург, Москва дорилфунунларига юбориб, доктурлик, закунчилик, инженерлик, судьялик, илми санъат, илми иқтисод, илми ҳиммат, муаллимлик ва бошқа илмларни ўқитмоқ лозимдур».

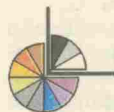
Хулоса қилиб айтганда, жаҳидлар замон кишисининг комиллик сифатларини белгилашда икки манбадан озиқ олдилар: бир томондан, миллий ва исломий анъаналарга, хусусан, мутасаввуф алломаларнинг комил инсон ҳақидаги таълимотларига таянган, уларни замон талабларига мувофиқ тарзда ривожлантирган бўлсалар, иккинчи тарафдан, Овруро фалсафаси ва адабиётида ўз талқинини топган инсон концепциясидан давр ва ўзига хос маҳаллий муҳит, халқнинг турмуш тарзи хусусиятларини эътиборга олган ҳолда унумли фойдаландилар.

Улугбек САИДОВ,

Ўзбекистон Республикаси Президенти
хузуридаги Давлат ва жамият
қурилиши академиясининг ўқитувчиси

Tenglikda

kenglik bu'lsin!

Аёллар ўртасида турли соҳада етук мутахассислар кўпайиб бораётир. Улар ўз ҳуқуқлари учун тинмасдан курашмоқдалар. Лекин дунё миқёсида хотин-қизлар ҳар куни камситилади, жисмонан таҳқирланади. Жинсий таҳдид, тенгсизлик, кимларгадан бўйсунмиш, сабабсиз дўппослашга чидаш ва шу каби бошқа ҳолатлар аёлларни ижтимоий, иқтисодий ва ҳуқуқий жиҳатдан муштипарчўри, мақомига тушириб қўяди.

Оила — жамиятнинг асосий таянчи ҳисобланади. Оилани мураккаб ижтимоий институт дейиш мумкин, чунки ҳар бир оилада бошқасига ўшаммаган ўзига хос муносабатлар қарор топади. Ҳар бир оиладаги гендер муносабатлари кўп жиҳатдан тарихий, маданий-ҳуқуқий муҳит, ижтимоий-иқтисодий шартлар билан белгиланади.

Гендер тенгсизлигининг энг кўп учрайдиган ҳолати ҳам, афсуски, оилада бўлади. Лекин мазкур муаммони ҳал қилиш қи-

йинроқ кечади. Оила муносабатларидаги тенгсизликни аниқлаш ва экспертиза қилиш мумкинлиги мазкур муносабат билан оила аъзоларининг шахсий ҳаёти ўртасида чегара ўтказилишини тақозо этади. Гендер тенгсизлигини бартараф этиш инсонларнинг бошқа ҳуқуқларига путур етказмаслиги лозим.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг эркак ва аёл тенглиги ҳақидаги 46-моддаси, «Оила Кодекси» ҳам, аслида, тенгликни таъминлашга қаратилган қонун ҳужжатларидир. Лекин, шунга қарамай, қонунчилик даражасида белгилаб қўйилган аёл ва эркак тенглиги билан реал ҳаётдаги ҳолат ўртасида узиллиш бор. Бу ўринда қонунчилик ҳужжатларлари қай даражада гендер тенглиги нуқтани назаридан ҳаётга татбиқ этилаётгани муҳим аҳамиятга эга.

Оиладаги гендер тенглиги ҳақида гапириш бизнинг жамиятимиз учун одатий ҳол

эмас, шунинг учун бу масала ниҳоятда эҳтиёткорликни талаб этади.

Аёлларнинг эмансипация учун (ўз озодлиги ва эркинлиги учун) курашиши бизга ғайритабиий туюлиши турган гап. Чунки ўзбек аёллари табиатан исёнкор бўлсаларда, кўп асрлик оилавий мутелик уларни ўз дардини ичига ютиб яшашга ўргатиб қўйган.

Ҳар бир давлатнинг аёл ҳуқуқларига муносабати, аёл ҳуқуқларининг тараққиёти бир-биридан фарқ қилади. Оврупода аёл ҳуқуқлари учун мунтазам курашиб келинган. Бу кураш икки даврга бўлиб ўрганилади: биринчи давр 1850-1920 йиллар бўлса, иккинчи даври XX асрнинг 60-йилларидан бошланади.

Шарқ билан Ғарб ўртасида инсон ҳуқуқлари тушунчасига ёндашиш масаласида ҳам тафовут мавжудлигини эътироф этишимиз лозим.

Агар Оврупода гендер тенгликка аёлларнинг саъй-ҳаракатлари, турли хил тўқнашувлар, қурбонлар эвазига эришилган бўлса, 1917 йилги Россиядаги давлат тўнтаришидан кейин «дунёнинг олтидан бир қисми»да қоғозда бўлса-да, аёл ва эркак тенглиги эътироф этилган. Уша пайдан бошлаб янгича оила муносабатлари ва уларни тартибга солиб турадиган янги меъёрлар пайдо бўлган.

Лекин шўро тузумининг «ура-ура»чиликка асосланган аҳмоқона кампаниялари (масалан, 30-йиллардаги «Хужум» ҳаракати) кўп ҳолларда ижтимоий-маиший ахлоқни издан чиқариб юборади: фоҳишабозлик, ичкилик-бозлик, маишатпарастлик каби иллатлар кундалик ҳодисага айланиб қолади. Қолаверса, шўравийларнинг сохта ташвиқотларига чипа-чин ишонган юзлаб соддадил нурхонлар, гулсаралар нобуд бўлди.

Бугунги кунга келиб мустақил Ўзбекистонда аёл ва эркакнинг тенг ҳуқуқли эканлиги барча қонунчилик ҳужжатларида ўз аксини топган. Яъни, гендер тенгсизликни келтириб чиқарувчи ҳолатларга қонуний зарба берилган. Лекин бу қонунни тўғри қўллаб билиш лозим, акс ҳолда яхшилик категорияси беихтиёр ёмонлик категориясига айланиб кетиши мумкин. Айниқса, бу ҳолатни инсонларнинг репродуктив ҳуқуқлари соҳасида тўғри татбиқ этиш мўҳим аҳамиятга эга.

Ўзбекистон ҳуқуқшунослигида гендер ҳуқуқи билан бир қаторда репродуктив ҳуқуқлар тушунчаси ҳам анча янги бўлиб, ҳали унча ўрганилмаган соҳа ҳисобланади. Бу борада илмий-назарий ишлар, таҳлилий фикр-мулоҳазалар деярли йўқ. Аёлларнинг репродуктив ҳуқуқлари кўпроқ Ғарб социологлари томонидан ўрганилган.

Репродуктив ҳуқуқлар — бу инсон ҳаётининг ҳеч ким, ҳатто энг яқин кишиси томонидан ҳам назорат қилиниши мумкин бўлмаган ҳаётларидир.

Репродуктив ҳуқуқларга етарли аҳамият берилмаслиги оқибатида Оврупо мамлакатларида, Россияда туғилиш ҳалокатли даражада камайиб кетган бўлса, Ҳиндистон ёки Хитой каби мамлакатларда бунинг аксини кузатиш мумкин. Бу масалаларни таҳлил қилиш нафақат ҳуқуқ соҳасининг, балки ахлоқ фанининг ҳам долзарб муаммоси саналади.

Аборт қилишга қарши ҳаракатларнинг ҳаддан ташқари шов-шув бўлиши оқибатида яширинча абортларга эҳтиёж пайдо бўлди. Бу, ўз навбатида, оилани режалаштириш, туғиш ёши ва ҳомиладорлик ўртасидаги муддатни белгилаш каби масалаларни келтириб чиқарди.

Кези келганда Ўзбекистон ҳуқуқшунослигида умуман ўрганилмаган «тиббий ҳуқуқ» соҳасини ҳам четлаб ўтиб бўлмайди.

Репродуктив ҳуқуқ соҳаси яхлит мажмуадан иборат бўлиб, ҳуқуқ соҳаларидан биронтаси ҳам уни тўлиқ қамраб олган эмас. Репродуктив ҳуқуқларни инсон ҳуқуқининг таркибий қисми сифатида ҳуқуқ назарияси, халқаро ҳуқуқ, конституцион ҳуқуқ, оила ҳуқуқи ва бошқа соҳалар таркибида ўрганиш лозим.

Тиббий ҳуқуқнинг ўрганилмагани аёл ва эркак репродукциясини тўлиқ акс эттиришга йўл бермайди. Энг жиддий муаммолар қаторида аборт қилиш, она ёки ота бўлиш ҳуқуқларини кўрсатишимиз мумкин.

Аборт ёки туғишга мажбур қилиш аёл репродуктив ҳуқуқларининг бузилиши сифатида қаралса, назаримизда, аборт ва туғишга рухсат бермаслик ҳам ҳуқуқбузарлик деб қаралиши лозим.

Бизга маълумки, католик черкови ҳар қандай абортни қатъий қоралайди, унга расмий тақиқ қўяди ва биомедицина ютуқларини, яъни янги репродуктив технологиялар ёрдамида эмбрион ҳосил қилишни табиат қонунларига қарши бориш билан баробар, деб баҳолайди. Шу ўринда эмбрионнинг ҳуқуқий мақоми ҳақида айрим мулоҳазаларимизни айтиб ўтмоқчимиз.

Аборт қилиш масаласи қай йўсинда ҳал қилинишидан қатъи назар, эмбрионнинг ўз онтологик мақоми мавжуд. Аёл қорнида ривожланаётган эмбрион бирмунча вақт аёл танасининг таркибий қисми деб қаралиши, аёл эса ўз танасига нисбатан қандай муносабатда бўлиш ёки бу борада бирор қарор қабул қилиш масаласида эркин бўлиши керак. Чунки аборт қилиш учун эрнинг рухсатини олиш аънанаси аёлни исталмаган ҳомилани кўтариб юришга, мажбурий туғишга сабаб бўлади.

Мазкур ҳолат инсон ҳуқуқлари, айниқса,

аёлларнинг репродуктив ҳуқуқларининг бузилиши ҳисобланса-да, бироқ айрим мамлакатларнинг қонунларида «ижобий» ҳал этилган. Масалан, 1993 йили Польшада тиббий абортларни тақиқлаш ҳақида қонун қабул қилинди.

Янги репродуктив технология ривожланиб бораётган бир даврда «in vitro» ҳосил қилинган эмбрионлар, консерваланиб сақланаётган эмбрионлар, сунъий йўл билан уруғлантирилган эмбрион сонининг керагидан ортиқ тайёрланиши, онанинг биологик ва юридик мақоми, шунингдек, ортиқча тайёрланган эмбрионлар тақдирини ҳал қилиш, уларнинг ҳуқуқий мақомини белгилаш каби ўнлаб янги муаммолар пайдо бўлади.

Афсус билан қайд этиш лозимки, ўзбек ҳуқуқшунослигида бу масалалар ҳали кўтарилгани йўқ ва гендер ҳамда репродуктив ҳуқуқлар соҳасида ўнлаб муаммолар ўз ечимини кутиб турибди.

Гендер тенглик категорияси бир жойда қотиб турмайди. У жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий ҳолатига қараб доимо ўзгариб бораверади. Шунинг учун гендер симметриясининг бузилиш ҳоллари кузатилади. Гендер тенглик мавжуд бўлиши учун репродуктив ҳуқуқларни мукамал ўрганиш, таҳлил қилиш, оилани режалаштириш каби йўналишларни ҳуқуқий тадқиқ этиш талаб қилинади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, ҳуқуқшунослар олдида турган долзарб вазифалардан бири — гендер тенглиги ва репродуктив ҳуқуқлар таъминланишининг ҳуқуқий базасини яратиш ва ушбу ҳолатларнинг мақомини белгилашдан иборат. Аёл ва эркак тенг ҳуқуқга эга бўлиши билан бирга, тенг имкониятларга ҳам эга бўлмаса, адолат бузилади.

Бундан ташқари, жамиятда, айниқса, эркаклар орасида кенг тарқалган қонунлар бўйича аёллар эркаклар билан тенг ҳуқуқга эга, ҳатто айрим ҳолатларда алоҳида нормалар уларнинг имкониятларини эркакларникидан юқорироқ қўйган, уларга нисбатан турли енгиллик ва имтиёзлар берилган, деган фикрларни инкор этиб, жамиятдаги гендер ва репродуктив ҳуқуқлар борасидаги сийқаси чиққан қолиплардан фарқли ўлароқ, янги дунёқарашни шакллантириш муҳимдир.

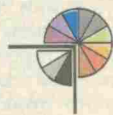
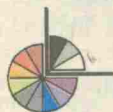
«Аёллар ҳуқуқи масаласида муаммо йўқ, уларнинг барча ҳуқуқлари таъминланган» қабилидаги сохта ваъзхонликдан амалий ҳаракатларга ўтиш керак. Энг аввало, бу борадаги таълим ва тарбия кўнгилдагидек йўлга қўйилиши лозим.

Бир сўз билан айтганда, тенгликда кенглик бўлсин!

Гулчеҳра МАТКАРИМОВА,

Тошкент давлат Юридик институтининг доценти

Ҳазонинг тугатилганлиги

Мамлакатимизда бозор иқтисодиётига асосланган демократик ҳуқуқий давлат қуриш йўлида амалга оширилаётган туб ислохотлар бугунги кунда жиноятчиликка қарши кураш шакл ва усулларининг ўзгартирилишини тақозо этмоқда. Жамиятдаги айрим салбий ҳолатларни бартараф этишда маънавий-маърифий ишлар кўлами ва таъсирчанлигининг ортиб бориши ҳам жиноятчилик ҳамда ҳуқуқбузарликнинг олдини олишда муҳим восита сифатида хизмат қилаётир.

Масаланинг ана шу жиҳатларини назарда тутиб, Президент Ислам Каримов Олий Мажлиснинг иккинчи чақириқ бешинчи сессиясида шундай деган эди: «Жиноятчиликнинг олдини олиш, унга қарши курашиш самарадорлиги жазонинг оғирлиги ва шаф-

қатсизлигига эмас, балки биринчи навбатда, қонунни бузган шахснинг жазонинг муқаррарлигини нечоғли англашига боғлиқ.

Ҳазонинг муқаррарлиги жиноятчиликнинг олдини олишда самарали таъсир кўрсатувчи омиллардан ҳисобланади. Шу билан бирга, миллий анъаналаримиз руҳида тарбияланган кўпгина фуқароларимизга содир этган жинояти учун сўроқ ёки тергов ишлари бошланишининг ўзиёқ тегишли хулоса чиқариб олиш ва қонунни бошқа бузмаслик учун кўп ҳолларда кифоя бўлади» (Каримов И.А. Адолат — қонун устунлиги. «Халқ сўзи», 2001 йил, 30 август).

Жиноятчилик ва ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш жиноятчиликка қарши кураш назарияси ва амалиётининг марказий муаммо-

си бўлиши билан бир қаторда шу ишга барча давлат органлари ва ижтимоий бирлашмаларнинг асосий мақсади ҳамдир.

Ушбу мақолада давлатга қарши фаолият, жумладан хоинлик жиноятининг олдини олиш масаласининг айрим жиҳатларига тўхталмоқчимиз.

Давлатга хоинлик қилишнинг олдини олиш чоралари турли белгиларига кўра таснифланиши мумкин. Унинг муҳим таснифий белгиларидан бири — таъсир этиш усули ва механизми ҳисобланади. Мазкур чоралар рағбатлантириш, жазолаш, олдинги ҳолатни тиклаш ва хавфсизлик кабиларни қамраб олади. Бинобарин, улар мақсад ва вази-фаси, мазмун ва моҳияти, қўлланиш муддатига кўра бир-биридан фарқланади.

Масалан, қонунда кўрсатилган ҳолатлар мавжуд бўлганда қўлланиладиган хавфсизлик чораси жисмоний ва юридик шахслар фаолиятини мажбурий чеклаш ҳам ҳисобланади. Аммо ушбу таъсир тури илмий адабиётда жуда ҳам кам ўрганилганига қарамадан амалиётда кенг қўлланилади. Жумладан, ҳозирги вақтда халқаро террористни фақат муайян хавфсизлик чораси натижасида қўлга олиш мумкин. Зеро, бундай ҳолларда жазо қўллаш натижа бермайди.

Бошқа ҳолларда, жумладан, Ўзбекистон мустақиллигига қарши фаолият юритувчи айрим экстремистик кучларга ёрдам берувчи шахсни жазолашдан кўра, унга маънавий-руҳий жиҳатдан таъсир этиш (ватанпарварлик, ўз-ўзини англаш, сиёсий хушёрлик, давлатга хоинлик қилувчиларга муросасиз бўлиш руҳида тарбиялаш) яхши натижа беради (Уголовный кодекс Республики Узбекистан: научно-практический комментарий. Т., 1996, 195-бет).

Бизнингча, мазкур масала ижобий ҳал этилиши учун ахборот-таҳлил ва криминалогик тадбирларни ўтказиш, давлатга хоинлик қилишга қарши курашнинг стратегияси-

ни ишлаб чиқиш, жиноятчиликка қарши кураш режасини амалга ошириш, мамлакатдаги мавжуд вазиятдан келиб чиққан ҳолда уни ўз вақтида ўзгартириб бориш, бу каби жиноятларни илмий асосда кенг ўрганиш ва унинг натижаларини амалиётга жорий қилиш лозим.

Шу маънода, мамлакатимиздаги ҳуқуқни муҳофаза қилиш органлари тузилмалари зиммасига қуйидаги вазифалар юклатилган:

— давлатга хоинлик қилиш жиноятини содир этишга таъсир кўрсатувчи сабаб ва шароитларни аниқлаш ҳамда уларни бартараф этиш учун тегишли чоралар ўтказиш; турли вазирилик, идора ва ҳокимликларда, тижорат тузилмаларига оид тахлилий ахборотларни тўплаш ва криминоген ҳолатлар ҳақида хабардор бўлиш;

— давлатга хоинлик қилиш жинояти бўйича бевосита аҳоли ўртасида ва оммавий ахборот воситалари орқали ҳуқуқий тарғибот, тушунтириш ишларини ташкил этиш;

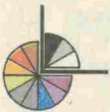
— давлатга хоинлик қилиш жинояти бўйича ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига оператив ва методик жиҳатдан раҳбарлик қилиш; халқ посбонлари, маҳалла кўмиталари ва бошқа ўз-ўзини бошқариш органлари билан чамбарчас алоқада бўлиш;

— вояга етмаганлар иши бўйича комиссия ва бошқа манфаатдор ташкилотлар билан ҳамкорликда болалар назоратсизлиги ва жиноятчилигига қарши тадбирлар ўтказиш, ҳуқуқбузарликка мойил бўлган ўсмирларни аниқлаш ва улар билан тегишли тушунтириш ишларини юритиш;

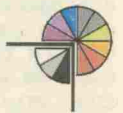
— жазони ўтаб чиққан шахсларнинг ишга жойлашишига ва жамиятга мослашишига ёрдам бериш ва улар устидан доимий назорат олиб бориш.

Азиз МИРЗАЕВ,

Тошкент давлат Юридик институтининг тадқиқотчиси

Shahar ekologiyasi

Маълумки, 1900 йилгача урбанизация (шаҳарлаштириш) жараёни асосан Фарб мамлакатларида жадал ривожланган. Ундан кейинги даврда, айниқса XX асрнинг иккинчи ярмида ривожланаётган мамлакатларда ҳам бу жараённинг кучайиши кузатилган.

Умуман олганда, шаҳар аҳолиси сайёра-

миз аҳолисига қараганда тезроқ кўпайиб бормоқда. БМТ маълумотларига кўра, 1975 йилда дунё аҳолисининг 39 фоизи шаҳарларда яшаётган бўлса, 2025 йилга келиб бу кўрсаткич 65 фоизни ташкил этиши кутилмоқда.

Таъкидлаш жоизки, ҳозирги вақтда йirik шаҳарларга хос техникавий ва техноло-

гик тараққиёт, саноат корхоналарининг кўлайиб бориши, аҳолининг тобора зич жойлашуви мазкур ҳудуд экологик ҳолатининг кескинлашуви билан бир қаторда ижтимоий инфратузилма фаолиятига ҳам салбий таъсир этмоқда. Шу боис экологик ҳолат йирик шаҳарлар — мегаполислар яшовчанлигининг асосий омилига айлланиб бормоқда.

Сирасини айтганда, «экология» тушунчаси ўсимлик ва жониворларнинг атроф-муҳит шароитига мослашуви аниқлаштирилади. Хўш, ноорганик тизимда бу жараён қандай кечади? Масалан, мегаполисларнинг атроф-муҳит ҳолатига мослашуви ҳақида сўз юритиш мумкинми? Ўтган асрнинг 20-40-йилларида шаҳар социология илмий йўналишига асос солган америкалик олимлар Р.Парк, Э.Бёрджест ва Л.Уэрт мазкур масаланинг ўзига хос ечимини таклиф этган.

Барча йирик мавжудотларнинг табиий ҳудудда муайян тарзда жойлашуви туфайли ҳар хил биологик турларнинг гармоник уйғунлашуви эришилишини кўпчилик яхши билмайти. Америкалик олимларнинг фикрича, ана шу уйғунликнинг мазмун-моҳияти ва тамойилларини ўрганиш орқали йирик шаҳар — мегаполисда бунёд этилаётган тураржой, корхона, муассаса ва ташкилот ҳамда дам олиш масканларини оқилона жойлаштириш мумкин.

Р.Паркнинг таъкидлашича, шаҳар биоэкологияда бўлгани каби, табиий танлов жараёни орқали атроф-муҳитга мослашиб боради. Масаланинг моҳиятига ойдинлик кириштириш учун чўл шароитда яшаётган ҳайвонот оламининг табиий муҳитга қай тарзда мослашини ва муайян ҳудудда жойлашишига назар солайлик. Табиийки, чўлнинг яшаш учун энг қулай, ўт-ўланга бой қисми — кучли, мавжуд шароитга тез мослашувчан жониворлар томонидан эгаллаб олинган. Ўша ҳудуднинг чеккароғида жойлашган жониворлар эса ҳар жиҳатдан ноқулай шароитда яшашга маҳкум. Аммо ҳайвонот оламида қулай табиий шароит учун кураш, бир дақиқага бўлса-да, тўхтамайди. Ўз-ўзидан аёнки, бу курашда кучли, тез мослашувчанлик қобилиятига эга жониворгина устунлик қилиши мумкин.

Шунга ўхшаш жараёнларни йирик мегаполисларда ҳам кузатиш мумкин. Мисол тариқасида маълум маънода мегаполис мақомига эга бўлган мамлакатимиз пойтахтида рўй бераётган жараёнларга мурожаат этайлик. Маълумки, Тошкент шаҳрининг туманлари маъмурий-ҳудудий ҳолати, ижтимоий-жўғрофий жойлашуви ҳамда иқтисодий имкониятлари жиҳатидан анчагина фарқланади. Ма-

салан, Чилонзор, Акмал Икромов, Юнусобод туманлари асосан аҳоли истиқомат қиладиган турар-жойлардан ташкил топган бўлса, Мирзо Улуғбек, Ҳамза, Миробод туманлари йирик саноат корхоналари жойлашган ҳудудлар ҳисобланади. Эътиборли жиҳати шундаки, илгарилари шаҳар атрофида кўплаб рабоблар жойлашган бўлиб, уларнинг ҳар бири ҳунармандчиликнинг муайян соҳасига ихтисослашган. У даврларда саноат корхоналари хомашё келтириш ҳамда тайёр маҳсулотни олиб кетиш учун қулай жойда, асосан йўллар ёқасида қурилган. Бугунги кунда эса аҳоли тигиз истиқомат қиладиган туманда, ҳатто маҳалланинг қоқ ўртасида кўплаб корхоналар ишлаб турганини кузатиш мумкин. Бу ҳол ана шу ҳудудда яшаётган ва муайян корхонада ишлаётган аҳоли учун қулайлик туғдиради. Аммо унинг фаолияти оқибатида атроф-муҳитга ҳамда одамлар саломатлигига қандай зарар етказилаётгани таҳлил этилганмикин? Зеро, тараққий этган мамлакатларнинг бу борадаги тажрибасига таянадиган бўлсак, уларда йирик ишлаб чиқариш корхоналари шаҳарлардан ташқаридаги ҳудудларда ташкил этилаётганига гувоҳ бўламиз.

Кейинги йилларда Тошкент шаҳрида ҳам шунга ўхшаш яъни аҳолининг имкон қадар саноат ҳудудларидан узоқлашуви ҳамда бозорлар атрофида жойлашуви кўзга ташланмоқда. Шаҳарнинг марказий қисмида эса йирик корпорациялар, банк, хизмат кўрсатиш корхоналари ҳамда кўплаб кўнгилочар, дам олиш масканларининг жойлашгани боис, бу ерда мулк сотиб олиш учун рақобат тобора кучайиб бораётганини кузатиш мумкин.

Илмий адабиётда шаҳарларнинг ижтимоий ҳаётдаги таъсири хусусида турли фикрлар мавжуд. Айрим олимлар шаҳарни инсоният тамаддуни яратган буюк маданият ўчоғи, тўхтовсиз ҳаракат ва яратувчанлик омили деб баҳолайди. Уларнинг фикрича, шаҳар иқтисодий ва маданий тараққиёт, муносиб турмуш кечириш учун барча шароитларни яратиб беради. Яна бошқа бир гуруҳ олимлар шаҳар тимсолида бир-бирига ёт, жиноятчилик авж олган тажовузкор одамлардан иборат жойни тасаввур қилади. XIX—XX асрларда, шаҳарлаштириш жараёни кучайиб боргани сари бир-бирига қарама-қарши бу икки ёндашув орасидаги кураш ҳам зўрайиб келган.

Шаҳарлардаги табақалашув жараёнининг кучайиши урбанистик экологияга оид социологик тадқиқотларнинг амалга оширилишига туртки берган эди. Ана шундай тадқиқотлар дастлаб ақл бовар қилмас тараққиёт суръ-

ати ва шу билан бир қаторда кескин ижтимоий зиддиятлари (ишсизлик, жиноятчилик каби) билан машҳур бўлган Чикаго шаҳрида амалга оширилгани ҳам диққатга сазовордир. Эътиборли жиҳати шундаки, урбанистик экологиянинг Чикаго мактаби вакиллари Р.Парк, Э.Бёржест томонидан шаҳар ресурсларига эгалик қилиш учун ижтимоий кураш жараёни биринчилардан бўлиб теран таҳлил этилган эди.

Мазкур изланишлардан келиб чиқадиган

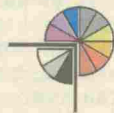
хулоса шундан иборатки, шаҳар қурилишида лойиҳалаш ишлари режа асосида амалга оширилиши баробарида атроф-муҳит муҳофазаси тегишли қоида ва талабларга зид бўлмаслиги лозим. Бу, ўз навбатида, «инсон — шаҳар — жамият» тизимининг барқарорлашувига хизмат қилади.

Гулчехра ТЎЛАМЕТОВА,

Тошкент Автомобиль йўллари институтининг ўқитувчиси

Kuzgularidan biri

Тафаккур равнақини таъминлайдиган бадий ижод, илму фан, хусусан, тилшунослигимизда ҳам янгиланиш жараёни давом этмоқда. Мисол тариқасида филология фанлари доктори Фани Зикриллаевнинг («Фан нашриёти, 2000 йил») «Истиқлол ва она тили таълими» рисоласини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Мазкур рисоладаги битта муҳим нуқтага диққатингизни жалб этмоқчимиз: «Отга берилган таърифдаги предмет сўзини ўзбек тилининг хусусиятига мос келади деб бўлмайди. Негаки, от инсон номини ҳам англайди, инсонни эса предмет деб бўлмайди. Буни олим эмас, талаба ҳам билади. Шунинг учун таърифдаги мазкур сўз мавжудот сўзи билан алмаштирилса тўғри бўлади. Отни жонли ва жонсиз предмет деб икки турга бўлиш ҳам рус тилининг хусусиятига мос келади. Чунки славянлар (рус халқи) назарида инсон ҳам, ҳайвон ҳам, қурт-қумурсқа ҳам тенг. Шунинг учун фақат инсонга эмас, чумолига нисбатан ҳам «ким» (кто) сўроғи ишлатилади» (ўша рисола, 11-бет).

Фани Зикриллаев биргина сўз туркуми — фақат отдагина эмас, балки тилимиздаги деярли барча сўзлар, гаплар халқимизнинг ўзига хос миллийлигини таъминлашини янгича нуқтаи назардан ёритишга ҳаракат қилади, собиқ шўро замонида тилимиз сиёсий қуролга айлантирилиб, аксарият ҳолларда рус тили қонун-қоидаларига мослаштирилганини ишонarli далиллар асосида исботлаб беради.

Ўзбек тили ижтимоий ҳаётда қандай ўзгаришлар содир бўлаётганини кўрсатиб турадиган ўзига хос кўзгулардан бири эканини Фани Зикриллаевнинг рисоласини ўқиб чиққандан кейин янада теранроқ ҳис этамиз.

Айни пайтда ўша кўзгуда, масалан, Солих Қаҳҳор қаламига мансуб «Дайди қизнинг дафтари» романининг тил хусусиятлари қандай акс этиши тўғрисида тўхталмоқчимиз.

Мана, биринчи мисол: «Мен Суннатовнинг эгнидаги оҳори тўкилиб бўлган пўрмига, кийимидаги тугмаларни ҳолдан тойдириб турган йўғон гавдасига, силлиқ қилиб таралган сийрак оқ сочию, ҳорғин қадам ташлашига зимдан назар ташлаб жим ўтирибман» (6-бет). Энди иккинчи матнни кўздан кечирайлик: «Ана шу тарзда тузоққа тушиб, катта-катта тўловлар эвазига қутулиб қолганлар орасида шаҳар умумий овқатланиш трести директори Ҳаким Саматов деганлари ҳам бор эди» (7-бет). Ниҳоят, учинчи мисолга диққат қилинг: «Бирмунча кексайиб қолганига қарамай, баланд ва барваста жуссасини ғоз тутиб юрадиган, қиёфаси жиддий, бироқ хуш табиатли шаҳар прокурори Мирзаматовнинг иш кабинетида ўтирибмиз» (8-бет). Тўртинчиси қуйидагича: «Қайрилма қошлар, ўнг ёноғига қўнган нўхатдай тим қора холини кўриб, уч қонлиқ ҳилол билан йўлдаги турган Зухро юлдузи кўз олдимга келди» (ўша ерда).

Мана, мазкур роман муқаддимасидаги икки саҳифасидан ўрин олган тўрт матн парчаси билан танишиб чиқдик. Тил қурилиши, сўзлар, иборалар, гапларнинг тузилиши нуқтаи назаридан келиб чиқиб, мулоҳаза юритсангиз, ҳеч қандай эътироз туғилмайди. Эга кесиму иккинчи даражали бўлақлар — аниқловчи, тўлдирувчи ва ҳол грамматика талабларига тўлиқ жавоб беради. Айттайлик, биринчи мисолда Суннатов исмли қаҳрамоннинг пўрим, чиройли кийиниши, йўғон гав-

даси, сийрак оқ сочи қайд этилганки, буни сўз санъатига хос тасвир деса бўлади. Бироқ, бу тасвир инсоннинг фақат ташқи кўриниши — суратининг айрим белгиларини қамраб олади. Бу, албатта, тўғри, ammo етарли эмас. Чунки, сўз санъати қахрамоннинг кўринишини эмас, ички дунёсини ҳам ёритиши керак. Бадиий тафаккур ижодкорнинг мустақил мулоҳаза юритиш салоҳиятини ҳам акс эттириши лозим.

Юқорида келтирилган иккинчи ва учинчи матн парчаларида ҳам Ҳаким Саматов, Мирзаматов деган шахсларнинг ташқи қиёфаларига урғу берилади. Тўртинчи матнда эса бир жононинг қайрилма қошию қора холига диққат қаратиладики, бунга эътироз билдириш мумкин эмас. Айни чоқда уларнинг асл сийрати, ички дунёсида рўй бераётган ўзгаришлар бевосита тасвирланмайди, шунчаки қайд этилади, баён қилинади. Бироқ бу нарсалар қахрамонларни тирик инсонлардай гадалантириш учун етарли эмас.

Негаки, қуруқ баён, таърифу тавсиф инсон, уни ўраб олган атроф-муҳитнинг асосан ташқи кўринишларини намоён қилади, холос.

Чинакам салмоқли, ҳаққоний ва гоёда таъсирчан бадиий тафаккур ёзилмайди, фақат кашф этилади. Бунга эса нодир истеъдод соҳибларигина муяссар бўлади. Улар чинакам бадиий тафаккурни дунёга келтиради. Бу шундай тафаккурки, унда истеъдоднинг бетакрор хусусиятлари, фазилатлари, ҳатто айрим ожизликлари ҳам ўз ифодасини топади.

Афсуски, тил билан тил, тафаккур билан тафаккур фарқланади. Улар ҳам ўзига хос кўзгуга эга бўлади. Бинобарин, ҳал қилувчи омил қандайдир кўзгу эмас, балки кўзгу акс эттирган мазмун, ҳақиқатдирки, бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас.

Зулфия МАМАРАЖАБОВА,

ЎзФА Тил ва адабиёт институтининг аспиранти

Ranglar ifodasi

Америкалик киношунос Жеймс Монаконинг “Фильмини қандай тушуниш керак?” китобида ғалати сурат эълон қилинган. Тасвирдаги аёл санъаткор ҳам, қахрамон ҳам ёки тарихий шахс ҳам эмас. Лекин унинг сурати тасвирий /визуал/ санъатнинг фалсафий сир-синаотларидан бир қатламини англаб етиш воситаси бўлиб хизмат қилади.

Назаримда, ушбу сурат, айниқса, кино санъатини таҳлил қилиш жараёнида параллел чизиқлар ўтказишда қўл келади.

Бу суратда кимдир юзини ўгириб турган, овропоча русумдаги патли бош кийим кийиб, унинг устидан ҳарир парда билан безанган ёши аёлни кўради. Яна кимдир бунда қовоқлари салқиган, “кампирдахан”, бурни катта, бош кийимига патни беўхшов тангиб, устидан рўмол ўраб, мўйна ёқага бурканиб турган ёши ўтиб қолган жувонни танийди. Суратнинг сири ҳам шунда. Унга кўчма маънода ҳам “оқ”, ҳам “қора” ранглар сингдириб юборилган. Мисоли шатранж тахтаси. Лекин киши суратга қараб, дастлаб бир “ранг”ни кўради.

“Оқ ранг” тарафдорлари, сиз бошқа бир назар билан аёлнинг бежирим иягини, бу-

рун ва унинг сал кўриниб турган бурун учини, қулоғини, нури анча сўнган кўзларини, бўйинини, суяги туртган иякни кўришга ҳаркат қилиб кўринг. Кўз қорачигида “қора ранг” аксланган киши суратга “оқ”ларнинг назари билан қарасин. Уйлайманки, энди фикрлар иттифоқи қарор топди. Бир вақтнинг ўзида ҳам “оқ”лар, ҳам “қора”лар билан “шоҳни мот қилган” рассомнинг заковатию маҳоратига кўпчилик тан беради. Ўз ҳолича нодир саналган мазкур сурат америкалик В.Хилл томонидан 1915 йил чизилган бўлиб, Нью-Йорк Умумий кутубхонасида сақланади. Суратни муаллиф “Менинг рафиқам ва қайнонам” деб номлаган. Рассом ўз асари орқали аёл келажига ёки унинг ички дунёсига назар ташламоқдами, ёки бу орқали бошқа бир субъектив маънони англатмоқ ниятида бўлганми — бу бизга маълум эмас. Биз учун бу сурат “ёшлик ва кексалик” уйғунлашган, маҳорат намунаси бўлган санъат асаридир. Шунингдек, зоҳирий аломатлар асосида юқорида “ёшлик ва кексалик” учун “оқ” ва “қора” деб танлаб олинган шартли атамаларимиз ёрдамида биз таҳлил қилмоқчи бўлган киноасар билан боғлиқ фикрла-

римиз баён этилади. Бу асар кинорежиссёр Шухрат Аббосовнинг "Маҳаллада дув-дув гап" фильmidир.

Ўзбек киноижодкорлари яратган фильмлар орасида бу киноасар халқимиз томонидан севилиб, қайта-қайта томоша қилинади. Ваҳоланки, шўро даврида яратилган аксариат фильмлар бугунги кун томошабини талабига жавоб бермайди, уни қизиқтирмайди. Бироқ каттаю кичикнинг "...дув-дув гап"га меҳри бошқача. Бунинг сири нимада? Қолаверса, фильм билан сурат орасида қандай муштараклик бор?

Ш. Аббосов "Маҳаллада дув-дув гап" фильмини ижодининг илк палласида (1960 йил), ўзининг жиддий киноасарлари бўлмиш "Сен етим эмассан" (1962), "Тошкент — нон шаҳри" (1967), "Абу Райхон Бериуний" (1974) кинотасмаларидан олдин, А.Рамазонов ва Ю.Рестларнинг сценарийси асосида "Ўзбек-фильм" киностудиясида суратга олган. Ўз даврида фильм матбуотда қуйидагича баҳоланган: "Замонавий материал асосига қурилган кинокомедия ўзбек халқининг ўзгариб бораётган ҳаёт тарзи, турмуши билан бир қаторда одамларнинг рухияти ҳам ўзгариб бораётгани ҳақида ҳикоя қилади. Фильм ёшларнинг тақдирини ҳал қилишда ўз таъсирини ўтказмоқчи бўлаётган, куни битиб қолган ҳурфот дунёси устидан кулади..." Ёки: "Фильм қахрамонлари — комсомоллар ночор гўдакларга айланиб қоладилар. Отаналарининг оила тўғрисида эскириб қолган қарашларига ҳеч қандай эътироз билдирмайдилар. Улар оила қуриш ҳуқуқларини амалда исбот қилиш ўрнига турли айланма йўллار ахтариб, алдов усулларидан фойдаланадилар..." Бу фикрларни холисона умумлаштирадиган бўлсак, фильм ўз даврининг мафқурасига содиқ бўлган ижтимоий-маиший мавзудаги экран асаридир.

Юқорида келтирилган таҳлилимизга суянган ҳолда бу таснифларни "оқ талқин" деб оламиз. "Қора" эмас, "оқ". Вақт нуқтаи назаридан ёшлик даври бирламчи экан, фильмга у яратилган пайтда берилган баҳо ҳам, шу асосга кўра, "оқ"ликка даъвогар. Ўринли савол пайдо бўлади: "Маҳаллада дув-дув гап" фильмининг "қора талқин"и қандай? Саволга жавоб беришдан аввал фильмдаги "пат", "рўмол" каби безакларга тўхталсак.

Киноасар, шубҳасиз, унинг номидан бошлаб халқимиз фёъл-атвориға хос кўпгина инсоний хусусиятлар, маиший турмушдаги икир-чикирларни кашф этади: гўллик билан чегарадош соддалик, ўзига хос муғомбирлик, болажонлик, бағрикенглик, сархил овқат ва буюмга ўчлик, тўй тараддуди ва можаролари томошабин эътиборини тез жалб этадиган омиллардир. Натижада "миллий

характер" номли "рўмол" ҳар қандай гоёни яширадиган, томошабин кўзига тутилган ҳарир пардага айланган. Кўпчилик орзиқиб кутадиган Раҳим Пирмухаммедов (киноқаҳрамон) томонидан айтиладиган "Ўғлим, овқатингни ейсанми?" жумласи нафақат кўзга ташланадиган "пат", балки фильмнинг ҳақиқий тожи ҳисобланади.

Бизнингча, фильмнинг "қора талқин"и чекига ёшларнинг ҳаётий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш ниқоби остида асрлар давомида шаклланган ҳаёт тарзига бирёқлама назар билан зарба бериш тушади. Айниқса, ота-она учун фарз ҳисобланган фарзанд бошини "иккита" қилиб қўйиш вазифасининг фильмдаги ифодаси қандай иллатларга туртки бўлгани ва бўлиши мумкинлиги ҳақидаги ўйларга сабаб бўлиб, кишини сергаклантиради. Фикрий изчиллик ва холисликни сақлаган ҳолда яна айрим жиҳатларга эътиборни қаратмоқчимиз:

1. Халқимиз одати бўйича, эъзоз маъносида, аёл киши жисмонан ожизроқ, шу боис у жисмоний куч талаб этадиган юмушлардан асралган. Фильмда эса касбий бахтини консерва заводидан топган Сайёра образида тесқари тарғиботни кўрамай.

2. Кексалар ерни, ҳовли-жойни қанчалар қадрлаши маълум. Уларнинг "дом"ларга муносабатини ҳам биламиз. Лекин фильмда кўпқаватли "дом" ва деворлари уваланаётган пастқам ҳовлилар "ёруғлик" ва "қоронғулик" рамзларида шундай талқин этилганки, томошабин беихтиёр бетон уйга чиққан Лутфихоним Саримсоқованинг киноқахрамони Меҳри хола билан бирга суюнади.

3. Фильмни томоша қилган ҳар қандай, айниқса, кейинги авлод вакили, шубҳасиз, 60-йиллар ўзбек ёшлари, катталарни жуда "ҳурмат" қилганлари туфайли, алдов йўллари — бирлари билдирмай туриб, яна бегонадай "квартирант" мақомини эгаллаши, яна бирлари тўйнинг авжида масалани кўндаланг қўйиб, суйганига уйланиши билан оилавий муаммоларни ҳал қилган эканлар, деган ҳулоаса чиқариши табиий. Энг қизиғи ва ачинарли томони шундаки, ёшидан қатъи назар, бундай ҳолатлар мажмуи бўлган мазкур "нимкоса"ли асарни кўпчилик олқишлаган, ҳамон олқишлаб келяпти.

Ўйлашимизча, бунинг сабаби фильмда "оқ ранг"дан жуда усталик билан фойдаланилганида. Профессинал режиссура, актёрлар ансамбли, жўшқин мусиқа, динамик драматургия томошабинни маҳлиё этади. Шу ўринда Жеймс Монако келтирган қуйидаги фикр ўринли бўлса керак: "Биз идрок этаётган тасвирга бериладиган баҳо кўзларимизнинг физиологик вазифасига эмас, балки миянинг қабул қилинаётган ахборотга

бўлган муносабатига боғлиқ” (Ж.Монако. “Фильмни қандай тушуниш керак”. Нью-Йорк, “Оксфорд”, 1981, 123-бет). Мазкур фикрга суянган ҳолда, аксарият томошабин бу фильмда ва умуман кинода, санъатда ғоявий “ранг”лар таҳлилига эмас, балки, худди “Келинлар кўзғолони”, “Тоғлик кувё”, “Тоҳир ва Зухра” каби кино-видеофильмлардагидек, фильм эстетикаси, ундаги бетакрор ижрочилик санъатига асосий ахборот деб қарайди, деган хулосага келиш мумкин. “Маҳаллада дув-дув гап” киноасарининг вақт синовига бардош бериб, кўп йиллардан буён машҳурлик шоҳсупасидан тушмай келаётгани ҳам шу билан изоҳланади.

Бир сурат сабаб “Маҳаллада дув-дув гап” фильмига қилган муурожаатимизда балки вақт асосий омилдир. Бадий фильмнинг экран юзини кўрганига ҳам 40 йилдан ошди. Суратдаги аёллар ёшидаги тафовутни ҳам шунча деб айтиш мумкин...

Кинорежиссёр Шухрат Аббосов маҳоратига чуқур эҳтиром изҳор қилган ҳолда, фикр эркинлиги шиори остида оқ қоғозга қора қалам юргизганимизни таъкидламоқни истардим. Зеро, мураккаб тўқима бўлмиш миллионлар санъати — кино, ҳам амалий, ҳам назарий жиҳатдан катта эътиборни талаб этади. У “кенжатоӣ” санъат бўлса-да, қуввати зўр, воситалари нишонга бехато тегадиган психологик, ижтимоӣ қурол ҳам эканини унутмаслик керак.

Сўзимиз сўнгида яна бир лисоний амални бажариш зарур деб ҳисоблаймиз. Яъни, агар “оқ талқин” атамасини давр талқини, “қора”ни эса асл талқин деб қайта номласак, мантик юзасидан масала шартӣ тўғри белгиланган бўлади.

Иродаҳон НАРИМОНОВА,

тадқиқотчи

“Figh ilmi — oliy va buyuk bir ilmdir”

Халқнинг ижтимоӣ-сиёсий ва ҳуқуқӣ тафаккурини бойитишга бекиёс ҳисса қўшган атоқли мутафаккир, қомусий олим Абдурауф Фитрат қонунлар ва уларнинг моҳияти, фикр илми ва унинг жамият ҳаётида тутган ўрни борасида қимматли мерос қолдирган, бу борадаги долзарб муаммолар ҳақида ўз фикрларини билдирган.

Фитратнинг “Раҳбари нажот” асарида зикр қилинишича, инсонлар жамиятда, жамоа бўлиб яшашга мажбурдир. Биргина оиланинг озиқ-овқат, кийим-кечак ва бошқа эҳтиёжлари учун кўп инсонларнинг меҳнати сарф бўлади. Эҳтиёж туфайли инсонлар биргаликда, ҳамкорликда яшашга интилади.

“Барча мамлакатлар, миллатлар, ҳукуматлар айнан мана шу табиӣ қонун натижасида вужудга келгандир, — деб ёзади Фитрат, — инсонлар мамлакат ва шаҳарларда жамоат бўлиб яшаганларидан сўнг, қавму жамоаларга бўлиниб кетдилар”.

Шундай экан, инсонлар ўртасидаги муносабатларни тартибга соладиган қонунлар зарур. У ёзади: “Қуръон”нинг баъзи ҳукмлари ва Набий (С.А.В.) ҳадислари одамлар-

нинг ўзаро муносабат ва муомалаларини тартибга соладилар. Бунинг мажмуасини “муомилот” дейдилар”.

Фитратнинг кузатишича, инсон, табиат қонуниятларининг ҳукми сабабли, ҳамиша шахсий манфаатларини ўйлайди, ўз манфаатини таъминлаш учун ҳаракат қилади.

Инсофли ва диёнатли, иймонли ва юксак тафаккурли инсонлар ўз манфаатларини қонунӣ йўл билан таъминлашни хоҳлайди. Аммо, баъзи инсонлар ўз манфаатларини тўғри йўл билан эмас, балки жаҳл, ўғрилик ва ноқонуний воситалар билан амалга ошириб, ахлоққа ва шариатга зид ишлар билан машғул бўлади.

“Қайси бир миллат ичида шундай инсонлар кўп учраса — деб ёзади Фитрат “Раҳбари нажот”да, — бундай миллат ҳалокатга маҳкумдир”. Олимнинг уқтиришича, ислом аҳли, саҳобалар ва тобеинлар даврида тўрт қонун, яъни муомилот, уқубат, манокӣҳот ва ибодат Қуръон оятлари ва Набий (С.А.В.) ҳадисларидан келиб чиқиб тузилган эди.

“Маълумки, вақт ўтиши билан аҳли исломнинг ижтимоӣ аҳволи ўзгариб кетди,

олимлар замон эҳтиёжидан келиб чиқиб, зарур бўлган ҳукмларни Қуръон ва ҳадиси шарифдан “Қиёс” ва “ижмо” усулида ўрганиб, китоблар ёздилар, натижада “Фикҳ илми” юзага келди”, деб таъкидлайди у.

“Фикҳ илмини билмоқчи бўлган одам фикҳ усулини ҳам яхши ўрганмоғи зарур, — деб уқтиради Фитрат — зеро, фикҳ ҳукмларини, фикҳ усули қоидаларини ўрганмасдан туриб тадбиқ этиш, бу кўр-кўрона тақлиддан бошқа нарса эмас”.

Бу тўғрида у “Оила” асарида ҳам ёзади: “Фикҳ илми — олий ва буюк бир илмдир, уни ўрганиш ҳам зарур, ҳам савобдир. Лекин баъзи жоҳил муфтийлар ва зolim қозилар бу илмни пора олиш ва хонадонларни бузиш йўлида қурбон қиладилар. Аммо уларнинг бу ишлари фикҳ илми шарофати ва ўрганилиши лозимлигига умуман зарар етказмайдими”.

Шуни таъкидлаш керакки, Фитратнинг “Раҳбари нажот” асарининг “Карам” (саховат) сарлавҳали қисмида дунёвий илмларни ўрганиш жамият ривожланишида жуда катта аҳамиятга эга эканлиги, бу илмлар воситаси орқали фан ва техника тараққиётига йўл олиш мумкинлиги мисоллар билан баён қилиб берилган.

Шу билан бирга, Фитрат инсоннинг маънавий ва маданий ривожланиши учун зарур бўлган илм олиш ҳуқуқи тўғрисида ҳам ўз қарашларини баён этган.

Инсон ҳуқуқларининг ҳақиқий ҳимоячи-

си, жадидчилик ҳаракатининг раҳнамоси Абдурауф Фитрат Бухоро амирлигида халқнинг ночор аҳволи, беҳад жабр-зулмга дучор бўлаётгани, ҳақ-ҳуқуқларининг оёқоси қилаётганига сабаб — унинг илму маърифатдан узоклигида деб билади.

“Мамлакатни таназзулдан, фуқарони оғир аҳволдан кутқариш учун илм-фанни ривожлантириш зарур, деб уқтиради у, — жамиятни янгиламасдан, илм-маърифатни юксалтирмасдан туриб, тараққиётга эришиб бўлмади”.

Абдурауф Фитрат мамлакат ва халқ келажаги маориф, маънавият ва маърифат тараққиёти билан боғлиқ эканини кўрсатиб беради экан, илм-фан ривожини учун кўпроқ шарт-шароит яратиш зарурлигини, дунёвий билим масаканлари — жадид мактаблари ташкил қилишга эътибор берилиши, шунингдек, уларда серманфаат ва тез фойда берадиган илмларнинг ўқитилиши тўғрисидаги фикрларни илгари суради.

Абдурауф Фитратнинг барча фуқароларнинг билим олишда тенг ҳуқуқга эга бўлиши, илм-фанни ривожлантириш тўғрисидаги ғоя ва хулосалари мантиқан кучли бўлиб, юртимизда туб маърифий ислохотлар олиб борилаётган ҳозирги даврда муҳим аҳамият касб этади.

Мавлуда ЭРГАШЕВА,

Бухоро Давлат университетининг
ўқитувчиси

Hadislarining she'riy talqini

Келажак авлод нафақат дунёвий билимларни, балки диний билимларни ҳам эгаллаши зарур. Сабаби — жамият ҳаётининг бир қисми ҳисобланмиш дин ижтимоий ҳаётнинг бошқа соҳалари билан узвий муносабатда бўлади. “Дин, шу жумладан, ислом дини ҳам минг йиллар давомида барқарор мавжуд бўлиб келганлигининг ўзиёқ у инсон табиатида чуқур илдиз отганлигидан, унинг ўзига хос бўлган бир қанча вазифаларни адо этишидан далолат беради. Энг аввало, жамият, гуруҳ, алоҳида шахс маънавий ҳаётининг муайян соҳаси бўлган дин умуминсоний ахлоқ меъёрларини ўзига

сингдириб олган, уларни жонлантирган, ҳамма учун мажбурий хулқ-атвор қоидаларига айлантган. Маданиятга катта таъсир кўрсатган. Инсоннинг одамлар билан баҳамжиҳат яшашига кўмаклашган ва кўмаклашмоқда. Бинобарин, дин одамларда ишонч ҳиссини мустаҳкамлаган. Уларни поклаб, юксалтирган. Ҳаёт синовлари, муаммо ва қийинчиликларни энгиб ўтишларида куч бағишлаган. Умуминсоний ва маънавий қадриятларни сақлаб қолиш ҳамда авлоддан авлодга етказишга ёрдам бериб келган” (И.Каримов. “Ўзбекистон буюк келажак сари”. Т., “Ўзбекистон”, 1998, 440-бет).

...Ўлимтик егувчи бул банда эса
Умрин гийбат билан ўтказган холос.

Шукур Курбон эса бу борада ўзига хос сўз
ўйини қилиб, маънони янада кучайтиради:

Кимсани ноҳақдан-ноҳақ ўлдирмоқ,
Ўлганнинг устига чиқиб ўлтирмоқ
Ва емоқ гўштини ўша ўлганнинг...
Гуноҳи шунга тенг — гийбат қилганнинг.

Баён этилган ҳар икки мисол ҳам “Гуноҳ-
нинг каттаси: тангрига ширк келтирмоқлик,
ноҳақ қон тўқмоқлик, ота-онага оқ бўлмақ-
лик ва ёлғон гувоҳлик бермоқлик” деган

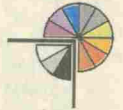
ҳадиснинг гўзал шеърӣ ифодаси бўлиб,
шоирларимиз унга халқ ҳикматларининг мағ-
зини сингдириб юборади.

Ватанимиз мустақиллигидан сўнг шоир-
ларимиз ижодида яққол кўзга ташлана бош-
лаган бундай шеърлар кишини жиддий ўйга
толдириши, ҳадислар мағзини теранроқ
англашга ёрдам бериши билан катта аҳами-
ятга эга.

Муҳайё ЯХЁЕВА,

Тошкент Ислom университетининг
тадқиқотчиси

Otabekning ushalmagan orzusi

Истибдод тўғрисида гап кетса, улуг ади-
бимиз Абдулла Қодирийнинг тарихий роман-
лари беихтиёр эсимизга тушади. Бу табиий
ҳол. Чунки истибдоднинг сабаб ва оқибат-
ларини миллатпарвар адибимиз нафақат ба-
дий жиҳатдан, ҳатто тарихий нуқтаи назар-
дан ҳам ниҳоятда ҳаққоний кўрсатиб берган.
Хусусан, биз ёзмоққа ният қилганимиз мав-
зуда “Ўткан кунлар” романининг “Хон қизи-
га лойиқ бир йигит” фаслида диққатга сазо-
вор фикр-мулоҳазалар айтилади.

“Отабек Шамай (Семипалат) хотиротини
сўзлаб берди. Ўрисларнинг сиёсий, иқтисо-
дий ва ижтимоий тараққиётини эшитгувчи-
ларни тонг қолдириб, ортиқ тафсилоти би-
лан айтиб чиққач:

— Шамайга бормасимдан илгари ўз ҳукм-
дорларимизни кўриб, бошқалар ҳам шун-
дайдир деб ўйлар эдим, — деди бек. — Ле-
кин Шамай маним фикримни ост-уст қилиб,
ўзимни ҳам бутунлай бошқа киши ясади.
Мен ўриснинг идора ишларини кўриб, ўз
идорамизнинг худди бир ўйинчоқ бўлгани-
ни иқроор этишга мажбур бўлдим. Бизнинг
идорамиз бу кунги тартибсизлиги билан
кетиберса, ҳолимизнинг нима бўлишига
ақлим етмай қолди. Шамайда эканман, қано-
тим бўлса, ватанга учсам, тўппа-тўғри хон
ўрдасига тушсам-да, ўриснинг ҳукумат қонун-
ларини бирма-бир арз қилсам, хон ҳам ар-
зимни тингласа-да, барча элга ёрлик ёзиб
ўриснинг идора тартибини дастуриламал
этишга буюрса, мен ҳам бир ой ичйда ўз
элимни ўрисники билан бир қаторда кўрсам.
Аммо ўз элимга қайтиб кўрдимки, Шамайда
ўйлаганларим, ошиққанларим ширин бир

хаёл эмиш. Бу ерда сўзимни эшитгувчи би-
ров ҳам бўлмади, бўлсалар ҳам “Сенинг ор-
зуингни шу хонлар эшитадими, шу беклар
ижро қиладими?” деб мени маънос қилди-
лар. Илгари мен уларнинг гапига бовар
қилмай юрсам, кейинчалик тўғри сўзни
айтганларини билдим. Дарҳақиқат, мозо-
ристонда “ҳаййя алалфалаҳ!” хитобини ким
эшитар эди” (“Ўткан кунлар”, Тошкент,
2000 йил, 22-бет).

Маълумки, “Ўткан кунлар” романида
қаламга олинган воқеалар XIX асрнинг 50-
йилларида кечади. Яъни, чор Россиясининг
зобитлари Туркистон хонликларининг ши-
моли-ғарбий худудларини бирин-кетин забт
эта бошлаган давр эди. Қўқон хонлиги ҳам,
Бухоро амирлиги ҳам, Хева хонлиги ҳам ич-
ичидан чириб, батамом инкирозга юз тутад-
ди. Агар Қўқон хонлигида тож-тахт учун ку-
раш қонли тус олган бўлса, Бухоро амир-
лигида бошқарув тизимида бошбошдоқлик
ҳукм сурарди. Отабек ибораси билан айт-
ганда, “ўз идорамизнинг худди бир ўйин-
чоқ бўлганини” шахсиятпараст ҳукмдорлар
пайқамайди, пайқаса-да парво қилмайди.
Ваҳоланки, “ҳукумат қонунларини” тубдан
ўзгартириш лозим эди. Акс ҳолда мисли
кўрилмаган фожиа рўй бериши муқаррар
эди. Охир-оқибат ҳалокат содир бўлади —
мустақиллик бой берилади: Бухоро амирли-
ги билан Хева хонлиги чор Россиясининг
вассал ўлкаларига айлантиради, Қўқон
хонлиги эса янгиб ташланади. Тўғри, Тур-
кистон забт этилгандан кейин ҳам гоҳ-гоҳи-
да миллий озодлик ҳаракатлари бўлиб ту-
ради. Лекин бундай ҳаракатлар шафқатсиз-

лик билан бостирилади, уларнинг раҳбарлари аёвсиз жазоланади.

Албатта, фақат кўзголонларни бостириш билан ҳеч нарсага эришиб бўлмаслигини чор ҳукумати яхши биларди. Шу боис дарҳол бошқарув тизими — сиёсий-маъмурий ҳаёт ислоҳ қилинади. Бухоро амирлиги ўз худудининг катта қисмини Россия тасарруфига бериб вассалликни расман тан олгач (1868 йил), дарҳол маъмурий-худудий тартиб-қоидалар ўрнатилади. Аввало, Зарафшон округи ташкил қилинади. Сўнг Туркистон генерал-губернатори томонидан тасдиқланган “Зарафшон округини бошқаришнинг муваққат қоидалари” жорий этилади. Зарафшон округи маъмурий жиҳатдан Самарқанд ва Каттақўрғон бўлимларига ажратилади. Округни мутлақ ҳокимиятга эга бўлган вилоят ҳарбий губернатори бошқаради. Округ қароргоҳи Самарқанд шаҳрида жойлашган эди. Бўлим бошлиқларининг ҳуқуқлари уезд бошлиқлари — туманбошиларга тенглаштирилади.

Агар ўша пайтлардаги Зарафшон округи худуди харитадан белгилаб кўрсатилса, тахминан, чўчка тумшугини эслатадиган “пона” ҳосил бўлади. Бу “пона” Туркистоннинг юрагига қоқилган эди: муҳим стратегик аҳамиятга эга бўлган худуд чор ҳукумати томонидан ишғол этилади. Шу жиҳатдан олиб кўрилса, юксак мартабали бир рус амалдорининг куйидаги фикр-мулоҳазалари асослидир: “Биз Урта Осиё харитасига синчиклаб назар солсак, Зарафшон округининг нақадар катта аҳамиятга эга эканига ишонч ҳосил қилишимиз мумкин. Фарб ва жануб йўналиши бўйлаб ўтган чегарамиз Бухоро амирлиги худудига ёриб кирган. Бу муҳим форпост (постхона) сифатида бекиёс ҳарбий аҳамиятга эга. Демак, Зарафшон округига эгалик қилган музаффар рус армияси бемалол Бухорога ҳукмронлик қилади. Зотан, ҳаёт манбаи бўлмиш Зарафшон дарёси бизнинг ихтиёримиздадир. Бу дарёнинг сувидан Бухоро ҳам фойдаланади. Биз истаган пайтимизда дарё сувини камайтириб ёки бошқа томонга буриб юбориб, Бухоронинг ям-яшил боғларини қовжиратиб қўйишимиз мумкин. Яъни, улар бизнинг измимизга бўйсунмишга мажбур”.

Сиёсат — мавжуд имкониятлардан муайян даражада оқилона фойдаланиш санъатидир. Калтабин Худоёрхон 1876 йилда Туркистон генерал-губернаторига таслим бўлгач, дастлаб Зарафшон округи ўрамида бошланган маъмурий ислохотлар бутун ўлкага жорий этилади. 1886 йили Россия императори “Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низом”га имзо чекади. Шу Низомга мувофиқ Жиззах, Каттақўрғон, Хўжанд, Самарқанд уездлари ташкил қилинади. Ана шу

уездларни ўз ичига олган Самарқанд вилоятини эса шахсан император тайинлайдиган ҳарбий губернатор бошқарадиган бўлади. У айна чоқда вилоят худудидида жойлаштирилган ҳарбий кучларнинг қўмондони ҳисобланарди. Ижро ҳокимияти ҳам, суд ҳокимияти ҳам батамом вилоят губернатори измида эди. Яъни, у том маънодаги диктатор эди. Губернатор хузуридаги бошқарма эса сиёсий, ҳарбий, суд, хўжалик жабҳасига алоқадор масалалар бўйича кўмакчи вазифасини бажарарди. Кўмакчи — бошқарув йўли билан тобе-ланишни таъминлайди. Бошқарувчи губернаторнинг унвони генерал-майордан паст бўлмасди. Чунки у зарурат туғилган кезларда ҳатто Туркистон генерал-губернатори вазифасини ҳам бажариб турган. Масалан, 1896 йилда генерал-лейтенант Ростовцев Туркистон генерал-губернатори вазифасини вақтинча бажарган.

1886 йилдан 1917 йилгача Самарқанд вилоятини 8 губернатор бошқарган. Урта ҳисобда тўрт йилдан губернаторлик қилган шахслар қаторида А.Яфимович, Н.Ростовцев, М.Фёдоров, В.Мединский, А.Гескет, А.Галкин, Н.Ликошин ва бошқалар бор эди. Ўз-ўзидан равшанки, уларнинг ҳаммаси олий маълумотли, аслзода дворянлар бўлиб, айримлари ҳатто мустамлака ўлканинг тарихи бўйича жиддий илмий тадқиқот ишлари билан машғул бўлган.

Самарқанд вилоятининг губернатори Россия худудидида жойлашган губернияларнинг губернаторларига нисбатан деярли икки баробар кўпроқ миқдорда маош олган. У ўн беш минг рублгача маош оларди. Бу пулга ўша замондаги баҳо бўйича энг камиди уч минг бош қўй харид қилиш мумкин эди. Самарқанд вилоятини бир йил бошқарган амалдорнинг кейин умрбод Оврупонинг Карлово-Вари, Баден-Баден каби курорт шаҳарларида тараллабебод қилиб яшашига имкон туғиларди.

1898 йили мазлум Туркистон тарихида муҳим ижтимоий ҳодиса рўй беради. Яъни, ўша йили суд ҳокимияти билан ижро ҳокимиятини бир-биридан ажратиш тўғрисида қарор қабул қилинади. Аслида, Россияда 1864 йили бошланган суд ислохоти Туркистонга хийла кечикиб этиб келади. Ҳеч бўлмагандан кўра, кеч бўлгани ҳам яхши, дейдилар. Сирдарё, Самарқанд, Фарғона, Тошкент вилоятларида округ судлари ташкил этилади. Тошкент суд палатаси Туркистондаги барча суд органларининг фаолиятини назорат қилар эди.

Мўъжаз мақоламизда рақам этилган воқеалар, албатта, Отабениннг орзуси рўёбга чиққанини англатмайди. Тўғри, ўлкамизда жиддий ижтимоий ўзгаришлар содир бўлади. Аммо бу ўзгаришлар асосан русларнинг

манфаатини ҳимоя қиларди. Сиёсий ҳаётдан четга суриб ташланган маҳаллий халқ эса ҳамон шариятни дастак қилиб олган чаласавод, порахўр қозиларнинг оғзини мойлаш билан овора эди (маҳаллий халқнинг аянчли аҳволи Абдулла Қаҳҳорнинг “Ўғри” ҳикоясида ишонarli тасвирланган). Боз устига, жамиятда рўй бераётган ижобий ўзгаришлар мазлумларга эмас, зўравонларга хизмат қилажаги алоҳида таъкидланар, имо-ишоралар билан авомга маълум қилинар эди. Жумладан, Тошкент, Самарқанд, Андижон каби йирик шаҳарлар атайлаб икки қисмга ажратилган эди: нисбатан хийла фаровон, обод бўлган Янги шаҳарларда руслар ёки руслашган “янгибойлар” истиқомат қилса, ўрта асрларни эслатадиган Эски шаҳарларда қашшоқ маҳаллий аҳоли ҳаёт кечирарди. Шаҳарларнинг марказидаги хиёбон дарвозаларига эса “Сақлар ва

сартларнинг кириши ман этилади!” деган лавҳа осиб қўйиларди.

Хуллас, XIX асрнинг охирлари билан XX асрнинг бошларида нафақат Самарқанд вилоятида, балки бутун Туркистон ўлкасида муҳим сиёсий-маъмурий ўзгаришлар рўй беради. Бироқ бу ўзгаришлар жафокаш халқимизнинг азалий орзу-умидларини рўёбга чиқармайди. Аксинча, Юсуфбек ҳожининг аччиқ гаплари (“Иттифоқнинг не эл эканини билмаган, ёлғиз ўз манфаати шахсияси йўлида бир-бирини еб-ичган мансабпараст, дунёпараст ва шуҳратпараст муттаҳамлар Туркистон тупроғидан йўқолмай туриб, бизнинг одам бўлишимизга ақлим етмай қолди...”) ҳақиқат бўлиб чиқади.

Шаҳодат МУРОДОВА,

тадқиқотчи

Mir Izzatulloning Qўqon xonligiga sayohati

Ҳарбий Европанинг ҳукмрон доиралари Буюк географик кашфиётлар даврида Янги дунё Американи, Африка ва Осиёнинг денгиз бўйи мамлакатларини истило қилиш ва мустамлакага айлантириш ҳаракатлари билан банд эдилар. Марказий Осиё бу даврда жаҳоншумул ҳарбий ҳаракатлар гирдобидан четроқда эди.

XIX аср бошларида ҳарбий тоифага мансуб европаликлар ёки уларга ёллаган сайёҳлар марказий Осиёга ҳар хил қиёфаларда кириб келади. Улар ўлқанинг ҳудудлари акс эттирилган хариталарни чизиб беради. Лекин фақат сайёҳлар харита тузган экан деган хулосага келмаслик керак. Ҳарбий Европанинг йирик шаҳарларида жойлашган тадқиқот марказларида ҳам Марказий Осиёнинг хариталари тузилган.

1812 йилда Ўрта Осиёнинг бир қатор ерларига Мир Иззатулло ташриф буоради. Унинг саёҳати 1812 йил 20 апрелдан бошланиб, 1813 йил 16 декабр гача — бир йилдан кўпроқ вақт давом этади. У Ўрта Осиёнинг Қўқон, Самарқанд ва Бухоро йўналишлари орқали ўтиб ўз саёҳатномасини ҳам ёзиб қолдирган. Бу “саёҳатнома” ўлкага оид қимматли тарихий-географик ва тарихий-этнографик маълумотлар беришини ҳисобга олиб, унинг тафсилотларига тўхталишни лозим кўрдик. Чунки айнан Мир Иззатулло-

нинг Ўрта Осиёга саёҳатидан сўнг XIX асрда Ост-Индия компаниясининг зобит ва хизматчилари ўлкани ўрганиш мақсадида кўплаб саёҳатлар уюштиради. Ана шундай саёҳатчилар сафида Мир Иззатуллонинг саёҳатини уюштирган В. Муркрофт ҳам бўлган (Амударёнинг юқори оқимини шахсан ўзи тадқиқ этган эди).

Мир Иззатуллонинг таржимаи ҳоли ҳақидаги маълумотлар жуда ҳам кам. У Ҳиндистоннинг мусулмон аҳолиси яшайдиган ҳудудларидан бўлиб, англизлар хизматида кирган. Саёҳатномаси анъанавий Шарқ адабиёти йўлида, соддароқ форс тилида ёзилган. Саёҳатномасига илова тарзида харита тузганини билмаймиз. Аммо саёҳатнома кўлёмаси 1826 йилда Парижда француз картографи Г.Клапрот томонидан нашр қилинади. Агар Клапротнинг картограф эканини инobatга оладиган бўлсак, Мир Иззатуллонинг нашр қилинган француз тилидаги саёҳатномасига аслиятда ҳам харита илова қилинган бўлса керак деб фараз қилиш мумкин. Афсуски, бизда ўша нашр нусхаси йўқ. Шу боис, рус олими А.П.Федченконинг 1870-71 йилларда тузган “Туркистон картаси” асосида Мир Иззатуллонинг Қўқон хонлигида бўлган манзиллари акс эттирилган харитани ёрдамида унинг саёҳат йўналишини ўрганишимиз мумкин. Боз устига, ўша саёҳат таф-

силотлари асосида Ю.А. Соколов ҳам битта харита ҳам тузган ва уни "1812 йилда Мир Иззатуллонинг "Қўқон хонлигига саёҳати" номли мақоласига илова қилган. Харитада А.Федченко харитасида Қошғардан Оксувгача бўлган катта-кичик куйидаги манзиллар кўрсатиб ўтилади:

Кичик Андижон, Қошғар, Қўхна Қоравул, Шўрбулоқ Қўргошин, Ўқ солар (салур), Шўрбулоқ ясси кечик, Тўқайбоши, Кўксув, Дарвозаи доvon терак, Терак доvon, Аргали, Мозори гумбаз, Ғўлжа, Лангар, Ўш, Мингтепа, Марғилон, Қорахитой, Қўқон, Бешарик, Конибодом, Маҳрам, Хўжанд, Оқтепа, Оксув.

А. Федченко харитасига тушмаган, аммо Мир Иззатуллонинг саёҳатномасида куйидаги манзиллар қайд этилган:

Қанчиқли, Божхона манзили, Қизил овули, Шўрбулоқ мулла чап, доvonи мазори, Ясси кечик, сариқамиш, Семиз хотин, Ёнгин (Янгин), Бекат, Даҳнаи доvon эгизак, Бекат, Ёмон қиз, Чуғурчак, Зартепа, Бекат, Йўлхона, Кўприк, Шоҳберди.

Мир Иззатулло ўзи кезиб ўтган барча манзилларга алоҳида тавсиф берган. У қайд этган бекатлар деганда номи йўқ манзиллар тушунилади. У ерда ёқилғи, ем-хашак ва сув захиралари мавжуд бўлиб, қарвон йўллари бўйида жойлашгани боис йўловчи, саёҳатчилар тўхтаб, ўзларига керакли озиқ-овқатни ғамлаб олишган.

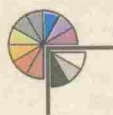
Сайёҳнинг Қўқон хонлигига қарашли Ўш, Марғилон, Қўқон шаҳарлари ҳақидаги маълумотлари қимматлидир. Масалан, Қўқон шаҳри, унинг сиёсий ҳаёти ҳақида бундай деб ёзади: "Деворлар билан ўралмаган бу йирик шаҳарнинг шаклланиши Норбўтабий даврига бориб тақалади; аввал унча катта

бўлмаган. Сувлар шаҳарнинг барча кўчалари бўйлаб оқади (ҳар бир уй олдида). Ҳозирги ҳукмдорнинг номи Умархон. Икки йил аввал, 1228 ҳижрийда (1813 йил январ) унинг акаси Олимхоннинг (собиқ хон) бутун мамлакат бўйлаб зулми ва зўравонлиги кучайиб кетганидан норози бўлган зобитлар унинг Тошкентдалигидан фойдаланиб, ўрнига Умархонни хон этиб кўтаришади. Шундан сўнг Олимхон тож-тахтни қайтариб олиш мақсадида пойтахтга йўл олади. Бироқ шаҳарга етмасдан йўлда ўлдирилади. У ҳам укаси Умархон ҳам Норбўтабийнинг ўғиллари эди" (*История Узбекистана в источниках. Известия путешественников-географов и ученых XVI, первое половина XXI века. Составитель Б.В. Лунин. Т., Фан, 1988, 159-бет*).

Шунингдек, Мир Иззатулло Қўқон армияси, аҳолиси, тили, уларнинг диний эътиқодлари, пул муносабатлари ҳақида ҳам маълумот берган. Қўқон хонлигига қарашли шаҳарлари Ўш, Наманган, Косон, Чуст, Андижон дея тўғри қайд этган

Мир Иззатуллонинг саёҳатномаси билан танишиб шунга амин бўлишимиз мумкинки, у асосан маълум мақсадлар учун тузилган. Яъни, Қўқон хонлигининг ҳарбий ҳолати, аҳолиси, дарёлари, ем-хашак, ёқилғи манбалари, қулай йўллари батафсил ёритади. Бундай маълумотлар ҳарбий-разведка тадбирлари учун қулайлик туғдиради. Айни чоғда унинг саёҳатномаси Марказий Осиё тарихи учун ҳам қимматли илмий аҳамиятга эгадир.

Зокиржон САИДБОБОВ,
ЎзМУ аспиранти
Жаҳонгир САПИЕВ,
ЎзМУ талабаси

Davondan

Farq'onagacha

Ҳар бир жой номининг келиб чиқиши ўзига хос тарихга эга. Жой номлари муҳим маълумотларни мужассамлаштирган бўлиб, муайян ҳудуд тарихи билан чамбарчас боғланиб кетади. Хоразм, Самарқанд, Бухоро, Тошкент, Термиз каби оламга машҳур номларнинг келиб чиқиши ҳақида кўплаб илмий тадқиқотлар эълон қилинганини яхши биламиз.

Бу борада Фарғона водийсида ҳам ҳозир-

гача сақланиб қолган ва узоқ ўтмишимиздан дарак берувчи жой номларини учратиш мумкин. Улар орасида водий номини берган "Фарғона" атамаси алоҳида ажралиб туради.

Маълумки, Фарғона водийси атрофи тоғлар билан ўралган улкан ҳавза ҳисобланади. Қадимдан водий кўхна маданият ўчоқларидан бири бўлган. Археологик жиҳатдан Фарғона водийси 100 йилдан зиёд вақт мобайнида ўрганиб келинмоқда. Хусусан, энг

қадимги тош даври (мил. авв. 1 млн. — 30-35 минг йиллик), бронза ва илк темир даври (мил. авв. II-I минг йиллик), антик даври (мил. авв. IV — мелодий IV асрлари) ва ўрта аср давлари тўғрисида муҳим маълумотларга эгамиз. Масалан, тош даврида аҳоли яшаган маконлар Қадамжой, Тошкўмир, Қапчиғай, Ўш атрофидан топиб ўрганилган. Яхши ўрганилган ёдгорликлар қаторига Далварзинтепа (Андижон вилояти), Чуст (Наманган вилояти), Жўрабашот (Ўш вилояти), Эйлатон (Андижон вилояти) кабиларни келтириб ўтиш мумкин. Далварзинтепа водийдаги, қолаверса, республикамиздаги энг қадимги илк шаҳарлар қаторига киради.

Фарғона водийси Марказий Осиё халқлари тарихида ўзига хос мавқега эга. Шунчалик кўхна тарихга эга бўлган “Фарғона” атамаси қачон, қай тарзда ва нима сабабдан келиб чиққани кўпчиликни қизиқтиради. Боз устига, кейинги пайтларда эълон қилинаётган айрим мақолаларда “Фарғона” номининг келиб чиқиши тўғрисида саёз ва асоссиз фикрлар ҳам билдирилмоқда. Хусусан, у аҳомонийлар даврида Эрон тарихига кирган “Парихон” худуди ёки “Паркана (парканлар)” каби номлар билан боғланмоқда. Хўш, булар қанчалик тарихий ҳақиқатга тўғри келади? Дастлаб, парканлар (паркана), париканлар, париканийлар сўзларига тўхталиб ўтсак. Буларни Фарғона номи билан боғлаш аънанаси Геродот асарларида кўрсатиб ўтилган “париканлар”га бориб тақалади. Хусусан, Геродот аҳомонийлар подшоси Доро I тасарруфидоги ўлкаларда (сатрапликлар) яшаган халқлар қаторида париканийларни ҳам бир неча бор тилга олиб ўтган. Аслида, парканларни Фарғона билан боғлаш тарихий ҳақиқатга зид эканини ўша пайтда ҳам, кейин ҳам кўплаб олимлар алоҳида уқтириб ўтганлар. Жумладан, проф. В.А. Лившиц шу асосда “Фарғона” сўзини париканийлар билан таққослаш нотўғри, Паркана — парканларнинг Фарғонага алоқаси йўқ деб асосли хулоса берган.

Маҳаллий аҳоли тил хусусиятларида “ф”нинг “п”га айланиши кўп кузатилган. Шундан бўлса керак, маҳаллий аҳоли, асосан ўзбеклар, Фарғонани баъзида “Парғона” ёки “Парғона” деб ҳам талаффуз этади. Ҳатто Қадамжой, Новқат қирғизлари Фарғонани хозиргача “Паркана” деб атади экан. Айни чоғда Хитой ёзма манбаларидаги бир ҳамоҳангликни албатта келтириб ўтиш зарур. Сун давлати йилномасида (658-659) Фарғона “Пэйхан” деб эсга олинади. Ёки илк ўрта асрларда яшаган хитойлик Сюан Цзаннинг Ўрта Осиёга 630 йилги саёҳати асосида тузилган рўйхатда водий номи “Фей-хан” кўри-

нишида келтирилади. Таъкидлаш керакки, Хитой ёзма манбаларида Фарғона турлича ном билан аталган. Яъни, Давон (Та Юань) (мил. авв. II — милод. III асрлар), Полона, Лона (V — VI асрлар), Бохань (605-605 йилларда сайёх Пэй Цзю келтирган маълумот бўйича), Боханьна, Ба-хэ-на (VIII аср), Фей-хань (630 йилда сайёх Сюань Цзан бўйича), Пэйхань (VII — VIII асрлар), Ниньюань (VII — VIII асрлар). Демак, хитойликлар ўзлари босиб олган ёки улар таъсиридаги худудлардаги жўғрофий ва киши исмларини ўз тил қодаларига бўйсундириб ёзганлар. Шундан келиб чиқиб, маҳаллий номлар хитойча сўзларга ўхшаб кетади.

Хўш, “Фарғона” сўзи қандай маънони англатади?

Таъкидлаш жоизки, бу сўзнинг турли маънолари бор. Масалан, Тожикистоннинг Рўшан лаҳжасида “Парғона” — текислик жой ёки фақат бир томони очиб, қолган томонлари тоғ билан ўралган водий деган маънони беради. Язғулумда ҳам “Барғона” сўзи — атрофи ўралган водий маъносини беради. Проф. М.С.Андреев «Фарғона» атамаси форс тилидаги “Паркана” (атрофи берк водий) сўзидан олинган бўлса керак деб ҳисоблайди. Ҳақиқатдан ҳам, “Фарғона” атамаси атрофи тоғлар билан ўралган водий (ўлка) маъносини берган бўлиши ҳақиқатга яқин. Чунки Фарғона водийси жўғрофий жиҳатдан айнан шундай: Чотқол, Курама, Фарғона, Олой ва Туркистон тизма тоғлари билан ўралган, фақат Бекобод шаҳри яқинида табиий “дарвоза” бўлиб, ундан Мирзачўлга чиқилади.

Фарғона номининг маъноси қайси тилга кўпроқ яқинлигини аниқлаш жуда қийин.

Ёзма манбалардаги маълумотлар, тилшунослик фани хулосаларига кўра, кўпчилик тадқиқотчилар паркан (паркана) ва париканийлар каби атамаларни Фарғона билан боғлаши тарихий ҳақиқатга зид эканини тасдиқлайди.

Маълумки, қадимдан бутун водий (ёки иқлим) Фарғона номи билан атаб келинмоқда (1938 йили водийнинг бир бўлаги бўлмиш битта вилоятга ҳам шу ном берилган). Фарғона — бутун водийга нисбатан номланишда умумийликни билдиради.

Хуллас, “Бахтлар водийси”нинг номи Давондан Фарғонагача бўлган узоқ тарихий йўлни босиб ўтган.

Боқижон МАТБОБОВ,
тарих фанлари номзоди

Зоҳиджон МАШРАБОВ,
тадқиқотчи

SUMMARY

«T

he Management Criteria» by Asliddin Boliev and Muhammad Quronov narrates about the bureaucracy as a flaw hampering the social development as well as about factors that induce the bureaucracy and the means to struggle against it.

N

ew virtues are not created at once as a newly thought out custom can not immediately be instilled to people's hearts and minds. No generation has a power to do so in short time. Because the most necessary properties are selected by the people. The article of «Philosophy of Virtues» by Ismoil Shomurodov makes the reader to reflect upon the above.

T

he article entitled «The Status Of Court» by Fahriddin Muhiddinov relates to connections between the Law and Government, nature and purpose of the social structure, level of authorities given to the state organizations. The author pays special attention to the court's role in establishing democratic principles and just criteria in the country.

T

he article of «What Is The Copyright?» by Boboql Toshev familiarizes the reader with facts related to appearance, formation and protection of the copyright as an orientation of jurisprudence.

«I

s There A Way For Longevity?» The mankind has been trying to answer the question for thousands years. Now this problem is newly interpreted in the article by Bahodir Zokir. «Although some life representatives perish, the life itself is perpetual. A great number of nations lived and died since the mankind's creation but the

human is alive for thousands years.» The article shows philosophical essence of the longevity issue, natural factors that determine it as well as significance of the life mode.

Yoqubjon Khujamberdiev shares his impressions on the trip to England and takes you to the «Hotel In Prince's Square» in London. The author tells about his homesickness while being in England and feelings upon the Motherland's love and freedom. In addition, the reader may become familiar with the life, press and people's ideology in England.

In his «Stories Leading To The Good», writer Mukhtor Khudoiqulov urges to make necessary decisions using new interpretations of preaches and stories recounted in the Testaments, Bible and Quran. They cover ideas of belief, justice, truth and virtue.

The article of «Product Of Thinking» by Dilfuza Rahmatullaeva includes discussions about plays that appeared on the basis of friendship between Alisher Navoi and Husain Boiqaro. Besides, relations between the two great persons are studied using historical sources.

The land of Termiz, one of the ancient and unique centers of the world civilization, has always been popular with its great scientists and educated people. The article entitled «Another Rudakiy» by Ahmad Abdullaev familiarizes the reader with the life and works of another termizian Adib Sobir.

Journalist Jaloliddin Safo presents some of the proverbs and precepts of various nations collected by great writer Lev Tolstoy.

МУКОФОТЛАР МУБОРАКИ

2002 йили журнал саҳифаларида эълон қилинган сар асарлари учун фоол муаллифлардан —

Матназар АБДУЛҲАКИМ ("Юрагимда дулдулларнинг дупури" шеърий туркуми, 1-сон),

Баҳодир ЗОКИР ("Келажак фани" мақоласининг таржимаси, 3-сон; "Умрзоқликнинг чораси барми?" мақоласи, 4-сон),

Мирзааҳмад ОЛИМОВ ("Мирзоларнинг бошлари" мақоласи, 1-сон)

таҳрир ҳайъатининг қарорига асосан «Тафаккур» совриндорлари деб топилсин ва эсдалик совғалар билан тақдирлансин.

Бош муҳаррир

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Erkin Abzam'.

Эркин АЪЗАМ

Номир курсовича: 639/3710
Воҳаси: кендипишча керида

ТАФАККУР

ТАФАККУР 4/2002

